

KARL M. KOFOD

**BORNHOLMS
KIRKEHISTORIE**

**MED
KULTURSKILDING
I
OLDTID, MIDDELALDER
OG
REFORMATIONSTID**

(EFTER ANGIVNE KILDER)

**RØNNE
FRITS SØRENSENS
BOGHANDELS FORLAG
1920**

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE

MED KULTURSKILDNING
I OLDTID, MIDDELALDER OG REFORMATIONSTID

AF

KARL M. KOFOD
(EFTER ANGIVNE KILDER)

RØNNE
FRITS SØRENSENS BOGHANDELS FORLAG
1920

INDHOLD:

	Side
1. Bornholm i Hedenold	5
2. Romerkatolsk Kristendom, Trækirker og Messe	19
3. Kirkestrid, Skolastik og Stenkirker	86
4. Kirkeborg, Krige og Strandkapeller . . .	150
5. Prangertro, Plyndringer og Mystik	199
6. Kongespor, Kapelbram og Humanisme . .	233
7. Lybekkermagt, Reformation og Renæssance	292
Kilder til nærværende Værk m. m.	368

1. Bornholm i Hedenold.

(Ca. 4000 Aar før Kristus til 1050 Aar efter).

Bornholm, den lille danske Klippeø, der med frugtbare Marker mellem skovomkransede Smaafjelde og kratbevoksede Aaskrænter hæver sig frodigt op af Østersøens Vande, er et herligt Hjemsted for dens gammeldanske Befolkning.

Efter Øens Dannelse gennem de forskellige Jordperioders uhyre Tidsrum, hvorunder glidende Isbræer tilsidst havde aflejret dens og hele Danmarks øvre Lag og givet Betingelser for nordisk Plante- og Dyreliv, maa nogle Stamforældre til ovennævnte Folk have fundet Vej (ad en Isbro fra Skaane) til denne skønne Ø; og Folkets ejendommelige Liv dér gennem Tiderne er nok værdt at kende.

Bornholms mange Oltidsminder giver os et Indblik i Beboernes Livsforhold og religiøse Standpunkt helt fra den ældste Hedenolds Tid.

Fra den ældre Stenalder (ca. 4000—2500 Aar f. Kristus) fortæller de fundne raat tilhugne Sten- og Benredskaber om vilde Kystboere, der med Møje og Livsfare i et barsk Klima har maattet

søge deres Føde paa Havet og i Skovkanterne, hvor de har set Gud aabenbare sig i Naturmagterne, frygtet dem og givet dem Ofre. Disse adspredte Urfolk stod i religiøs Henseende vist ikke saa langt under den Tids Kulturfolk; thi disses Kultus eller Gudsdyrkelse var i Nedadgaaende. Da og længe før var det, at Babylonierne byggede vældige Murstenstempler med 7-trappede Pyramidetaarne for Himmelguden Anu, brændte de afdødes Legemer og gemte Asken i Urner ved Templerne; men senere jordedes Ligene hele, og der dyrkedes lavere Guddomme som Marduk, der var meget frygtet; og belærte fra Babylon rejste Ægypterne (fra 3000—2500 Aar f. Kr.) de store Stenpyramider for deres Konger, som de ansaa for guddommelige, medens de balsamerede Ligene for at holde paa det jordisk-legemlige. Det endte jo med, at de store Kulturfolk materialiserede deres Gudsbegreber ikke blot i Solen og Maanen, men ogsaa i Menneskers eller Dyrs Skikkelse (Aage Schmidt: Abrahams Tid, Side 115—135 og P. Munch: Verdenshistorie, Side 11—13).

Fra Bornholms yngre Stenalder (ca. 2500—1300 Aar f. Kr.) taler de fundne fint formede Flinteredskaber (Hamre, Økser og Mejsler m. m.) samt Lerkar og Ravsmykker om større Kunstfærdighed og videre Fremtrængen op i Landet, hvor man da har begyndt at rydde Skove, dyrke Jord og holde Husdyr (Køer og Svin); og de store Jættestuebegravelser (i Nilars, Aaker, Ibsker o. fl. St.) vidner baade om Folkets Evne til at bygge og om dets Tro paa et Liv efter Døden. De to Slags

fra den Tid fundne Kranier, Rundskaller og Langskaller, minder i hele Norden og Vesteuropa om en Indvandring af nye langhodede Folk, som nok har overvundet og siden blandet sig med den oprindelige Befolkning. Ogsaa den nulevende Slægt i disse Lande — Bornholmerne med — bærer som bekendt Mærker af denne Indvandring. Paa enkelte af Øens Klippeflader findes indristet Kredskors og skaalformige Huller, som skal have været Stenalderfolkets hellige Tegn (de sidste før Ilden); og forskellige Markfund (Flinteredskaber) godtgør endvidere, at vore Urforfædre har ofret Værdisager til tænkte højere Væsener og altsaa øvet en Slags Gudsdyrkelse. I den Periode bredte babylonisk Kultur og Kultus sig baade til Østasien og Sydeuropa. Da levede Abraham, Isak og Jakob, og Jakobs eller Israels Børn vandrede i Ørkenen og udviklede sig til et Folk, der indtog Kanaans Land, og — omend gennem mange Fald — bevarede Menneskeslægtens mest rene Tro og ægte Gudsbegreb.

Fra vor lille Klippeøes ældre Bronzealder (ca. 1300—800 Aar f. Kr.) fortæller de store Gravhøje og de deri fundne Bronzevaaben og Guldsmykker om en begunstiget Overklasse, der har ejet de frugtbareste Jorder og haft Samkvem med sydligere Lande, hvor Brugen af de rødgyldne Metaller kendtes; nogle Høje med brændte Ben i viser tillige, at en ny Gravskik og dermed ogsaa en ny Religion da har været ved at finde Indgang, og hele denne Udvikling stammer rimeligvis fra de før omtalte Indvandrere, der nok ad Sø- og Flodveje har vedligeholdt Forbindelsen med deres

tidligere Hjemland. Nordbornholmske Helleristningsfigurer minder om, at den Tids Folk har haft Skibe, som synes lavet efter Model helt nede fra Asyrien og Babylonien. — I Bornholms ældste Bronzealdertid regerede Kongerne Saul, David og Salomon i Kanaans Land, hvorefter Riget blev delt. Samtidig var det, at græske eller helleniske Folkestammer vandrede om i Sydeuropa, og de homeriske Digte blev til. (P. Munch: Verdenshistorie, Side 44—55).

Fra den yngre Bronzealder (ca. 800—400 Aar f. Kr.) vidner de almindelige Stenrøsebegrovelser med deres stadige Indhold af brændte Lig og til Dels ituslaaede Urner, Vaaben og Smykker baade om en Udjævning af Klasseforskellen og om den forandrede Religion, som da sikkert har været Soldyrkelse. Helleristningernes skaalformede Fordybninger og hjulformede Tegn, f. Eks. paa en Klippe ved Allinge og en ved Lille Strandbygaard i Nylars, minder baade om Ild og Sol og Stjerner; saadanne Tegn brugte Soldyrkerne nemlig andre Steder for derved at paakalde Solens Magt; og de paa Ladegaards Mark i 1904 fundne tynde Bronze-celter (Økser) synes at være henlagte til Fortæring af Solens Kræfter. Andre Fund tyder for Resten paa noget lignende. — At Beboernes religiøse Begreber havde ændret sig noget, kom vel ikke blot af Paavirkningen Sydøst fra, men ogsaa af, at Klimaet var blevet mildere. Det var jo ikke underligt, om de Slægter, der havde set den lyse Sol smelte tykke Islag og fremkalde et myldrende Planteliv af den døde Jord, maatte tro, at

Solen var den højeste Livsmagt; og naar de brændte deres Lig og sønderbrød Kar, Vaaben og Smykker, før de nedlagde dem til Brug for de afdøde, er det sikkert sket under Erkendelsen af det jordiskes Ufuldkommenhed og med en Slags Haab om et nyt og bedre Liv paa den anden Side Graven. De mange Bautastene taler ogsaa om hine Slægters Pietet for de hensovede. Til nogle af disse Stene knytter sig for Resten en mærkelig Folketro. Ved Listed staar i Kreds af nogle smaa Stene en større Sten, kaldet „Hellig Kvinde“, som siges at kunne besvare ens Hilsen; og i Bodilsker Højlyng findes en Sten, kaldet „Hellig Haagen“, som Folk lige ind til vore Dage plejede at hilse med Hat i Haand, for at der ej skulde ske dem nogen Ulykke. — Forøvrigt vidner Bronzealdersfundene, de skarpe Bronzeøkser, Sværd, Spyd, Paalstave, Guldringe og Lerkar m. m. samt Helle-ristningerne om højere Kultur i Retning af Skibsbygning, Søfart, Jordbrug, Kvægavl og Værkflid; og Begravelserne i de fattige Lyng egne fortæller om den Tids Proletariat. Men det kendes ogsaa, at ved Periodens Slutning var hele Befolkningen blevet forarmet og fattig. I den yngre Bronzealders Tid skete Jøderigets Forfald, de 10 Stammers Bortførelse til Assyrien og de andre 2's Landflygtighed 70 Aar i Babylon samtidig med, at de store Profeter (Esajas, Jeremias o. fl.) varsledede om Kristi Komme. I Grækenland fremstod samtidig de berømte Vismænd eller Filosofer, Sokrates, Platon o. fl. og i Indien Profeten Buddha.

Fra den ældre Jernalders lange Tidsrum (ca.

400 Aar før Kr.—500 Aar efter Kr.) taler Bornholms mange Brandpletbegravelser med deres Indhold af simple Jernsager som Bæltehager og Fibular (Brocher) om en fortsat Fattigdom i Periodens første Halvdel, hvor den talrige Befolkning med dens Solreligion synes at have ført en isoleret og stille Tilværelse. (Det var i Jødernes Trængselstid under Grækenland og senere Rom og under Makkabæernes Kamp for at bevare Israels gamle Gudstro og Rige). Derefter fortæller Klippeøens Grave fra de første Aarhundreder efter Kristus om mere Velstand og livligere Forbindelse med Omverdenen samt Paavirkning af romersk og germansk Kultur; thi de fundne kostbare Guldbærløkker og Perler er sikkert indført fra Syden. I den Tid var det, at de Kristne under store Forfølgelser drev Mission i de gamle Kulturlande. Dog naaede Frelserens Lære og Liv ikke til Norden endnu. Paa Bornholm vidner Stenkistebegravelserne med de ubrændte Lig og Jernvaaben blot om højere Kultur og en begyndende ny religiøs Opfattelse hos en atter opdukkende Overklasse af Storbønder; og den ny Aandsretning har sikkert været Asalæren, der var Germanernes Religion, medens Kristendommen vandt frem i det forfaldne Romerrige. — De store Begravelsespladser, f. Eks. ovenfor Rønne ved Kanegaard, ovenfor Nexø ved Kannikegaard og ovenfor Gudhjem ved Bækkegaard, beretter om Landsbyer, nedenfor hvilke Beboerne har haft Skibs- og Landingssteder, hvorfra de har rejst paa Handelstogter til andre Lande; og de mærkelige

Rullestensgrave paa forskellige Steder af Østkysten aabenbarer, at der har levet en Fiskerbefolkning under tarvelige Kaar. — Fund af Sporer og Bidsler siger os, at Hesten i den ældre Jernalder har været brugt som Ridedyr under Bornholmernes Livsfærden og Kampe; og disse sidste har sikkert været haarde i hine Tider. Dette synes de fundne Jernvaaben, Sværd, Spyd og Knive og Levningerne af de gamle Ringborge at tale om. Af sidstnævnte findes Store Borg og Borgen i Rø, Gamleborg i Ibsker, Ringborgen i Pedersker, Borgvolden ved Kastelsgaard i Aaker samt Gamleborg i Almindingen; og der fandtes til 1853 en Borgvold ved Rabekkegaard i Knudsker, ligesom der endnu findes Spor af en lignende ved Duebjerg i Klemensker. Desuden har der sandsynligvis været flere (nu sløjfede) Ringborge, som tilligemed de nævnte har dannet en Ring af Borge paa Bornholm, og hvoraf Øens Navn Borriijnholm (Borg-ringholm) eller Bornholm (Borgenholm) utvivlsomt er opstaaet. Navnet „Burgendaland“ og „Burgundarholm“ er sikkert Angelsaksernes og Islændernes Misforstaaelse og Fejlskrift. — Det kan endvidere bemærkes, at Gamleborg i Almindingen var saa stor og laa saa langt oppe i Landet, at den tillige kunde tjene som et Centrum i Borgringen, og den var ifølge Script. r. D. VII S. 595 Øens stærkeste Fæstning i Hedningetiden. Borgenes Volde har selvfølgelig været forsynet med Pæleværks-Hegn foroven; og naar fremmede Folkehorder landede paa Kysterne har Øboerne maattet samle Kvinder og Børn og det bedste

Kvæg og Kostbarheder indenfor de beskyttende Hegn, medens andre har søgt at afslaa Fjendens Angreb; og Bornholmerne har sikkert kæmpet djærvt for at bevare deres Ø og deres Helligdomme. Vaabenfundene fra Balsmyr og Knarre-mosen fortæller jo, at der i Folkevandringstiden (ca. 450 Aar ef. Kr.) er sket et fjendtligt Indfald, under hvilket Beboerne har sejret; thi det er de fremmedes Vaaben, som er ofret til Guderne. — Da var Soltilbedelsen imidlertid under den stadige Paavirkning fra andre Folks Religioner gaaet helt over til at blive Asadyrkelse, omend enkelte Forestillinger og Skikke — som de med Solbaad, Solvogn og Solfest — fulgte med fra den gamle Tid. Asalæren manede til Kamp og Tapperhed. Romernes Jupiter tilbedtes da under Navnet Tyr som Krigsgud, Saksernes Wodan var blevet til Odin, der med sit ene klartskuende Øje vel nærmest traadte i Solens Sted, medens Tor med Lynhammeren dyrkedes som den hjemlige Arnes Vogter; og Frejr var Gud for Frugtbarhed og Grøde osv. De nævnte Guder blev højt anset i Norden, efter dem fik de 4 Ugedage Navn; og de forskellige Aser fik efterhaanden rejst Hove eller Templer med Offeraltre og Billeder rundt om i Norden. Fra de forskellige Helligsteder troede Nordboerne at hente Kraft og Visdom, idet de under Ofringen dér samledes til muntre Æde- og Drikkegilder (Blot). Bornholm har selvfølgelig ogsaa holdt sine af den Slags i den ældre Jernalders sidste Tid, og den aflange, firkantede Klippe, Altersten, i Ibsker Højlyng minder om et

hedensk Offersted. Paa den runde Forhøjning ved en Bæk i Nærheden af Store Myregaard i Nilars har der rimeligvis staaet et Oldjernalders Gudehov, ligesom der ogsaa ved Bedegade i Klemsens menes at have været et af den Tids Helligsteder. Der blev nemlig i 1919 under Jordsmonnet fundet en meget gammel udhulet Egestamme, som nok er blevet brugt til at kaste Ofre igennem til Guder eller døde, der en Tid mentes at leve videre under Jorden. (Søderblom: Religionshist. Side 103 og K. A. P. i „Bornh.s Socialdem.“ ^{11/11} 1919 o. fl.). Ellers tyder meget paa, at ogsaa den ældre Jernalder er endt med en økonomisk Nedgangsperiode.

Fra den senere Jernalder, der med sit Tidsrum (ca. 500—1050 Aar ef. Kr.) strækker sig ind i den historiske Tid, haves mange oplysende Minder. Stenrammebegravelserne med hele Skeletter og ubrudte Vaaben viser os, at de ny Religionsbegreber har gjort sig gældende; og enkelte svære Stenlægningsgrave fra Periodens sidste Aarhundreder fortæller os, at der da har levet Høvdinger og rige Gaardejere, som har holdt Heste og Trælle. De store Sværd, Daggertter og Skjoldbuler bekræfter de gamle Frasagn om nordiske Kæmpers Styrke og Vaabenid; og at ogsaa bornholmske Storætter har fejdet med hinanden, synes Asvaldes Runesten ved Vestermarie Kirke at minde om. Dog vidner de godt forarbejdede Metalsager og Kværnsten m. m. ogsaa om nogle Mænds fredelige Værk, ligesom fundne Svinghjul, Haandtene og Tøjrester m. m. fortæller om Kvindernes

Spindeflid og huslige Sysler; og de mange Bopladser som „Sorte Muld“ og „Sylten“ i Ibsker og en Sortemuldsmark Nord for Smørenge peger paa en fortsat Udvikling af Landsbyer, hvor Slægtskab og Fællesdrift har været Samlingsgrundlaget. Det kan paavises, at Husene dér har været opførte af Tømmer og Grenfletninger med Ler imellem, og at de vigtigste Næringsveje har været Agerbrug og Kvægavl. Andre Fund, f. Eks. store Jernnøgler, oplyser noget om Bohave og Forraadskamre. En Figur paa et Spænde siger os, at Jernaldersmændene paa Bornholm har baaret en halvlang Kjortel med Livbælte; og efter de fundne Bæltespænders Udseende at dømme har Kvindernes Dragt været noget lignende. — Mange Kvindesmykker, især Spænder fra den Tid, har Figurer af Dyr (fransk og irsk Stil) og viser, at Bornholm da har begyndt at faa en stærk Kulturpaavirkning fra Vestens Lande, med hvilke der dreves Handel over Hedeby (Slesvig), ligesom de mange fundne Guld- og Sølvmonter og Sølvringe viser, at Øen ogsaa har staaet i Forbindelse med Østen over Garderige (Rusland) paa Muhameds og følgende Tid. Men dette sidste tyder ogsaa paa, at den bornholmske Overklasse under Samkvemmet med andre Folk er skejet ud i Overmod og Forfald. Den store Mængde Smykker i Guld og Sølv med Perler og Ædelstene lader os jo ane, at de fornemme Ætters Kvinder har været pyntesyge og kokette; og Kostbarhedernes Hjemsted lader formode, at de samme Kvinders Mænd tildels har røvet disse

Skatte paa Vikingetog, hvor de efter Tidens Skik har udfoldet deres brutale Magt og taget Fanger, som de har gjort til Trælle eller ofret til deres Guder som Tak for det vundne Bytte. Nordboernes Digtning om Asernes lave Kampmoral og løse Forhold til Asynjer, Vanediser og Jættekvinder osv. æggede jo til alt dette; og de mange bornholmske Fund af smaa Tors Hamre i Sølv og symbolske Figurer af Odin og Tor viser, at nævnte Guder har været særligt yndede paa Borgegenes Ø. Stednavnene Ons Bæk ved Rønne, Ons Bjerg i Klemens og Klippen Tors Ryg i Østerlars peger hen til det samme. Da var Asatroen ogsaa udviklet til at rumme Forestillingen om et gyldent Valhal hos Odin, hvor vældige Krigere skulde komme efter Døden, medens kun de svage og straadøde skulde forblive i Helhjem. Gudhjem og Omegn, der var tæt befolket i Vikingetiden, har sikkert været et Midtpunkt for den bornholmske Asadyrkelse. Den meste Bebyggelse var da noget oppe i Landet, og dér har utvivlsomt staaet et Gudehov, hvor nogle af Øens Høvdinger som Goder eller Præster har foretaget de forskellige Ofringer af Korn, Kvæg eller Menesker, hver Gang de kom hjem fra deres „glorværdige“ Plyndringstog. Dette kan baade Fundene, Klippen Tors Ryg og Navnet Gudhjem (Godium) tale for. Andre bornholmske Kystbyer har nok haft det paa lignende Maade om end i mindre Stil. De modige Vikinger turde ingen Steder bo tæt ved Kysten af Frygt for andre Søroveres Overfald. Ifølge Thurs Beretning skal

Rønne oprindelig have ligget skjult i Skovene (vistnok ved før omtalte Kanegaard) paa en dertil ryddet Plads. Deraf Navnet Rothnæ, som senere blev til Rønne (Rønna), efter at Byen var flyttet ned til Strandens Rønner eller Stenrevler, hvor Skibene lagde til. Efter samme Princip skal det ældste Hasle have ligget paa Højderne ovenfor Stranden med Navn efter Stedets Hasselkrat og Neksø oppe paa Øens mod Havet nejende Næs, hvoraf Navnet Nejse, senere Neksø, er opstaaet. I Neksøegnen skal Vikingerne ogsaa have dyrket Havgudinden Nerthus for at faa Held paa deres vildsomme Sørejser.

Det synes altsaa at være gaaet Bornholm som de store Lande. Saa længe hele Folket ernærede sig ved Arbejde og kun brugte Vaaben i Kamp for at værne Ære og Hjem, holdt det sig oppe; men da nogle fik Smag for Nydelsen af andres Goder og kaldte Røveri Heltebedrift og Leven med Friller for Frimandsret osv., gik det om-sider nedad i flere Henseender. Fra den ældste Tid skal Bornholmerne have været et kækt, selvstændigt Folk; og endnu ved Aar 880 efter Kristi Fødsel havde Øen sin egen Konge, efter at det øvrige Danmark havde været samlet i ca. 180 Aar. Men i Vikingetidens Blomstringstid ved Aar 980 kom den danske Konge Harald Blaatand og strakte sit Scepter ud over den forhen saa selvstændige Ø. Denne blev derefter inddelt i 4 Herreder: Rothnæ, Haslæ, Hænnings og Miklingæ Herred, hvert med Pligt til at skaffe Hær eller hundrede Mand til den danske Konges Krigs-

førelse; og der blev ansat en Jarl til at styre Øen paa Kongens Vegne og udbyde Leding paa hans Bud. Herrederne, som først blev kaldt op efter de vestbornholmske Smaabyer og østbornholmske Høvdinger, der skulde forestaa Krigerleveringerne, fik senere (i Bispetiden) Navn efter Verdenshjørnerne. Dog ogsaa efter Indlemmelsen i Danmark vedblev Bornholmerne selv at forsvare deres Ø. Ved Aar 987 landede saaledes Olaf Trygvesen med sine Vikinger dér; og Landets Mænd kæmpede med ham. (Snorre ved G. Storm Side 150).

En af de første Jarler paa Bornholm hed Veset, hvilket Navn kan betyde det viede Steds eller Helligdommens Styre; og Veset maa altsaa foruden sit verdslige Styre have haft Ledelsen af Asadyrkelsen paa Bornholm og værnet om de Gudehove, der var viet til Odin, Tor og andre Guder; og hans Bolig har maaske været Gamleborg i Almindingen, der laa meget centralt for en bornholmsk Høvedsmand. Skønt Kong Harald var Kristen og søgte at gøre Danerne Kristne, lader det ikke til, at han har faaet Veset Jarl omvendt; thi i Jomsvikingsaga fortælles, at baade Veset og hans Sønner fejdede paa hedensk Vis mod den sjællandsk-skaanske Jarl Strudharald. Med Vikingeflaader overfaldt de skiftevis hinanden og udplyndrede hinandens Gaarde, indtil den ny danske Konge Svend Tveskæg fik stiftet Fred mellem dem ved at formaa Vesets Søn Sigurd Kaabe til at ægte Strudharalds Datter Tove. Denne Sigurd var en vældig Viking, der med Jomsborgerne deltog i det berømmelige Slag ved

Hjørungavaag Aar 994, hvor saa mange frygtløse Kæmper faldt; og hjemkommen derfra boede han i mange Aar paa sin Fædreø, hvor han styrede sine Storgaarde og blev Stamfader til en anset Slægt; og man mener, at en af hans Sønner, der hed Sven, blev Kristen. Det synes saaledes, at Veset-Slægten tilsidst er blevet træt af Vikingelivets Raaheder; og saadan kan det jo være sket med flere Slægter. Selv de, der var gaaet ind i det hædrede Jomsvikingelag, maatte dele dets Vanry og moralske Fald ved at være med til at snigmyrde den norske Konge ved Øen Svold i Aaret 1000, hvorefter Jomsborg snart fik udspillet sin Rolle.

Ved den yngre Jernalders Slutning trængte Bornholmerne altsaa meget til Anvisning paa ny Ideer og Impulser, hvilket Asalæren umulig kunde give dem; og derfor var Vejen ogsaa beredt for Kristendommens Indgang paa Øen.

---

2. Romerkatolsk Kristendom, Trækirker og Messe.

(Ca. 1050—1150 Aar ef. Kr.).

Asadyrkernes religiøse Forestillinger havde i mange Henseender været lavere end Soldyrkernes; thi medens disse havde haft en bestemt Følelse af, at det naturlige Legemsliv skulde omdannes og fornyes, før det kunde gaa over i Evigheden, saa lærte Asadyrkerne, at de døde skulde opstaa som de var og fortsætte deres elendige Jordeliv hinsides. Slagsbrødrene skulde jo bare slaas, æde og drikke i Valhal, medens de sagtmodige, som havde lidt under de bidsige Vaabensvingeres Brutalitet her, skulde lide endnu mere i Helhjem. Vel laa der ogsaa i denne nordiske Mytologi forskellige Sandhedsglimt og skønne symbolske Fremstillinger som det om Ygdrasil og Balder; og vel lærtes der (som Laan fra Kristendommen), at der efter Verdens Undergang skulde komme ny Tilstande, hvor kun de gode skulde komme i Gimle (Himlen); men der lærtes ikke, hvorledes syndige Mennesker skulde kunne blive saa gode, at de kunde komme der. Derfor

var denne Hedningereligion selv i sin skønneste Skikkelse dog kun som Maaneskin imod Kristendommens varme Sollys, og saaledes er det ogsaa med andre Mytologier. Derfor er det Kristendom, Jordens Folk trænger til. Kristendommen er ikke som andre Religioner et Resultat af menneskelig Udvikling og Tænkning, men en Aabenbaring fra Gud selv. Den er en Følge af Guds umiddelbare Indgriben ved vor Tidsregnings Begyndelse, da han lod sin Søn føde af en Jomfru til at leve et syndfri, lidende Menneskeliv med Korsdød og Opstandelse for vor Skyld. Ved dette Offer frelses Mennesker, idet Gud ved Helligaanden lader noget af Sønnens, Jesu Kristi, Liv gentages i hver af sine troende døbte. Dette Forhold, som var forberedt hos Israel, traadte i Kraft med Jesu Apostle paa Pinsedagen og er siden blevet fortsat i hans Menighed (Kirken). Og skønt Kristendomsbegreber og Kirkeformer har skiftet meget til forskellige Tider og Steder i de forløbne 1900 Kirkeaar, har det indre Kristenliv og Betingelserne for det dog altid været de samme. Derfor er Kristendommen alene baade den faste Klippe i Tidens Hav og det livsfornyende Væld i Verdens Ørken.

Men den kristelige Lære maa ikke forveksles med Kristentroen og Livet. Det sande Kristenliv har ligesom Frelserens eget altid været kendetegnet af Kors og

Verdens Forargelse og har altid været efterstræbt af Djævelen og hans Tjenere, der baade har forsøgt at ignorere det og slaa det ihjel eller fordunkle Sandheden derom; og jo mere Kirkens Folk har skikket sig med Verden og lagt Vægt paa Dogmer (Læresætninger) og ydre Skikke, des vanskeligere har det været for de søgende at skelne mellem Liv og Form og faa Del i Kernen. Derfor har Kristendommens Fornyelse og Fremgang ogsaa altid været betinget af troende Mænds og Kvinders Helligaandsgaver til gennem det synlige og ydre at kunne aabenbare det usynlige Kristenliv for Mennesker. Og under saadanne Personers Arbejde har falske Kristendomsbegreber og gamle Kirkeformer og Ceremonier ofte maattet vige Pladsen for ny, som var mere i Pagt med den Sandhedens, Kærlighedens og Hellighedens Konge, der værdiges at bo i de Kristnes Hjerter.

I de første Aarhundreder efter Kristus dannede de Kristne Frimenigheder og lærte og levede efter deres Mesters og hans Apostles Anvisning; og idet de tog Korset op og bekendte Kristus ud fra selvoplevet Tro, bredte Kristendommen sig trods Modstand og Forfølgelser i kort Tid ud over Romerriget til Armeniens, Persiens og Indiens Egne; og havde de fortsat paa den Maade, var deres Herre sikkert kommet igen for længe siden og Tusindaarsriget oprettet. Men

mange Kristne fattedes Udholdenhed under Trængslerne; og da Flertallet trods de trofaste Donatisters Advarsel søgte Ly hos den hedenske Kejser Konstantin den Store, tabte største Parten af den kristne Menighed meget af sin Kraft.

Kejseren gjorde nemlig Kristendommen til Statsreligion Aar 324 og begunstigede de Kristne, saa disse i Stedet for at være „som Faar iblandt glubende Ulve“ nu ofte blev „Ulve i Faareklæder“, der under tillæmpet Kristendom efterabede mange af „Ulvenes“ — de verdslige Herrers — Levesæt og Livssyn; thi medens Præster og Biskopper før blot havde levet af Selvunderhold og Menighedsgaver, ligesom de og var valgt af Menigheden, fik de i Statskirken tillige Understøttelse af verdslige Fyrster (Patroner), der ansatte eller bekræftede dem i deres Embedsstilling og vilde være medbestemmende om, hvad de maatte lære. Præsten Arius havde jo som bekendt imod Athanasius lært, at Kristus var skabt og ikke født af Gud. Dette syntes Kejser Konstantin ikke om og fik ved Konciliet eller Kirkemødet i Nikæa 325 sat igennem, at Athanasius' Lære om Fødselen var den rette, men den følgende Kejser Konstantius holdt med Arianerne, saa de en Tid fik Overtaget; og saaledes skiftede Læren med Regenterne, til Kejser Theodosius ved et almindeligt Koncil i Konstantinopel 381 fik vedtaget et Symbol (Trosbekendelse), som ingen maatte fravige. — De saakaldte Vranglærere (Kætttere eller Hæretikere), som hævdede afvigende Lærdomme, blev nu skarpt forfulgt; og de hellige frikirkelige

Donatister var iblandt dem. Saaledes udviklede Statskirken Lærefanatisme i Stedet for Missionsiver; og da Lægfolk ikke ret forstod sig paa det første, maatte de selvfølgelig skubbes til Side og holdes nede, medens Præsteskkabet arbejdede sig op til en højere Stand.

Denne aristokratiske Kirkeform fostrede dog betydelige Personligheder, der med kristeligt Liv og store Ideer prægede Kirkens Udvikling paa det givne Grundlag. Augustin, afrikansk Biskop fra 395 til 430, virkede ud fra et helligt Klosterliv sammen med andre Præster i Hippo; han lærte, at den dybt faldne Menneskeslægt kun ved Kirken under Præsternes Førerskab kunde hjælpes til Frelse; og Kirken burde som en Guds Stat danne et nyt Romerrige, der skulde herske paa Jorden. Deri var Grundlinierne for Pavedømmet givet.

Biskoppen i Rom, der kaldte sig Sankt Peters Efterfølger, kom nu snart i et rivaliserende Forhold til Patriarken i Konstantinopel baade med Hensyn til Førerskab og Kirkelære, saa Kristenheden blev delt i en vestlig romerkatolsk og en østlig græskkatolsk Kirkeafdeling. Tvistemaalene mellem dem var f. Eks., om Helligaanden udgaar baade fra Faderen og Sønnen, om Præsterne skulde forblive ugifte, om kun Bisper maatte konfirmere, om man maatte bruge usyret Brød til Nadveren, om Kristne maatte nyde Blod og Kød af kvalte Dyr osv. De romerkatolske besvarede Spørgsmaalene med Ja, medens de græskkatolske sagde Nej dertil og kaldte sig de orto-

dokse eller rettroende. Det fuldstændige Brud mellem de to Retninger skete dog først 1054, da de pavelige Udsendinge til Konstantinopel lyste Patriarken og hans Venner i Band, og disse brugte samme Vaaben overfor de pavelige.

Det var imidlertid lykkedes de statskirkelige Retninger at underkue alle frikirkelige Samfund (som Donatisternes); og *den Kristendom, der kom til Syddanmark i det 9. Aarhundrede og 200 Aar senere til Bornholm, var støbt i den romerkatolske Kirkeform, der altsaa (som for Resten ogsaa den græske) havde et aristokratisk Præg med Tilsætninger baade fra Hedenskab og Jødedom.* Den rummede naturligvis ogsaa sand Kristendom grundet paa Tro, Daab og Nadver osv.; og f. Eks. de oldkirkelige Skikke med Skriftemaal, Bod og Faste, var prøvede Midler til at forberede Kristentro i Hjerterne, *men da det hele skulde gennemføres med Tvang, gik Velsignelsen ofte tabt; og der var meget i den romerkatolske Lære og Kultus, som kun lidet stemmede med Apostlenes evangeliske Prædiken og demokratiske Kirkeordning.* Romerkirken hævdede saaledes (til Dels efter forfalskede Kirkelove), at Præsterne var hellige i Kraft af deres Embeder og ugifte Stand (Cølibatet), og at de som gejstlige særligt fik Helligaanden tildelt, saa det menige Folk kun kunde faa Del i Frelsen gennem dem. De gejstlige krævede derfor Ret til at stille alle for Kirkens Domstol, og Biskoppernes Sager skulde Paven alene have Myndighed til at afgøre; men *den statskirkelige Stilling fri-*

stede Præsterne til at bruge Embedsmagt i Stedet for aandelig Myndighed, og det tvungne Cølibat fristede til sædelige Fald og forloren Hellighed.

Det værste var dog, at Præsteskabet med Paven i Spidsen stadig uddelte Velsignelse og Straf paa Guds Vegne; thi derved kom Lægfolket i Fare for at miste Forholdet til Gud selv — det, som ellers er den enkeltes kosteligste Gave.

Den katolske Kirke lærte for Resten ligefrem, at det var en vanskelig Sag at gaa lige til Jesus med sin Bøn. *Man skulde ty til hans Moder Maria og bede hende gaa i Forbøn for en, fordi hun som hans Moder havde større Indflydelse paa ham end nogen anden; og af lignende Hensyn skulde man søge Helgeners Hjælp; thi de havde gjort flere Bodsøvelser end nødvendigt for deres Sjæls Frelse; og man skulde paakalde de hellige Engle, særlig Mikael, fordi han havde kæmpet saa vældigt mod Djævelen, at denne blev styrtet ned fra Himlen. Fremdeles lærtes der, at der hinsides, foruden en Himmel for de troende, dydige og et Helvede for de vantro, ubodfærdige, fandtes en Mellemtilstands Skærsild, hvor de, som havde søgt at unddrage sig „Lidelsens Tvang“ her i Livet, skulde pines for at blive skikkede til Himlen; og den Lære er vel ikke helt ubibelsk; men Katolikkerne føjede den indisk-persiske Opfattelse til, at de afdøde kunde hurtigt slippe ud af Skærsilden, naar der blev afholdt mange Sjælemesser for dem; og den hellige Nadver, som med jødisk-hedensk Tilsnit optoges som et Offer, blev et Led i disse Messer og skulde gavne baade le-*

vende og døde. Præsterne holdt derfor tit Sjælemesser uden nogen tilstedeværende Menighed. — I Forbindelse med det nævnte kom adskilligt andet til af hedensk Rod. *Man efterlignede den gamle græsk-romerske Valfartsskik og mente at kunne vinde Syndsforladelse ved at rejse til Jesu Grav i Jerusalem, Apostlen Peters i Rom eller andre helliges Grave; og i Kirkernes Altre og andre Steder gemtes Relikvier eller Levninger af Helgeners Ben, Negle, Haar, Klæder eller lignende, som tillagdes undergørende Kraft og vistest overtroisk Ærbødighed.* — Læren om Skærsild, Helgen- og Relikviedyrkelse var særlig udviklet af den ellers kristelige Pave Gregor I (590—604), der maatte tage de apokryfiske Makabæerbøger til Hjælp for at give det hele en Smule Hjemmel i Bibelen.

Den romerkatolske Kirkes Lære blev efterhaanden saa indviklet, at der hørte mange Aars Studier til for at faa den tilegnet, og da Gudstjenesten foregik paa Latin, var Lægfolk ilde stillet; thi de kunde hverken læse eller skrive deres eget Modersmaal end sige Bibelens Grundprog. Kun de, som mødte ofte til Skrifte hos deres Præst, fik nogen Oplysning og derved stundom ogsaa nogen Tro. Det sidste beroede selvfølgelig paa, om Præsten selv var i Besiddelse af Troens Naadegave; men for mange Lægfolks Vedkommende blev Kristendommen let en Blanding af slavisk Frygt og Ærbødighed for de gejstlige og deres Ceremonier, dels en kaad Eftergørelse af det hele (Æselsfest).

Noget af det bedste ved Romerkirken var vel, at der gennem dens Lære og Indretning tilstræbtes en vis Orden og Konsekvens, som kunde virke opdragende paa de raa Hedninger; og den havde f. Eks. Ret i, at den ugifte Præst bedre kan komme til at ofre sig for Guds Rige end den gifte (1. Kor. 7—8), og at indgaaet Ægteskab ikke bør opløses (Matth. 19. 5—10). De Mennesker, som ønskede at for- sige Verden og vilde afstaa deres jordiske Gods, kunde i Romerkirken komme til at leve et afsondret helligt Liv i et eller andet Kloster efter bestemte Ordensregler. Indenfor Klostrenes stængende Mure og lukkede Døre havde Munke og Nonner Betingelse for gennem Bod, Bøn og Arbejde at komme i Forbin- delse med den Gud, som altid aabenbarer sig i det skjulte (Matth. 6., 6.), og derved blev mange til Verdens Lys og Jordens Salt. Vel forfaldt Livet i Klostrene nu og da hist og her; men til andre Tider og Steder blus- sede derinde den hellige Ild, saa ægte kristelig Mission med Sygepleje og Kultur blev Virknin- ger derfra.

Værre var den Ordning, at de verdslige Re- genter var medbestemmende i kirkelige Forhold og plejede at bekræfte Abbeder (Klosterforstan- dere) i deres Embødsstilling. De bedste gejstlige havde vel ment, at Kirken under sin Forbindelse med den verdslige Stat skulde gennemsyre denne med Kristendom, men dér blev Resultatet oftere, at Staten gennemsyrede Kirken med Verdslighed.

Kirkens Topfigur, Paven, skulde jo som Kristus' Stedfortræder fremfor alle udmærke sig ved Forsagelse og ydmygt Tjenersind; men ogsaa han var afhængig af verdslige Regenter; og *sider* *Pave Stefan II 756 var bleven Regent over en Del af Italien, kappedes Paverne tit med Romerkejseren om at udfolde verdslig Magt, Pomp og Pragt, ligesom mange Bisper og andre Prælater fulgte Eksemplet, idet de erhvervede Kirkegods og blev smaa Fyrster. De højere gejstlige kom saaledes ofte i Besiddelse af Krigsmagt og Adelsret; og ligesom verdslige Regenter tit paa en uheldig Maade greb ind i kirkelige Forhold ved f. Eks. at besætte Prælaterer efter uberettigede Hensyn, saaledes gav Kirkens store ofte Embeder bort for Gunst og Gave (Simoni). Derved kom den gejstlige Rangstige, som efter sin Bestemmelse skulde befordre ægte kristelig Fremdrift hos Mennesker (Matth. 25. 11), til at udvikle Magtsyge og Verdensvæsen.*

Adskillige Paver og Prælater bestræbte sig vel energisk for at bruge den ydre Magt og Glans til Guds Forherligelse og i hans Tjeneste. Derfor byggedes jo de store prægtige Domkirker, hvor Bisperne med deres efter Rang kaldte gejstlige: Domprovst, Dekanus, Ærkediakon, Kantor, Kannerik, Diakoner og Subdiakoner holdt stemningsfulde Messer med Sangkor — for at drage Mennesker til Kirken. Men hvad hjalp det, at Folk blev blændet af den ydre Glans, naar de ikke fik Del i det aandelige Liv.

De mange Tvangsforanstaltninger mod Syn-

dere og anderledes troende (Kætttere) var heller ikke efter Apostlenes Anvisning (Fil. 1. 18). Den fransk-tyske Kejser Karl den Store søgte som bekendt at kristne Sakserne ved at føre Krig med dem i 32 Aar (772—804); men fordi de underkastede sig, var de selvfølgelig ikke Kristne.

Hvad der kaster et formildende Skær over det hele, er jo, at alle jordiske Foranstaltninger har sine Mangler, og at Gud kan bruge alle Ting — selv Menneskers Fejlgreb — i sin Tjeneste, især naar han finder en ærlig Stræben bagved. I den tidlige Middelalder førte mange romerkatolske gejstlige ogsaa en ærlig Kamp for at fri Kirken ud af den verdslige Statsmagts Lænker; og mange blev ved et kristeligt Sind og opofrende Liv til megen Velsignelse. Saadanne Mænd som Munk, senere Bisp, Ansgar, der under stor Selvopofrelse og Livsfare forlod sit Fædreland og drog til Danmark for at prædike Kristi Evangelium for vore Hedningefædre, vil Danske altid „agte højt i Kærlighed for deres Gernings Skyld“ (1. Thes. 5. 13.); og vor Gæld til Rømerkirken bliver i det hele taget ikke let at afvikle.

De første bornholmske Kristne var Storbønder, som vistnok havde lært den nye Religion at kende paa deres Rejser og Vikingetog; og det hedensk-jødiske i den romerkatolske Kirke har vel lettet dem Overgangen, men naturligvis ikke befordret Tilegnelsens Dybde. Blandt disse Kristne tør vi regne Sigurd Kaabes Søn Svend;

thi paa en Runesten, som han utvivlsomt har rejst til Minde om sin omkomne Søn Bose, søger han Trøsten hos de Kristnes Gud paa katolsk Vis. Runestenen, der stammer fra Aar ca. 1050 ef. Kr., staar indmuret i Væggen til Nilars Kirkes Vaabenhus. Øverst paa dens Flade er indristet et lille Kors; og neden under dette staar paa Oldnordisk følgende: „Kaabe-Sven rejste denne Sten efter Bose, sin Søn, den brave Mand, som blev dræbt i Kampen ved Udlænge; Gud Herren hjælpe hans Aand og Sankt Mikael!“ — Der gaar en vemodig Klang gennem disse Mindeord om den unge Mand, der er falden ved Udlænge (en Ø ved Blekinge), rimeligvis under en Kamp mellem den danske Konge Magnus den Gode og den landflygtige Sven Estridsen. Det er kun i Tro paa et aandeligt evigt Liv ved Gud Herrens og den hellige Engels Hjælp, at Faderen søger at stille sin Smerte over Tabet af sin kære Søn. — En anden korstegnet Runesten fra samme Tid findes ved Klemens Kirke; og paa Hasle Kirkegaard staar én, som kaldes Marevadstenen, fordi den er fundet ved Marevad i Klemensker. Den skal stamme fra Aar 1060. Midt paa Stenfladen er indhugget et lille, smukt Kors, hvorom Runeindskriften slynger sig og fortæller: „Ødlak lod rejse denne Sten efter sin Fader Sasser, en god Bonde; Gud hjælpe hans Sjæl og St. Mikael!“ Her er Udtrykket Bonde brugt første Gang i Bornholms Historie; og denne Sasser, som har faaet saadan et kostbart Minde, har sikkert været en Storbond Viking, der ligesom Kaabe-Sven paa en Rejse har

lært at foretrække de Kristnes trofaste Gud for de lunefulde Aser og særlig følt sig tiltalt af at maatte paakalde den vældige Kampengel Mikael. Lignende Runestene findes der flere af paa Bornholm; men da de stammer fra en senere Tid, omtales de først senere.

Den nidkære og trosvarme Ansgar havde jo prædiket Kristendommen i det sydlige Danmark (Slesvig) fra Aar 826—865; og den havde siden bredt sig over det meste af Landet, saa der var dannet Menigheder med Præster og Trækirker rundt om. Men endnu ved Midten af det 11. Aarhundrede var kun enkelte af de berejste Bornholmere blevet Kristne, idet der ingen Missionærer var sendt til Øen. Og dette kom vel igen af, at Bornholmerne var berygtet som vilde Hedninger og haardhalsede Vikinger, saa man ansaa det for livsfarligt at missionere iblandt dem.

Et Sagn beretter ogsaa, at en Munk (vistnok en Englænder) ved Navn John, som kom til Øen med Frelsens gode Budskab, blev saa koldt modtaget, at han maatte bo i et af Naturen dannet Klippehus, fra hvis Top han saa plejede at tale til de nede paa Stranden forsamlede Hedninger; og efter ham skal Klippepartiet Johns Kapel være opkaldt. (P. Hauberg: Bornholm).

Da Kong Svend Estridsen imidlertid havde ordnet de kirkelige Forhold i Danmark og fuldendt Landets Inddeling i Stifter med en Biskop over hvert (1060), kom Bornholm under de skaanske Bispedømmer og skulde altsaa kristnes. Den vestskaanske Biskop, der hed Henrik og boede

i Lund, var dog for lad og drikkfældig til at gøre noget for Kristendommens Udbredelse. (Allerede et slaaende Bevis paa, at ikke alle Bisper og Præster var helligaandsbegavede). Men den østskaanske Bisp Egin fra Dalby var derimod en virksom og opofrende Mand, der arbejdede ivrigt for Hedningernes Frelse. Han er rimeligvis ligesom Ansgar udgaaet fra et Benediktinerkloster, hvor den gode Leveregel: *Ora et lábora!* (bed og arbejd!) gjaldt; og han har gjort saa meget for at kristne den østersøiske Klippeø, at han er blevet kaldt Bornholms Apostel. Efter samtidige historiske Beretninger, særlig ved Adam af Bremen, skal han være draget ud paa farefulde Missionsrejser, baade til Blekinge og Bornholm; og han skal have vandret til Fods gennem de uvejsomme Egne og forkyndt det kristne Evangelium saadan, at Beboerne græd over deres forrige Vildfarelser og af sig selv sønderbrød de gamle Afgudsbilleder og kappedes om at blive døbte. Endvidere hedder det, at de lagde deres Skatte, og hvad de ejede, for Biskoppens Fødder; og Egin vilde ikke tage imod disse Gaver, men lærte Folket at bruge dem til at bygge Kirker for, at underholde fattige med eller anvende dem til Frikøbelse af Trælle. — Den nidkære Bisp, som kom sejlene fra Skaane for at bringe Frelsens Evangelium til den berygtede Vikingø, har sikkert ikke først lagt til i dens bedste Havn, Gudhjem, som var Asatroens Hovedarnested; han har sna-

rere landet i Bugten ved Raghhammer Odde, Aakirkebys gamle Havn; og derfra har han nok med sine Ledsagere først rejst om og kristnet Hedningerne i de sydbornholmske Egne, som senere fik Navn efter Jesu største Apostle og Jomfru Maria.

Der skete altsaa ifølge omtalte Beretning en hel Omvæltning i Bornholmernes Tanke- og Levesæt ved Eginns Virksomhed. De fik lært, at Odin og Tor og de andre Aser var falske Guder, og at Gud Fader var alle Menneskers Skaber og ærlige Arbejders Forsørger, at Sønnen Jesus Kristus, som havde ladet sig ofre paa Korset for dem, boede i Himlen som alles Drot, hos hvem hans Moder Maria var Synderes bedste Forbeder, og at alle Helgener og Engle dér ogsaa stod til Menneskers Tjeneste, medens Præsterne med Helligaandens Gave gik som hans Sendebud her paa Jorden og lærte Mennesker, hvorledes de skulde blive salige.

Men uagtet de bornholmske Hedninger fik Evangeliet forkyndt paa romerkatolsk Vis, saa lærte de dog Kristendommens Hovedsandhed om den korsfæstede saadan at kende, at ialt Fald nogle fik Troen og det hemmelighedsfulde Kristenliv i Eje; thi deres Anger var jo et Tegn paa, at Helligaanden arbejdede med det forkyndte Ord i deres Hjerter. —

Egin søgte tillige at udjævne den store Forskel mellem rige og fattige, fri og Trælle, som fandtes paa Øen. Paa Kirkens Vegne krævede han selvfølgelig tillige Afskaffelse af de umenne-

skelige nordiske Hedningeskikke som Rov, Mord, Afgudsofre, Flerkoneri, Børneudsættelser og umaa- delig Æden og Drikken m. m., ligesom han ogsaa lærte de Kristne at overholde Kirkens Høj- tider og Fastedage m. m. Men Hedenskabet blev langt fra udryddet med det samme. Det er sik- kert gaaet paa Bornholm som andre Steder. Nogle Hedninger stillede sig afventende overfor det at blive døbt, andre, saasom rejsende Køb- mænd, lod sig blot primsigne (korstegne) for at kunne have Omgang baade med Kristne og Hed- ninger. Andre drev fremdeles Vikingefærd i det skjulte; og nogle af de gamle hedenske Forestil- linger gled umærkelig over i Kristentroen, saa Balder blev Kristus og Tor Engelen Mikael; eller de gik over i kristen Overtro, saa Aser og Jætter kom til at leve i Folkets Bevidsthed som onde Naturvæsener. Dette kendtes gennem flere Aar- hundreder. Ja, den Slags Overtro er knapt for- svundet endnu. —

Egin oprettede et Slags Kannikekloster i sin Stiftshovedstad Dalby; og derfra har han sikkert haft Hjælpere med paa sine Missionsrejser til Bornholm. For at faa en fast Basis for Missionen dér har han utvivlsomt (i Henhold til Brug an- dre Steder) oprettet et Præstebo paa Bornholm. — muligvis den senere Kannikegaard i Aaker, som siden blev Lundebispernes særlige Ejendom og Tilholdssted; og da man ikke solgte Jord den Gang, har Egin nok faaet sine bornholmske Grunde ved at erstatte dem med skaanske. Dette bekræftes i et Brev fra Prioeren i Dalby Kloster

3. Febr. 1313, hvori det oplyses, at Bornholmerne tidligere havde haft Besiddelser, nemlig Landsbyen Skornetall eller Gryndby under Dalbyklosterets Forvaltning. (Repert. Dipl. Nr. 1000). Fra Præsteboet kunde Egin's Hjælpere drage omkring paa Øen og fortsætte hans kirkelige Arbejde, naar han rejste bort. Efterhaanden som der saa er blevet et tilstrækkeligt Antal Mennesker kristnet et Sted, har man ved Hjælp af de før nævnte Gaver ladet bornholmske Tømrere bygge en Trækirke eller indrettet et tidligere hedensk Gudehus til kirkeligt Brug. Men adskilligt tyder paa, at dette Arbejde ikke har faaet megen Fremgang i Bisp Egin's Tid. Alle de første kristne Smaasamfund paa Bornholm har i hvert Fald ikke haft egne Kirker med Kirkegaarde. Dette kan ses af Kristengravene paa de gamle hedenske Begravelsespladser, f. Eks. Slamrebjerg i Bodilsker og ved Munkegaard i Povlsker, saa Egin's Arbejde paa at kristne Bornholm tør kun betragtes som et begyndende Værk. Andre Landsdele havde jo ogsaa Krav paa hans Omsorg; og da den lade Lunde-bisp var død (1065), blev de to Stifter slaet sammen til eet, hvorved Egin blev Biskop over hele Skaane, Halland. Bleking med Bornholm.

Siden boede Egin i Lund, hvor han paabegyndte Opførelse af en Stenkirke for St. Laurentius (Domkirken), hvilken dog først blev fuldendt 80 Aar efter. I Aaret 1068 var han optaget af Mission i de nordlige Egne (Skara), og 1072 gjorde han en Valfarts- eller Pilgrimsrejse til Rom, vistnok med det Biformaal at faa Pave

Alexander II til at give Danmark en egen Ærkebisp; men heller ikke dette naaede Egin at føre til Ende. Kort efter Hjemkomsten fra sin Rejse døde han efter at have været skaansk Biskop i 12 Aar. Dog selv om Bisp Egin kun naaede til at blive en aandelig Pioner, var hans Gerning ikke ringe. Han hører sikkert til de bedste i Kirkens Historie; og særlig hos Bornholmerne bør hans Minde staa lysende varmt til de seneste Slægter.

Hvad den nidkære Lundebisp havde paabegyndt, søgte andre af Kirkens Mænd at fuldføre; og det gik somme Tider lidt haardhændet til. I Aarene 1080—86, mens Pave Gregor VII residerede i Rom, var det Kong *Knud den Hellige*, der prægede Kirken i Danmark; og det kendtes ogsaa paa Bornholm. Kongen værnede de fra Heden-skabet undertrykte og levede et strengt kristeligt Liv efter Gejstlighedens Forskrifter, ligesom han bød Folket under Trusel om Bøde og Straf at gøre det samme; men da kom det rigtigt frem, hvor svært nogle Bornholmere havde ved at aflægge gamle Hedningevaner; og det viste sig tilige, at *Tvang og Lovbud ej kan skabe kristeligt Liv*.

Kong Knud havde ansat en kristnet Mand af anset sønderjysk Æt ved Navn Egil Ragnarsen til at være Jarl paa Bornholm og givet ham 9 af sine 12 Kongsgaarde derovre at styre. Men Egil havde ikke Lyst til blot at sidde hjemme „som en Kærring under sodet Bjælke“. Han skaffede sig mange vaabenøvede Mænd og sødygtige Skibe,

med hvilke han drog paa Vikingetog til Østersøens Kyster og gjorde for saa vidt Gavn, som han derved bidrog til at holde de vendiske Sørøvere fra Landet; men det var alligevel en Færd med Plyndringer og Mord paa hedensk Vis; og Kongen forbød det. Egil kunde imidlertid ikke slippe sin Lyst til Krigseventyr, og engang kom han i en saa hidsig Søkamp med nogle Vender, at Vandtønderne i hans Skib blev slaaet itu, hvorefter han slukkede sin Tørst med blodblandet Vand og blev kaldet Blod-Egil. Da dette kom Kongen for Øre, fik Egil en streng Irette-sættelse; og Kongen bød ham skrifte og gøre Bod for sin Synd hos Præsterne, hvad Egil ogsaa lovede; men han holdt det bare ikke; og da Kongen derefter afskedigede ham som Jarl, trodsede han sit Overhoved ved at samle endnu flere bornholmske Vikinger om sig og holde Hus paa kongelig Vis. Det hedder, at Hallen i hans Bolig var helt dækket med Skjolde; og det er meget muligt, at denne Hal har været en Del af Gamleborg i Almindingen. — Snart efter fik Kongen Bud fra Norge om, at et rigt lastet Købmandsskib derfra var forsvundet i Østersøen, og Kong Knud fattede straks den Tanke, at det var Blod-Egil, der havde været paa Spil. Med mange Skibe og stort Mandskab drog Kong Knud til Bornholm og forhørte sig om den Sag; og da maatte Egil vedgaa, at han med sine Mænd først havde røvet det norske Handelsskib og derefter brændt det tilligemed dets Mandskab ved Ærteholmene. Egils Frænder tilbød at betale store

Sonebøder for det skete; men Kongen var ikke villig til at bøje Retten efter Stand eller Betaleevne. Han idømte uden videre de bornholmske Vikinger en streng Straf og lod den straks fuldbyrde. Egil blev hængt ude i Skoven nær ved sin Borg; og hans Mænd blev enten dræbt, lem-læstet eller forvist fra Landet.

Dette var vel nok en retfærdig Fremgangsmaade; *men det værste var, at Kongen ikke havde formaaet at gøre sin Jart til en rigtig Kristen. Aarsagen dertil har dog ogsaa ligget hos Egil selv, der tydelig nok aldrig har villet lytte til Guds Røst i sit eget Indre; og saaledes er det vel ogsaa gaaet flere. Det, at Egils mægtige Frænder vrededes paa Kongen, fordi han dømte uden Persons Anseelse, viser jo, hvor overfladisk de havde filegnet sig Kristendommen.*

Skønt Kong Knud altsaa ikke som Bisp Egin fik Bornholmerne til at græde over deres Synd, saa fik han dog vist dem den kristelige Ligerets-hævdelse overfor mægtige og ringe; og det har maaske været en af Grundene til, at der aldrig har udviklet sig noget Herregaardsaristokrati paa Bornholm saaledes som i det øvrige Danmark.

Da Kong Knud den Hellige var en ydmyg Godkender af Pave Gregor VII's Lære om, at Kongedømmet som Maanen skulde have sin Glans fra Pavedømmets Sol, søgte han ved alle Lejligheder at fremme Kirkens Magt og Anseelse. Vel vidende, at Penge og Gods er ydre Magtmidler, arbejdede han derfor stærkt paa at skaffe Gejstligheden faste Indtægter i Form af Tiende; og da

Lundebispen *Rikvald* havde ført den af Bisp Egin paabegyndte St. Laurentiuskirke saa vidt, at den kunde faa en foreløbig Indvielse 1085, skænkede Kong Knud store Gaver til Oprettelsen af et Domkapitel ved den. Kapitlet eller det gejstlige Brodersamfund maatte bestaa af en Provst og 9 Kanniker, der skulde gøre Tjeneste ved Domkirken; og der skulde tillige være en Domscole til Uddannelse af gejstlige. Blandt Kongens Gaver nævnes foruden forskellige aarlige Afgifter og Tingbøder tillige en Del af hans Gaarde i Skaane, hvorfra faste aarlige Indtægter (Præbender) skulde tilflyde bestemte Kanniker; og det er meget muligt, at der iblandt nævnte Landejendomme har været en eller flere af Kongens Gaarde paa Bornholm. I hvert Fald blev ifølge Script r. D. III S. 430 et Præbende paa 2 Mark tillagt Domkapitlet fra nævnte Ø den Gang. Alle bornholmske Kannikegaarde har i sin Tid tilhørt Domkirken i Lund, og Kapitlet har faaet Indtægt derfra. — Det Kannikebroderskab, som Bisp Egin havde stiftet i Dalby, blev altsaa fortsat i Lund; og en af denne Stiftsbys Kanniker blev Bispens Ombudsmand eller Foged paa Bornholm. Han skulde hjælpe Bispen at hævde gejstlig Ret og føre et Slags Provstetilsyn derovre.

Den Konge, hvis kirkelige Virksomhed saaledes satte Spor paa Bornholm, endte som bekendt med at blive Martyr for sin Sag, idet Folket myrdede ham i Skt. Albans Kirke i Odense 1086. Det var den hedenske Uvilje imod de kristelige og kirkelige Værdisættelser og Byrder,

som den store Mængde ikke havde kunnet overvinde; thi selv om Knud den Hellige udadtil var optraadt noget haardhændet og formelt, saa skal han efter Historiens Vidnesbyrd have været en troende Kristen. Derfor maatte Folket ogsaa fortryde sit Overgreb paa ham; og efter at han var bleven kanoniseret (helgenviet af Paven), og hans Ben lagt i Helgen-skrin 1101 i hans egen ny Kirke i Odense, søgte mange hans Forbøn og Beskyttelse, og Bornholmerne byggede ogsaa en Kirke til hans Ære. Til Odense-Knudskirken knyttede Kong Erik Ejegod endvidere et Benediktiner-Kloster, der blev besat med Munke fra England. I den følgende Tid blev det atter Lundebispen, der mere end Kongen kom til at lede Borgøboernes Udvikling, og en Skildring af de lundske Bisper bliver stadig et nødvendigt Led i Bornholms Kirkehistorie.

Efter Bisp Rikvald fulgte i Aaret 1089 den fromme *Asser*, som tillige opnaaede at blive Nordens Ærkebiskop 1104. De almindelige Bisper plejede at udvælges af Stiftets Domkapitel, hvorefter Valget blev stadfæstet af Landets Konge; men Ærkebispervalget skulde tillige bekræftes af Paven. Ifølge Arild Hvitfeldts Beretning sendte Pave Paschalis II Palliet, det hvide korstegnede Bryst- og Skulderbaand med foran nedhængende Kvast, til Asser; og da Pavens Legat Alberik havde iført ham det, og han havde modtaget Kong Erik Ejegods Tilsagn om en Fjerdedel af Staden Lunds aarlige Indtægter, var han indtraadt i sit ærkebispelige Embede. I disse Aar var det,

at 1500 danske Mænd deltog i det 1. Korstog for at erobre det hellige Land tilbage fra Tyrkerne; og Asser har vel nok støttet det Foretagende.

Bisp Asser var af anset Slægt, idet han nedstammede fra den bornholmske Jarl Veset og den fynske Høvding Palnatoke; men han lignede ikke disse i krigersk Færd; thi Kristendommen havde faaet saa megen Magt over ham, at han helst viede sit Liv til kirkelige og fredelige Foretagender. Af sit eget Gods oprettede han flere Kannike-Præbender i Lund og fik Bornholmerne til at yde 3 Mark dertil. Han var ogsaa stærkt optaget af at bygge paa Lunde-Domkirken, og ved sin Kyndighed bidrog han til, at den Bygning blev et storslaaet Kunstværk; han fik dens Krypt og Hovedalter indviet 1123; og under Bisp Asser skal det bornholmske Kirkebyggeri ogsaa være skredet saa vidt frem, at Øen da har faaet sine 15 Landkirker med Kirkegaarde og Sogneomraader. Nogle Kirker har rimeligvis været bygget før; men den, der bærer Kong Knuds Navn, kan ikke tænkes rejst, før han var erklæret som Helgen — altsaa omkring ved Aar 1100.

Da hver Kirke ligger paa et Højdedrag midt i sit Sogn, maa Byggearbejdet være skredet frem efter en forud lagt Plan; og det er meget muligt, at denne stammer fra Biskop Egin, der foruden at være en nidkær Kristen tillige besad praktisk Sans. Alle Kirkerne blev viet til bestemte Helgener; og det, at selve Jesu Moder og de store Apostle mindedes i Midt- og Sydbornholm, be-

kræfter Formodningen om, at Missionsarbejdet og Kirkebygningen er begyndt paa den Kant af Øen.

Øster- og Vestermarie Kirker røber altsaa tydelig nok med deres Navne, for hvem de er bygget, Peders og Povls Kirker ligeledes; men dette er ikke Tilfældet med dem alle. Aa Kirke viedes nemlig til Apostelen Johannes, Ibs do. til hans Broder Jacob og Ruts Gudshus til Peders Broder Andreas. Klemens Kirke helligedes Apostlen Peders Lærling St. Klemens, Bodils Kirke den angelsaksiske Abbed Botulf, Østerlars Kirke den romerske Martyr Laurentius og Nilars Kirke Sø-mændenes Helgen Nikolaus. Rø Kirke skulde mindes Ærkeenglen Mikael, Ols do. den norske Kongehelgen (Olaf), Knuds Kirke den tilsvarende danske (Knud), som før omtalt; og endelig blev Allehelgens (senere Ny) Kirke viet til alle Helgener, for at ingen af de fortjenstfulde i Himlen skulde glemmes. Sidstnævnte Helgenvielse tyder paa, at denne Kirke har været den sidst byggede af dem alle. De Gudshuse, som tidlig populært fik andre Navne, end Gejstligheden havde givet dem, var Aa Kirke, der blev opkaldt efter en forbirindende Aa, samt Ruts og Rø Kirker, der betegnedes efter den Skovrydning, der havde fundet Sted for at faa dem bygget. Fra Skovene hentedes den Gang det meste Byggemateriale til Bo- og Gudshuse ude paa Landet. Tykke Bjælkevægge eller Stavværk med overliggende Spaantag kom i hver Kirke til at omslutte et mindre østligt Rum (Koret med Alteret) og et større vest-

ligt (Langhuset med Sidebænkene); og denne Indretning var ikke meget forskellig fra de hedenske Gudehuses, hvor Gudebilledet plejede at staa paa en Forhøjning i det mindre Rum, medens der i det større var Bænke og Borde til Brug for Folket ved Offerfesterne. De første Kirker har været skumle og lidet hyggelige; thi ifølge den tyske Præst Ivans Beretning efter hans Besøg hos Ærkebisp Asser ved Aar 1128 var „Kirkerne og de fornemmes Huse i hans Land uanseelige og byggede uden Smag“. I Stedet for Vinduer blev der nok lavet smaa Lyshuller med Blæreskind for, saa det vilde heller næppe have kunnet ses, om Kirkerne havde haft nogen indvendig Udsmykning. (Danm. R. Hist. I S. 526). Ligesom der ved hvert Hov gerne havde været en Offerlund, der brugtes ved Ofrenes Dødelse, saaledes blev der til hver Kirke henlagt en Kirkegaard, der blev viet til Begravelsesplads for afdøde Kristne; og man mener, at Hovenes Ejendom med Jordtilliggende i Almindelighed gik over til de kristne Kirker.

Omtrent samtidig med, at de 15 Landkirker blev rejst paa Bornholm, har de tilhørende Sogne ogsaa faaet deres nuværende Grænser. Den bornholmske Sognebetegnelse, f. Eks. Knudsken, hvor Endelsen -ker er en Forkortelse af -kirke og -sen af -sogn, viser, at Sognene har faaet Navn efter deres Kirker; og Sognedelingen maa altsaa stamme fra den første kristne Tid. Det, at alle Sognene kom til at grænse til Havet, vidner om de gamle bornholmske Bønders ved-

blivende Lyst til Søvæsenet. Maatte de som Kristne ikke drage ud paa Vikingetog, saa vilde de dog have Lejlighed til at sejle ud paa Fiskeri, hvilken Sport jo er bleven saa almindelig dyrket af Bornholmerne, at de har kaldt Tiden efter Kornhøsten Fisket. (Fiskjed). Skikken at bygge Bøndergaarde spredt omkring i Sognet kom ogsaa stærkt frem i den hedensk-kristne Overgangstid; og selv om den ikke var en direkte Følge af Kristentro, saa kom den dog som et Udslag af de bornholmske Bønders Selvstændighedstrang, og vidner om en Frigørelse fra tidligere Tidens Tryk, da man bunden af Slægt og tvungen af Frygt for Overfald klumpede sig sammen i Landsbyer. Kirken blev derefter Sognets Midtpunkt, hvor man mødtes til Gudstjeneste, og hvor man paa Stævne afgjorde forskellige Sager.

Fra Kirkebygningens Tid verserer flere Sagn paa Bornholm. Beboerne dér havde jo gennem Asatroen faaet Forestilling om uhyre, lyssky Jættevæsener, der vilde alt godt til Livs; og da Kirkerne kom med Alterlys og Messesang, maatte de onde Væsener naturligvis efterstræbe dem. Et Sagn beretter, at Jætterne rev ned om Natten, hvad der byggedes om Dagen, og andre gaar ud paa, at Jætterne laa i et eller andet Bjergskjul og kastede Klipper efter bornholmske Gudshuse for at knuse dem. Flere store Klippeblokke af fremmed Stenart, som Isbræerne har baaret hid og efterladt paa bornholmsk Jord, kaldes Slingestene, fordi de efter Sagnet skal være slynget hertil af vældige Jætter eller Trolde. Det rare ved Sagnene:

er, at de ondskefulde Giganter aldrig har været saa heldige at ramme nogen Kirke, idet Slingestenene altid er gaaet forbi, hvilket deres Beliggenhed jo ogsaa udviser. I Kobbeaadalen findes saaledes to, som en Jætte i Sverige skal have kastet efter Rø og Østerlars Kirker; ved Blemme Lyng ligger en mægtig Klippe „Bleghald“, som et andet svensk Uhyre skal have slynget efter Knuds Kirke, ligesom „Jættebold“ i Svartingedalen tydelig nok troedes at være udkastet for at knuse Gudshuset paa Ruts Bakke. Endvidere findes i Paradisbakkerne en Slingesten, som man mente en Troldkælling paa Kristiansø havde kastet efter Bodils Kirke osv.

Naar en Kirke var færdigbygget, skulde den med Kirkegaard, Daabsrum, Font og Alter med Relikvi og alle hellige Ting indvies af Biskoppen; og denne Indvielsesakt holdtes som en stor Festlighed for hele Sognet. Da skulde Bønderne efter Skaansk Kirkelov „føde Biskoppen 3 Nætter og give hans Kapellan en Halvmark (ca. 17 Kr.) og Bursvend en Øre“ (ca. 4½ Kr.). Som Tegn paa en Kirkebygning Helligvielse blev indenfor dens Indgange malet en eller flere Kredse med Kors i. Paa Bornholm er flere Kirker sikkert blevet indviet paa een Gang, for at Bisp Asser ikke skulde gøre Rejsen derover for ofte.

Med Forsyningen af Kirker fulgte ogsaa Ansettelsen af Præster til at tjene ved dem, og disse Embedsmænds Kaar skal ikke have været lystelege i Begyndelsen. Fra det oprindelige Præstebo maatte de flytte ud hver til sit Sogn og bo i selv-

købt Bo eller paa Kirkens Jord, da der endnu ikke var anlagt Præstegaarde. Medhjælpere (Diakoner eller Kordrenge) maatte de skaffe sig selv; og de havde ikke anden Løn end Betalingen for de kirkelige Handlinger og ellers lidt frivillige Gaver, som Folket ydede dem. Derfor var de kun lidet agtet. De regnedes mere efter Formue og Slægt end efter Stilling. Tilmed maatte de færdes vaabenløse blandt de nykristnede og halv-hedenske Mænd, der altid gik bevæbnet og let huggede fra sig, naar de blev krænket. Alt dette gjorde, at Præsterne naturligvis maatte lempe sig noget efter Folkets hedenske Sædvaner og Tankegang, hvad Bispen og hans Ombudsmand ogsaa nok tillod i den første Overgangstid; og Skaanske Lov og Kirkeret, som menes at have været i Hævd allerede i det 11te Aarhundrede, værnede iøvrigt om Præsternes Ret. Mishandling af „viede Mænd“ blev straffet strengere, end naar det samme gjaldt andre. Vielsen angik kun Embedet; thi medens den græskkatolske Kirke tillod Præsteægteskab, naar det var indgaaet før Ordinationen, *saa krævede den romerkatolske jo, særlig ved Pave Gregor VII, det fuldstændige Cølibat indført for at hæve Standens Anseelse som hellig; og Ærkebisp Asser var en tro Forkæmper for den Sag her i Danmark.*

De første bornholmske Præster kom naturligvis ovre fra; men da Øens Bønder fik Lov til „med Biskops Vilje at vælge deres Præst“ er det rimeligt, at adskillige Bornholmere omsider har søgt præstelig Uddannelse ved Doms-kolen i Lund.

Det var en Præsts Pligt hver Søn- og Helligdag at holde Gudstjeneste i sin Sognekirke, nemlig Ottesang om Morgenens, Højmesse om Formiddagen og Vesper henad Aften. Den vigtigste af disse var Højmessens, som indeholdt Levninger af Oldkirkens Messeliturgi; men det meste fremtraadte i en forandret og til Dels forvansket Form.

I den første Aposteltid var Prædiken for alle ikke forbundet med den hellig Nadvers Uddeling. Prædikenen holdtes til ubestemte Tider ude i det fri eller i en større Sal, medens Nadveren nødes om Aftenen i et privat Hus efter de Kristnes Kærlighedsmaaltid.

Senere havde de Kristne, som altid da var udsatte for dødbringende Forfølgelser, valgt at skille Nadveren fra Aftenens Kærlighedsmaaltid og holde den om Morgenens, særlig paa Kristi Opstandelsesdag (Søndagen). Derved styrkedes de til at blive i hans Lidelsers Samfund og forvente hans Herlighed. De holdt da først en offentlig Gudstjeneste eller Messe i Nadversalen (senere Kirken), idet Øverstepræsten (Biskoppen) sad i den ene Ende foran et frit staaende Bord (Alter) med Ansigtet mod Folket og ledede Gudstjenesten, medens Ældste (Præster) og Menighedstjenere (Diakoner) ved hans Side assisterede. En Diakon oplæste da gerne et Apostelskrift, som Biskoppen holdt en lille Tale over, hvorefter alle rejste sig, mens han bad en Bøn, særlig for Daabslærlinge (Katekumener) og bodfærdige Syndere. — Derefter maatte alle udøbte og ubodfær-

dige gaa borti, og Dørene blev lukket, hvorefter Menighedsgudstjenesten med Nadvernydelse blev afholdt. Den bestod af følgende 3 Led: 1) Øverstepræsten eller Biskoppen bad en lang Bøn til alle Tings Skaber og Opholder om ved sin Søn Jesus Kristus at bevare sine udvalgte, tilgive dem deres Synder og fri dem fra al Trængsel, bad endvidere for Øvrigheden og gjorde andre Forbønner, hvorefter fulgte det hellige Broderkys, idet baade Præster og Lægfolk kyssede hinanden — Mænd andre Mænd og Kvinder andre Kvinder —; og Menighedsmedlemmer frembar eller ofrede medbragt Vin og Brød, som modtoges af Præsten ved Bordet (Alteret). 2) Derefter gjorde Øverstepræsten, iført et hvidt Klædebon, Korsets Tegn over sit Aasyn og hilste Menigheden: „Den almægtige Guds Naade, vor Herre Jesu Kristi Kærlighed og den Helligaands Samfund være med eder alle“, hvorpaa Folket svarede: „Og med din Aand“; og efter videre Vekselmesse, hvor Præsten sagde: „Hjertet opad —“ og Folket fortsatte: „løfter vi til Herren“, og Præsten havde intoneret: „Lad os takke Herren“, og alle samstemmet ved at sige: „Det er værdigt og ret“, udbrod Præsten i en aandfuld lang Taksigelsesbøn og Lovprisning til Gud for alle hans herlige Skaberværker og underfulde Gerninger, for hvilke de himmelske Engle fryder sig i en evig „Helligprisning“, som ogsaa blev

sunget. Saa fremførte Præsten en Lovprisning af Jesus og hans Gerninger med Bøn om, at Gud vilde sende sin Helligaand over Offergaverne, at de maatte blive til Jesu Legeme og Blod, saa de, der nød deraf, maatte blive styrkede i Guds frygt, erholde Syndernes Forladelse, fries fra Djævelens Snarer og fyldes med Helligaanden til evigt Liv. Derpaa mindede Præsten i sin Bøn om de store hedengangne Patriarker, Apostle og Martyrer og bad for andre henvovede, at Gud vilde give dem Husværelse, og at de endnu levende Kristne maatte have Fællesskab med dem (Hebr. 12. 22—24) og mødes med dem ved de retfærdiges Opstandelse (Fil. 3. 11). 3) Derpaa fremsagde Præsten under Vekselmesse med Folket den vigtigste Del af Jesu Indstiftelsesord om Nadveren, og Fadervor blev vistnok ogsaa bedt; og idet Helligaanden baade var Præstens og Menighedens Talsmand og Livbringer, blev Nadveren nydt med stor Fryd af Oldkirkens Kristne.

*I Middelalderen var meget af alt dette blevet anderledes. Nadverbordet var da stillet tæt ved Kirkens østre Væg — ofte i en Apsis eller Alterrunding — som et Alter, hvorved Præsten stod og messede og ofrede med Ansigtet eller Ryggen skiftevis vendt mod Folket; og den offentlige Gudstjeneste og Menighedstjeneste var i Højmes- sen slaaet sammen til eet. *Under en Mængde Ceremonier holdt Præsten og hans Medhjælpere**

denne Messe væsentligst i det latinske Sprog, og under Offertoriet blev Nadverens synlige Tegn ofret 2 Gange: først som Mad- og Takoffer i Brød og Vin til Gud, og efter Forvandlingen som Sonoffer i Jesu Legeme og Blod til samme Gud, der opfattedes paa gammeltestamentlig Vis. Det sidste Offer kaldtes en ublodig Gentagelse af Jesu Offerdød, hvad de forskellige Ceremonier skulde anskueliggøre; men det var jo tværtimod Herrens Ord, f. Eks Hebr. 9. 12; og det mindede tillige meget om noget magisk.

Det var kun sparsomt med Lys, der i dobbelt Forstand kom ind i en middelalderlig katolsk Sognekirke. Paa det ophøjede Alter brændte nogle Voksllys, der i et flakkende Skær belyste Krucifiks og Helgenbilleder og Præstens spraglede Dragt; og under Gudstjenesten sad det menige Folk langs Væggene eller stod rundt om paa Lergulvet i det skumle Langhus.

Den katolske Højmesse, der ogsaa blev brugt som Led i alle højtidelige Kirkehandlinger, Kirke- og Præstevielse m. m., foregik den Gang som nu omtrent saaledes:

Introitus (Indledning). Først tændtes Lysene paa begge Sider af Alterets Krucifiks. Derefter gik Præsten iført Messesærk og Hagel sammen med en Diakon eller nogle Kordrenge ind for Foden af Alteret, gjorde Knæfald for Sakramentlevningen i Tabernaklet (Alterskabet) og stillede Kalk og Disk fra sig under et Silkedække. Derpaa bestænkede han Folket med Vievand og bad saa dybt bøjet i Vekselsbøn med Diakonen Trinbønnen Salme 43:

Præsten: Judica me, Deus, et discerne causam meam de gente non sancta! ab homine iniquo; et doloso erue me!

Døm mig, Gud, og før min Sag imod det vanhellige Folk! Frels mig fra de uretfærdige og svigefulde Mennesker!

Diakonen: Quia tu es Deus fortitudo mea; quare me repulisti, et quare tristis incedo, dum affligit me inimicus? osv.

Thi du, Gud, er min Styrke. Hvorfor har du forkastet mig, og hvorfor skal jeg gaa sorgfuld, mens Fjenden trænger mig? osv.

og under Slag for Brystet skete en vekselvis Syndsbe- kendelse og Anraabelse om Helgeners Forbøn. Derpaa gik Præsten op foran Alteret, kyssede det og læste til Højre (søndre Side) et Indgangs-Skriftstykke, der vekslede for hver Helligdag. Midt for Alteret sagde han saa:

*Kyrie eleison! Kyrie eleison!
Kyrie eleison!*

Herre, forbarm dig! Herre, forbarm dig! Herre, forbarm dig!

*Christe eleison! Christe eleison!
Christe eleison!*

Kristus, forbarm dig! Kri- stus, forbarm dig! Kristus, forbarm dig!

*Kyrie eleison! Kyrie eleison!
Kyrie eleison!*

Herre, forbarm dig! Herre, forbarm dig! Herre, forbarm dig!

og Menigheden istemte det samme. Derefter messedes *Gloria*, der dog bortfaldt i Advents- og Fastetiden.

Præsten: Gloria in excelsis Deo!

Ære være Gud i det høje!

Diakonen: Et in terra pax hominibus bonæ voluntatis. Laudamus te, benedicimus te, adoramus te, glorificamus te. Gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam. Domine Deus, Rex cælestis, Deus, Pater omnipotens. Domine, Fili unigenite, Jesu Christe, Domine Deus, Agnus Dei, Filius Patris, qui tollis peccata mundi, miserere nobis; qui tollis peccata mundi, suscipe deprecationem nostram. Qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis. Quoniam tu solus Sanctus, tu solus Dominus, tu solus Altis-

Og Fred paa Jorden for de Mennesker, som har en god Vilje. Vi lover dig, vi priser dig, vi tilbeder dig, vi forherliger dig. Vi takker dig formedelst din store Herlighed. Herre Gud, himmelske Konge, Gud, almægtige Fader! Herre, du enbaarne Søn, Jesus Kristus! Herre Gud, Guds Lam! Faderens Søn, du, som borttager Verdens Synder, forbarm dig over os! du, som borttager Verdens Synder, modtag vor Bøn! Du, som sidder ved Faderens højre Haand, forbarm dig over os! Thi du alene er hellig, du alene er Herre, du alene

simus, Jesu Christo, cum Sancto Spiritu in gloria Dei Patris. Amen.

er den Allerhøjeste, Jesus Kristus med den Helligaand i Gud Faders Herlighed. Amen.

Derefter gik Præsten atter til højre Side af Alteret og hilste Menigheden:

Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

og Diakonen svarede:

Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

hvorefter fulgte *Oratio*, som bestod af de til hver Helligdag særlige Bønner og Kollektter, der altid endte med:

... per Dominum nostrum Jesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti, Deus per omnia sæcula sæculorum,

... ved vor Herre Jesus Kristus, din Søn, som lever og regerer med dig i den Helligaands Enhed, Gud, gennem alle Evigheders Evigheder,

hvortil Diakonen svarede *Amen*.

Derpaa blev Dagens Epistel oplæst eller sunget af Præsten eller Diakonen, hvorefter kom *Gradualet* (med Navn efter de Trappetrin, hvorpaa Sangkoret stod i de store Domkirker). Diakonen eller Koret sang et Vers af Davids Salmer eller en fordansket Hymne (Salme); og der messedes Halleluja, medens Messebogen bares om paa Evangeliesiden. Det sidste skulde ifølge Lucidarius betegne Jesu smertefulde Vandring fra Herodes til Pilatus, ligesom der stadig skulde ligge noget symbolsk i de forskellige Ceremonier. (Tekstrækkerne med de korte Bibelstykker under Navn af Evangelier og Epistler menes at hidrøre fra den hellige Hieronimus, der omkring ved Aar 400 skal have ordnet dem til de forskellige Helligdage for den romerkatolske Kirke. Den græskkatolske Kirke vedblev efter Traditionen at oplæse hele Evangelier og Apostelbreve under Gudstjenesten). Efter Messebogens Flytning rejste Menigheden sig, betegnede Pande, Mund og Bryst med Korsets Tegn, og Præsten messede:

Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

hvorpaa Diakonen svarede:

Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

Præsten fortsatte saa:

Sequentia Sancti Evangelium secundum . . . . (Johannem),

Afsnit af det hellige Evangelium efter . . . . f. Eks. Johannes,

og Diakonen svarede:

Gloria tibi Domine!

Ære være dig Herre!

hvorpaa Præsten eller Diakonen oplæste Dagens Evangelium paa Latin og oversatte det eller holdt en *Prædiken* paa Tilhørernes Modersmaal. Naar dette var tilendebragt, traadte Præsten hen midt for Alteret og istemte Credo (Trosbekendelsen fra Kirkemødet i Nikæa 325 og Konstantinopel 381):

Credo in unum Deum,

Jeg tror paa een Gud,

og Diakonen fortsatte:

Patrem omnipotentem, factorem cæli et terræ, visibilium omnium et invisibilium.

den almægtige Fader, Himmels og Jordens, alle synlige og usynlige Tings Skaber.

Et in unum Dominum, Jesum Christum, Filium Dei unigenitum; et ex Patre natum ante omnia sæcula; Deum de Deo, Lumen de Lumine, Deum verum de Deo vero, Genitum non factum, consubstantialem Patri; per quem omnia facta sunt; qui propter nos homines, et propter nostram salutem descendit de cælis.

Og paa een Herre, Jesus Kristus, Guds eenbaarne Søn, som er fra Evighed født af Faderen; Gud af Gud, Lys af Lys, den sande Gud af den sande Gud, født, ikke skabt, af samme Væsen som Faderen, ved hvem alt er skabt, som for os Mennesker og for vor Frelses Skyld er nedstegen fra Himlen.

Her skulde Præsten altid knæle ned med Ansigtet mod Alteret for at betegne sin Taknemlighed og Tilbedelsen af den menneskevordne Gud, medens Diakonen fortsatte:

Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine et homo factus est. Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pi-

Og han har paataget Kød ved den Helligaand af Jomfru Maria og er bleven Menneske. Han er ogsaa bleven korsfæstet for os under Pon-

lato, passus et sepultus est. Et resurrexit tertia die, secundum scripturas. Et ascendit in caelum: sedet ad dextram Patris. Et iterum venturus est cum gloria indicare vivos et mortuos; cuius regni non erit finis.

Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem, qui ex Patre Filioque procedit; qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur: qui locutus est per Prophetas. Et unam sanctam, catholicam et apostolicam ecclesiam. Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum, et expecto resurrectionem mortuorum, et vitam venturi saeculi. Amen.

(Ved Daab brugte Romerkirken den Gang saa vel som nu dog den oprindelige apostoliske Trosbekendelse, medens den græskkatoiske Kirke ogsaa døbte og døber paa det anførte nikæo-konstantinopolitanske Symbol med Udeladelse af Ordene om, at Helligaanden udgaar „og fra Sønnen“).

Alt det foregaaende skulde svare til Oldkirkens offentlige Gudstjeneste, „de udøbtes Messe“, hvorefter fulgte *Offertorium*. Præsten vendte sig derpaa mod Menigheden og messede:

Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

og Diakonen svarede:

Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

hvorefter Præsten averterede:

Oremus!

Lad os bede!

tius Pilatus, pint og begravet. Og han er opstanden paa den tredje Dag, efter Skriften, og opfaaren til Himlen; han sidder ved Faderens højre Haand og han skal igen komme med Herlighed at dømme de levende og de døde, og paa hans Rige skal der ikke være Ende.

Og paa den Helligaand, som er Herre og giver Livet, som udgaar fra Faderen og Sønnen, som tillige med Faderen og Sønnen tilbedes og forherliges, som har talt ved Profeterne. Og jeg tror paa den ene, hellige katoiske og apostoliske Kirke. Jeg bekender een Daab til Syndernes Forladelse, og jeg venter de dødes Opstandelse og Livet i den tilkommende Evighed. Amen.

Præsten: *Sacerdotes Domini incensum et panes offerunt Deo; et ideo sancti erunt Deo suo, et non polluent nomen ejus. Halleluja.*

Herrens Præstes ofrer Rø-gelse og Brød til Gud, og derfor skal de være hellige for deres Gud og ikke besmitte hans Navn. Halleluja.

I. *Madofferet.* Nu afdækkede Præsten Kalk og Disk og opløftede paa Disken en Brødoblat eller Hostie; og i Stedet for, at Lægfolket i Oldkirken virkelig bragte et Offer, idet de lagde deres Brød og Vin paa Alterbordet, stod Middelalderens Præst som en Slags Jødepræst og ofrede Kirkens Brød og Vin paa Alteret som Madoffer til Gud. Ved Ofringen af Brødet bad han:

Præsten: *Suscipe, sancte Pater, omnipotens æterne Deus, hanc immaculatam Hostiam, quam ego indignus famulus tuus offero tibi Deo meo vivo, et vero, pro innummerabilibus peccatis, et offensionibus, et negligentibus meis, et pro omnibus circumstantibus, sed et pro omnibus fidelibus Christianis vivis at que defunctis; ut mihi, et illis proficiat ad salutem in vitam æternam. Amen.*

Modtag hellige Fader, almægtige evige Gud, dette ubesmittede Offer, som jeg din uværdige Tjener ofrer dig, min levende og sande Gud, for mine utallige Synder, Forseelser og Undladelser, og for alle de omstaaende, men ogsaa for alle troende Kristne, levende og døde, at det maatte gavne mig og dem til Frelse i det evige Liv! Amen.

Præsten gød derpaa lidt Vin og nogle Draaber Vand i Kalken og fortsatte:

Deus qui humanæ, substantiæ dignitatem, mirabiliter condidisti, et mirabilibus reformasti; da nobis per hujus aquæ et Vini mysterium, ejus divinitatis esse consortes, qui humanitatis nostræ fieri dignatus est particeps, Jesus Christus Filius tuus Dominus noster; qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus sancti,

Gud, du, som har skabt Menneskenaturen i underfuld Værdighed og endnu mer underfuldt har fornyet den, giv os ved denne Vandets og Vinens Hemmelighed at faa Del i hans Guddom, som har nedladt sig til at tage Del i vor Menneskehed, Jesus Kristus, din Søn og vor Herre, som lever og regerer med dig i

Deus, per omnia sæcula sæculorum. Amen. den Helligaands Enhed, Gud, gennem alle Evigheders Evigheder. Amen.

Præsten ofrede derpaa Vinen i Kalken, idet han bad en Bøn om, at den maatte opstige med Vellugt for den guddommelige Majestæt, en Bøn om, at det Offer, som blev fremført i Ydmygheds Aand og med et sønderknust Hjerte, maatte tækkes Gud, samt en Bøn om, at den almægtige evige Gud vilde velsigne Offeret; og idet Præsten vaskede sine Hænder, fremsagde han Salme 25: Jeg vil tvætte mine Hænder blandt de uskyldige osv.

I højtidelige Messer fulgte derefter et Røgelsesoffer, ledsaget af 4 Bønner. 1) Først velsignede Præsten Røgelsen. 2) Derpaa røgede han de ofrede Gaver. 3) Derpaa Alteret, idet han fremsagde Salme 141, 2—4 Vers. 4) Derefter gav han Røgelsekarret til Diakonen, som saa røgede Præsten og muligvis andre Altertjenere osv. Endvidere bad Præsten en Bøn om, at den hellige Treenighed vilde modtage Offeret, som blev bragt med Ihukommelse af Jesu Lidelse og Opstandelse til Ære for Jomfru Maria, Apostlene og andre Helgener, hvis Forbøn han udbad sig. Tilsidst kyssede han Alteret og sagde højt:

Præsten: Orate fratres, ut meum ac vestrum sacrificium acceptabile fiat apud Deum Patrem omnipotentem!

Bed, Brødre, at mit og eders Offer maa blive vel modtaget af Gud Fader den almægtigste!

og efter at Diakonen havde svaret bifaldende dertil paa Latin, bad Præsten endnu nogle lønlige Bønner, som han sluttede ved med høj Røst at sige:

. . . . per omnia sæcula sæculorum.

. . . . gennem alle Evigheders Evigheder,

hvortil Diakonen svarede: *Amen*, og *Præfationen* (Nadvertaksigelsen) begyndte:

Præsten: Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

Diakonen: Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

Præsten: Sursum corda!

Opløft eders Hjerter!

Diakonen: *Habemus ad Dominum!*

Præsten: *Gratias agamus Domino Deo nostro!*

Diakonen: *Dignum et justum est!*

Vi har opløftet dem til Herren!

Lad os takke Herren vor Gud!

Det er billigt og ret!

Den følgende Tekst skiftede noget efter Højtiderne, men lød som oftest saaledes:

Præsten: *Vere dignum et justum est, æquum et salutare, nos tibi semper et ubique gratias agere, domine sancte, Pater, omnipotens æterne Deus! Qui cum unigenito Filio tuo et Spiritu Sancto unus es Deus, unus es Dominus; non in unius singularitate personæ, sed in unius Trinitate substantiæ. Quod enim de tua gloria, revelante te, credimus, hoc de Filio tuo, hoc de Spiritu Sancto, sine differentia discretionis sentimus: ut in confessione, veræ sempiternæque Deitatis, et in personis præprietatis, et in essentia unitas, et in majestate adoretur æqualitas. Quam laudant Angeli atque Archangeli, Cherubim quoque ac Seraphim, qui non cessant clamare quotidie, una voce dicentes:*

I Sandhed det er billigt og ret, tilbørligt og gavnligt, at vi altid og overalt takker dig, du hellige Herre, almægtige Fader, evige Gud! Du, som med din enbaarne Søn og den Helligaand er een Gud og een Herre, ikke i een Persons Enhed, men i det ene Væsens Tre-foldighed. Thi hvad vi efter din Aabenbaring tror om din Herlighed; det tror vi om din Søn, det samme tror vi om den Helligaand uden nogen adskillende Forskellighed, saa at der i Bekendelsen af den sande og evige Guddom tilbedes i Personerne Ejendommeligheden, i Væsenet Enheden og i Majestæten Ligheden. Denne prises af Englene og Ærkeenglene, af Cherubim og Seraphim, som ikke ophører dagligen at raabe med een Røst sigende:

(Der gaves nu et tredobbelt Tegn med en lille Klokke).

Diakonen eller Koret: *Sanctus, sanctus, sanctus! Dominus, Deus, Sebaoth! Pleni sunt cæli et terra gloria tua: Hosanna in excelsis!*

Hellig, hellig, hellig, Herre, Gud Sebaoth! Himmel og Jord erfulde af din Herlighed: Hosanna i det høje!

(Denne Præfation og Helligprisning indeholder Levninger af 2. Led i Oldkirkens Nadverliturgi).

Derefter bad Præsten med opløftede Øjne og Hænder bøjet over Alteret en Række Bønner, der kaldtes *Kånons*, og som kun havde sin Betydning i Præstens Mund; thi medens Oldkirkens Præst kom i Jesu Navn og lod Helligaanden være Talsmand i Menighedens Modersmaal under den hellige Handling, stod *Middelalderens katolske Præst frem i eget og Statskirkens Navn og fremsagde de mange paa Latin formulerede Bønner efter den haandskrevne Messebog*; og han maatte selvfølgelig lade Munden løbe for at blive færdig i Tide. Han bad en Bøn om, at Gud Fader vilde velsigne de hellige urørte Ofre, beskytte den katolske Kirke, Paven og andre foresatte og alle Kirkens rettroende Børn osv., en Bøn for fjerne og nærværende Personer om, at Offeret maatte komme dem alle tilgode, en Bøn om, at han og Menigheden maatte sammenknyttes med Jomfru Maria, Apostlene og alle Helgener, saa deres Fortjenester og Forbønner maatte komme de paa Jorden levende til Hjælp og Frelse, en Bøn om, at Gud naadig vilde modtage alle sine Tjeneres Ofre, saa de kunde faa Guds Fred, fries fra Guds Vrede og tælles blandt de udvalgte ved Jesus Kristus, og endelig en Bøn om, at Gud vilde værdiges at gøre Offeret i alle Maader velsignet, saa det maatte vorde Jesu Legeme og Blod.

Derpaa fulgte *Konsekrationen* eller Indvielsen, og i Stedet for, at Oldkirkens Præst som Troens Mand bad Helligaanden gøre Nadverunderet i Altergæsternes Hjerter, *saa optraadte Middelalderens Præst mere som en Slags Mirakelmand*; thi naar han havde udført alle de forordnede Ceremonier og under 3-foldig Klokkeringning udtalt nogle af Jesu Indstiftelsesord og sagt:

Hæc est Corpus meum,

Dette er mit Legeme, og

Hic est Sanguis meus,

Dette er mit Blod,

skulde Forvandlingen efter Kirkens Lære være sket, saa Brødet og Vinen stod paa Alteret som Jesu virkelige (materielle) Legem og Blod.

Efter det skulde Præsten under gentagen 3-foldig

Klingren med Messeklokken falde tilbedende paa Knæ for Alteret og opløfte Disken med Hostien (det ny indviiede Brød) og Kalken (med det ny indviiede Vin) til Menighedens Tilbedelse; og Diakonen eller Koret skulde synge:

Benedictus, qui venit in nomine Domini! Hosanna in excelsis! Velsignet være den, som kommer i Herrens Navn! Hosanna i det høje!

II. *Sonofferet.* Naar den sensationelle Handling var til Ende, skulde Præsten fortsætte med at fremmumle de foreskrevne Kánons, idet han paa Alteret ofrede Jesu Legeme og Blod til den himmelske Fader, skønt Jesus ifølge Hebr. 9. 12. med sit eget Blod een Gang for alle gik ind i Helligdommen og vandt en evig Forløsning. — Først læste Præsten Offerbønnen med Ihukommelse af Jesu Lidelse, Død og Opstandelse osv., derefter en Bøn om, at en Engel maatte bære Offeret frem for Guds Ansigt, saa Præst og Menighed maatte faa Naade og Syndsforladelse og regnes blandt Guds Børn. Derpaa fulgte Bønnen for hensovede eller afdøde. Den var ikke meget anderledes end i Oldkirkens Dage og lød saaledes:

Præsten: Memento etiam, Domine, famularum famularumque tuarum N. et N. qui nos præcesserunt cum signo fidei, et dormiunt in somno pacis. — Ipsis, Domine, et omnibus in Christo quiscentibus, locum refrigerii, lucis et pacis, ut indulgeas deprecamur. Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.

Ihukom ogsaa, Herre, dine Tjenere og Tjenerinder N. og N., som er gaaet forud for os med Troens Mærke og sover Fredens Søvn. (Her beder Præsten for de ham vedkommende). For dem, Herre, og for alle, som hviler i Kristus, beder vi, at du vil unde dem et Vederkvægelses, Lysets og Fredens Sted. Ved den samme Kristus vor Herre. Amen!

Der blev ogsaa ligefrem bedet for Sjæles Udfrielse af Skærsilden og ofret for dem, og Præsten bad nu, idet han slog sig for Brystet den oldkirkelige Bøn om Samfund med de hellige Apostle, Blodvidner og

andre Hellige af Naade ved Kristus vor Herre, hvem al Ære tilkommer, og sluttede med at sige højt:

.... *per omnia sæcula sæculorum.*

.... gennem alle Evigheders Evigheder.

Naar Diakonen havde svaret *Amen* dertil, skulde Præsten atter avertere:

Oremus!

Lad os bede!

og fortsatte derpaa:

Præceptis salutaribus moniti, et divina institutione formati, audemus dicere:

Formanede ved heldbringende Befalinger, og dannede ved guddommelig Undervisning vover vi at sige:

Pater noster, qui es in cælis, sanctificetur nomen tuum! adveniat regnum tuum! fiat voluntas tua, sicut in cælo et in terra! Panem nostrum quotidianum da nobis hodie! et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris! et ne nos inducas in tentationem!

Fader vor, du som er i Himlen, helliget worde dit Navn! til os komme dit Rige! ske din Vilje som i Himlen saa og paa Jorden! giv os i Dag vort daglige Brød! og forlad os vor Skyld, som og vi forlader vore Skyldnere! og led os ikke ud i Fristelse!

Diakonen: Sed libera nos a malo!

Men frels os fra det onde!

Nu brød Præsten den hellige Hostie i to Dele, bad atter en stille Bøn og afbrød et lille Stykke af den ene Hostiedel. Denne Tredeling skulde betegne Jesus som levende, ihjelslaet og dog udødelig. Og Præsten sluttede saa sin Bøn, idet han gjorde tre Korstegn over Kalken ræd det lille Stykke og messede:

.... *per omnia sæcula sæculorum,*

.... gennem alle Evigheders Evigheder,

hvorpaa Diakonen svarede: *Amen.*

Derpaa vendte Præsten sig mod Menigheden:

Pax Domini sit semper vobiscum!

Herrens Fred være altid med eder!

Koret: Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

Under fortsat Bøn skulde Præsten nu berede sig til at modtage det hellige Sacrament, hvorefter han drak al Vinen af Kalken og nød den lille Hostiedel; og imens sang Koret:

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis!

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis!

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem!

O, du Guds Lam, som borttager Verdens Synder, forbarm dig over os!

O, du Guds Lam, som borttager Verdens Synder, forbarm dig over os!

O, du Guds Lam, som borttager Verdens Synder, giv os Fred!

(Ved højtidelige Lejligheder skulde Præsten nu kysse Diakonen og denne igen en ringere Medhjælper, om der var nogen. Dette var den sidste Levning af Oldkirkens Broderkys, der jo gjaldt hele Menigheden).

III. *Kommunionen (Altergangen)*. Messeklokken ringede atter; og saafremt der var nogen Altergæster, nærmede disse sig nu Herrens Bord. Diakonen fremsagde da Syndsbekendelsen paa Altergæsternes Vegne. Præsten tog Guldkalken med indviede Brødoblater ud af Tabernaklet, greb en af disse saakaldte Hostier og holdt den op for alles Aasyn, idet han sagde:

Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi.

Domine non sum dignus, ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbum, et sanabitur anima mea!

Se det Guds Lam. se ham, som borttager Verdens Synder!

O, Herre, jeg er ikke værdig, at du indgaar under mit Tag; men sig kun et Ord, saa bliver min Sjæl helbredet!

Dette skulde gentages 3 Gange efter Klokketegn. Derefter rakte Præsten hver Altergæst en Hostie, idet han stille sagde:

Corpus Domini nostri Jesu Christi custodiat animam tuam in vitam æternam. Amen.

Vor Herre Jesu Kristi Legeme bevare din Sjæl til det evige Liv. Amen.

(Oprindeligt blev Nadveren uddelt i begge Skikkelser (Brød og Vin) baade til Præster og Lægfolk. Dette er

endnu Skik i den græskkatoiske Kirke. Men i Romerkirken undlod man snart at række Lægfolk Kalken af Frygt for at spille noget af Herrens Blod; og denne Skik kom efterhaanden til at passe ind i *den romerkatoiske Opfattelse om Præsten som Offerpræst for Alteret i Jesu og Helligaandens Sted, højt hævet over det almindelige Lægfolk*. Præsten alene skulde altsaa nyde Soneblodet, for at han kunde give Lægfolk Hostien i Nadveren og Syndsforladelse med Haandspaalæggelse i Bodens Sakramente).

Var der ingen Altergæster til Stede, betragtedes Nadverofferet som en Sjælemesse for afdøde. Saadanne Messer afholdtes efter bestemte Regler, særlig paa Personers Dødsdag, som forud havde testamenteret Præsterne Gods dertil. Ved ethvert Messeoffer skulde Præsten til Slut rense Kalken og to sine Fingre med Vin og Vand, som han af Ærefrygt for Sakramentet ogsaa maatte drikke, dækkede saa Kalken og Hostiresterne til med Silkeklædet, mens Diakon eller Kordreng bar Messebogen tilbage til Epistelsiden. Det sidste skulde symbolisere, at Jesus er opstaaet fra de døde. Præsten skulde derpaa atter vende sig mod Menigheden og syngede:

Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

Koret svarede:

Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

hvorpaa Præsten atter aværterede:

Oremus!

Lad os bede!

og afsluttede med nogle Kirkebønner, der svarede til dem i Messens Begyndelse og Midte. Naar disse Bønner var endt, og Bogen lukket, hilste Præsten tilsidst Menigheden.

Dominus vobiscum!

Herren være med eder!

og Diakonen svarede:

Et cum spiritu tuo!

Og med din Aand!

hvorpaa Præsten sagde:

Ita, Missa est!

Gaa, Messeofferet er fuldbragt!

eller

Benedicamus Domino!

Lad os lovprise Herren!

eller i Messen over afdøde:

Requiescant in pace!

Hvil i Fred!

hvorpaa Diakonen svarede:

Deo gratias!

Gud ske Tak!

Var der Menighed til Stede, velsignede Præsten denne, idet han gjorde Korsets Tegn over den og sagde:

*Benedicat vos omnipotens Deus:
Pater † et Filius et Spiritus
Sanctus! Amen.*

Velsigne eder den almægtige Gud: Faderen, Sønnen og den Helligaand! — Amen.

Endelig læste han gerne til venstre paa Alteret et Evangeliestykke — i Reglen Begyndelsen af Sankt Johannes Evangelium om Ordet, der blev Kød og boede iblandt os, hvorefter han ved Foden af Alteret bad *Ave Maria* saaledes:

*Ave Maria, gratia plena,
Dominus tecum; benedicta tu
in mulieribus et benedictus fructus
ventris tui Jesus Christus!
(Sancta Maria, genetrix Dei,
ora pro nobis peccatoribus nunc
et in hora mortis nostræ!)*

Hil dig, Maria, fuld af Naade, Herren være med dig! velsignet være du blandt Kvinderne! og velsignet dit Livs Frugt, Jesus Christus! (Hellige Guds Moder, bed for os Syndere nu og i vor Døds Time!)

Den sidste Del af *Ave Maria* blev først senere officielt fastslaaet til Brug i Kirken; men den brugtes nok alligevel den Gang; thi allerede fra det 5. Aarhundrede plejede katolske Præster at paakalde Guds Moders Hjælp og Bistand. I nogle Messer sluttedes med *Salve Regina* eller Suk til Maria om Barmhjertighed og Forbøn; og naar Præsten tav og alle Lyde var forstummet, blev Kirkefolkene gerne liggende paa Knæ en Stund endnu for at bede stille, indtil de lidt efter lidt rejste sig og forlod Helligdommen.

Ved Ottesangen brugtes ogsaa Dele af den beskrevne Messeliturgi; og der uddeltes tillige af det indviede Brød til Nadvergæster, medens der til Vesper kun blev holdt Sang og Bøn med særlig Paakaldelse af Jomfru Maria og Skytshelgener.

Saadanne Gudstjenester maatte altsaa de første bornholmske Kristne nøjes med; og baade i Morgendis, under Middagssol og aftensvale Skygger gik bevæbnede Mænd med deres Kvinder til de skumle Trækirker for at høre den mystiske Messe.

Under en romerkatolsk Gudstjeneste maatte Præsten med Hjælpere og Kirkefolk forøvrigt overholde flere Ceremonier end beskrevet. De skulde knæle, naar de gik forbi Midten af Alteret, naar Kommunionen foregik, og hver Gang Guds Navn blev nævnt osv. Præsten skulde tillige efter bestemte Regler kysse Alteret, Disken (Patenen), Bibelen og Messeklæderne; og endvidere blev Korsets Tegn slaaet næsten utallige Gange under Messen, ligesom Præsten og hans Medhjælpere hele Tiden maatte passe paa at holde Kroppen, Hovedet og Hænderne i rette Stilling. Præstens Messedragt havde allegorisk Betydning. Den hvide Messeskjorte skulde minde om det hvide Klædebon, Herodes gav Jesus, den røde Messehagel om den Purpurkaabe, Pilatus lod Herren iføre osv. Forøvrigt havde Præsten forskelligfarvet Messeskjorte efter Højtiderne: hvid til Glædesfest som Julen, rød til Martyrernes Mindedage, grøn til Haabs-Højtider som Trinitatis, violet til Faste og Advent og sort til Langfredag og Messer for døde. Ogsaa Alteret skiftede Udseende i Aarets Løb for at anskueliggøre kirkelige Begivenheder. Hele Kirkehuset skulde dog altid betegne Guds samlede Menighed, Koret de hellige i Himlen og Langhuset (Skibet) de Kristne paa Jorden. Hovedalteret betød Kristus, Alterklæ-

derne de hellige, der ifører sig Kristus i gode Gerninger; Gulvsvellerne, der bærer Gulvet, Apostlene, som er Kristendommens Bærere; Kirkedøren skulde betegne den sande Tro, der leder ind i den almindelige Kristenhed; og Døbefonten lige indenfor Kirkedøren mod Vest skulde minde om, at Daaben er det første Trin ind i denne Kristenhed; Dørfløjene skulde symbolisere de forstandige Mænd, der søger at holde Kætterne uden for Menigheden; Gulvplankerne de ydmyge; de faste Bænke de barmhjertige, der støtter de svage; de fire Hjørnestolper Evangelisterne; og Klokkerne, hvoraf vistnok ingen fandtes i de bornholmske Trækirker, skulde betegne Præsterne, der „gør fager Lyd for Gud og Mennesker“ osv. Paa lignende Maade med Messesproget. De faa hebraiske Udtryk som „Hosanna“ og „Halleluja“ og græske som „Kyrie eleison“ sammen med den store Mængde Latin skulde betegne, at Kristus havde grundlagt sin Kirke paa de 3 Sprog med det romerske som det mest udbredte; og andre Folks Modersmaal behøvedes ikke til Brug i Messen, da den nærmest kun sigtede paa Menighedens sakramentale Naadeberigelse.

Saaledes var der tidlig og blev efterhaanden senere udviklet en ofte ret skøn Symbolik i hele den romerske Kultus; *men hvor blev det tillige indviklet og vanskeligt at forståa* — det, som Jesus havde gjort saa lige til; og *Sammenblandingen af Jødedom, Hedenskab og Kristen- dom gav den sidste et uægte Præg og gjorde alt- nævnte Kultus misvisende paa mange Punkter.*

Adgangen til den hellige Gud vindes hverken ved Offerpræster, Helgener eller en Række paa hedensk Vis forbundne Bøner, men ved Hjertets ydmyge, tillidsfulde Bøn i Jesu Navn, hvor Helligaanden lægger den troende Ordene i Munden (Matth. 6. 7—8 og Rom. 8. 26); og Jesus vil efter sin Forsoningsdød een Gang for alle kun ofres gentagende i sine Disciples Liv og ikke paa et Alter — for de døde (2. Kos. 4. 7—11). Brødet og Vinen forvandles ikke paa Alteret til Jesu Legeme og Blod; men der bliver Samfund mellem de nævnte synlige Tegn og Jesu Opstandelseslegeme (med Blod), saa dette nydes af de troende ham ihukommende Altergæster (1. Kor. 10. 16—17 og 15. 50) osv.

Nordiske Lægfolk, som ej forstod det romerske Messesprog, maatte jo ogsaa let under Betragtning af de mange Ceremonier faa Indtryk af, at Kristus ligesom Odin og Tor var tilfreds med en blot udvortes Dyrkelse. Dermed er ikke sagt, at de uheldige Lærdomme, Ceremonier og Formularer dræbte Troslivet hos alle Præster; og alvorlige Lægfolk, som kendte noget til det skjulte Kristusliv fra deres Daabs- eller Konfirmationsforberedelse og Skriftemaal kunde ogsaa faa Troen styrket ved en katolsk Messe. Dertil maatte Prædikenerne og enkelte Salmer paa Dansk jo ogsaa bidrage.

Ved enhver Daab blev foretaget en mindre hyggelig Dæmonbesværgelse (Aandeuddrivning) paa Latin, men der brugtes tillige den praktisk gode Skik at tilspørge Fadderne i deres eget Sprog om Daabspagten og dens Betydning; og Daaben foregik saa under latinsk Liturgi ved Neddypning 3 Gange i Døbevandet eller Overøsning dermed. (Den græskkatolske Kirke bruger

endnu den fuldstændige Neddypning). De døbte Børn skulde efterhaanden lære Trosbekendelsen, Fadervor og Ave Maria baade paa Latin og Dansk; og efter 7-Aars Alderen blev de forberedt af Sognepræsten eller Diakonen, saa de kunde blive konfirmeret, naar „Biskop kom i Bygd“. Konfirmationen bestod i, at han korstegnede dem hver især med indviet Olie paa deres Pande, hvorefter de kaldtes at være „fermet“ og skulde siden møde til Skrifte hos Præsten. Meget af det var sikkert godt, naar Latin og Ceremonier blot ikke havde taget det aandelige bort deraf.

Under andre hellige Handlinger som Bryllup, Begravelse og Sygeberettelse brugtes ogsaa latinske Formularer og ligeledes til de forskellige Indvielser af hellige Ting som Alter, Kalk og Disk, Døbefont, Vievandskar m. m.; og foruden Daab og Nadver regnedes efterhaanden baade Konfirmation, Skriftemaal, Bryllup, Præstevielse og Sygeberettelse (den sidste Olie) som Sakramenter. — Ved flere Lejligheder brugtes Røgelse, der skulde betyde Rensning, eller Olie, der tilskreves Lægekraft; og Korsets Tegn, der skulde minde om den Korsfæstedes Hjælp, blev anvendt paa en saadan Maade, at Lægfolket troede, at selve Tegnet var et ufejlbarligt Værn mod alt ondt. Saaledes voksede Overtroen frem ved Siden af Tiltroen under Kirkens mange Ceremonier og Anvisning paa at vise ydre Ærbødighed for det hellige.

For at vække Folkets kristelige Interesse havde den romerkatolske Kirke anordnet en hel Række

Fester, der samlede sig om de 3 store Højtider: Jul, Paaske og Pinse. Julen med sit hellige Minde om Kristi Fødsel burde jo egentlige hedde Kristmesse ligesom i England; men da den her i Norden blev tillæmpet efter det hedenske Midvinters Blot for afdøde og Solvognshjulenes Vending, beholdt den Navnet Jul, der ogsaa skal kunne betyde Skæmtefest (St. nord. Konversl. 12. S. 357). Julen indledes med Faste i Adventstiden, fortsattes som Glædesfest efter Vigilie- eller Vagt-gudstjeneste i Kirken Julenat og sluttede med Epifaniefest til Minde om Jesu gudsønliche Fremtræden som 12-aarig i Templet (13. Januar). Under Fasten maatte ingen som Regel spise mere end eet Kødmaaltid om Dagen; om Fredagen slet intet Kød; og det var i det hele taget forbudt at nyde Kødet af Heste, Hunde, Ravne og Høge. Langfredag, Sankt Hans Dag, Sankt Laurenti Dag, Maria Himmelfartsdag og Alle Helgensdag maatte ej engang nydes Smør og Mælk. Men naar Julen var inde, maatte der spises baade Kød og Flæsk i store Maader ligesom i Hedningetiden; og Optog med Julebukke og Papirstjerner drog da gennem Bygden under Løjer og Sang. — Nyt-aarsdag kaldtes ofte Narrefest og 13de Januar Æselsfest, fordi Lægfolk (i hvert Fald i Syd-europa) paa disse Dage morede sig med at udklæde sig selv eller Æsler som Præster og efterabe disses Messelatin og kirkelige Ceremonier. — Snart efter kom Kyndelmisse (Kandelaber- eller Lysfest) d. 2. Februar, da blev alle Aarets Kirkelys indviet til Minde om Jomfru Marias Renselse.

— I Fastelavnsdagene tillodes det Folk at øve de gamle hedenske Skikke at køre en „Solbaad“ rundt i en blomstersmykket Vogn (Carrus navalis, hvoraf Karneval) og „pidske“ Kvinder og Dyr med Kviste (Ris) for at meddele dem Frugtbarhed osv. Derefter indleddes Paasken med 40 Dages Faste fra Askeonsdag. Da blev de indviede Grene fra sidste Palmesøndag brændt, og Asken deraf viet i Kirken og strøet paa de til offentlig Bod dømte Kirkefolks Hoveder for at minde dem om, at de var Støv. (Disse skulde sidde nederst i Kirken og maatte ikke overvære Offertoriet med Nadveruddelingen). Følgende Palmesøndag blev friske, grønne Grene lagt paa Kirkens Alter og bestænket med Vievand; og derefter begyndte Dimmel- eller Træknebelugen, ogsaa kaldet den stille Uge. Den var særlig viet til Mindet om Jesu Lidelse og Død. Alle Vagtegn under Messen skulde da gøres med en Træstok i Stedet for en Klokke, og *Gloria* og *Halleluja* blev ikke sunget. Krucifikser og Helgenbilleder var da tilsløret og alle Kirkelys slukt saa nær som eet. Skærtorsdag blev alle Alterprydelser fjernet for at illustrere Jesu Fattigdom; og da blev bodfærdige efter udstaaede Straffe genoptaget i Menigheden. Særlig paa Langfredag skulde man ved streng Faste og mørkpræget Gudstjeneste mindes Jesu smertefulde Korsdød. — Først efter Paaskelørdagsvigilien i Kirken, naar man under Litanier (Klagesange) og Bønner var kommet til *Agnus Dei* (Guds Lam), og de nydebt Katekumener kom i Procession fra Daabsrummet

ind i Kirken, brød Glæden løs under Afsyngelsen af *Gloria in exelsis*. Da begyndte Paaskefesten til Minde om Jesu Opstandelse og varede Ugen ud. (Paaskedag holdtes altid Søndag efter første Fuldmaane efter Foraarsjævnøgn). — Pinsen indleddes derpaa med Fritagelse for Faste og Knælen til Ihukommelse af den opstandne Frelser's fri Vandring mellem sine Disciple i 40 Dage. I den Periode kom Korsets Uge (omkring 3. Maj) og de saakaldte Gangdage, da man gik med Kors eller i kirkelige Processioner omkring paa Agrene for at vie dem til en frugtbare Afgrøde. Disse Skikke, som omtales i Sjællandske og Skaanske Lov, skal stamme fra Hedningetiden, da Frejr blev paakaldt i nævnte Anledning. — 10 Dage før Pinse kom Kristi Himmelfartsdag, der fejredes som en Glædesfest; og ikke mindst glædelig var selve Pinsehøjtiden, der holdtes til Minde om Helligaandens Komme over Apostlene. Hele Festcyklusen sluttede med Trinitatis eller Trefoldighedsfest Søndag efter Pinse. Kort efter kom St. Hansdag (24. Juni) til Minde om Døberen Johannes' Fødsel, hans Æres og Dagenes Aftagen.

De tre store Højtidsperioder var Helligtider eller Helg; og Trætter, Slagsmaal, Ran eller andre Forseelser, som blev øvet i dem, kaldtes Helligbrøde og var hjemfaldet til Kirkens Straf. Det samme gjaldt om Arbejde øvet paa selve Højtidsdagene, da der var fuld Helg. For at Folk kunde vide Besked desangaaende skulde Præsten i Kirken lyse til Helg, før den indtraaede. I den lange Trinitatistid, hvor det faldt noget sparsomt

med Helligdage, havde Kirken heri Danmark og altsaa ogsaa paa Bornholm anordnet en Høsthelg, nemlig fra St. Olafs Messe den 29. Juli til Mikael's Dag den 29. September. Hensigten med dette skal have været at hjælpe Folk til at faa Høstarbejdet gjort i Fred og Ro; og noget lignende skal have været i Hævd allerede under Heden-skabet. — Endvidere holdtes i Aarets Løb en Del andre Festdage, saasom Maria Bebudelsesfest den 25. Marts, hendes Undfangelsesdag 8. December, hendes Fødselsdag 8. September og Himmelfart 15. August samt Korsmisse til Minde om det gen-vundne hellige Kors i Jerusalem Aar 628, Alle-helgensfest den 1. og Allesjælesdag den 2. Novbr. Paa den sidstnævnte skulde der bedes for alle hensovede. Flere Festdage kom til efterhaanden; og tilsidst blev hver Dag i Aaret Minde for en eller anden Helgen, uden at de dog alle blev særlig festligholdt.

Kirken søgte ogsaa at præge det borgerlige Liv, hvilket var meget godt, naar det blot ikke var sket med Tvang. Præsterne skulde baade vie Ægtefolk og signe deres Hus, Arnested og Fødevarer m. m. Løse Forbindelser og Ægte-skab mellem nære Slægtninge blev ikke taalt; og selv om et Ægteskab var borgerlig lovligt, naar f. Eks. Mand og Kone havde „levet sammen i 3 Vintre“, saa blev det ikke ret anerkendt, før det havde faaet den kirkelige Vielse; og det skal have været almindeligt, at Præsten var med baade ved Fæstensøl og Bryllup.

Kirken bestemte ogsaa (bl. a. i Skaanske Lov),

at alle Børn skulde døbes for at kunne faa fuld Arveret; men uægte eller Slegfredbørn fik alligevel ikke Ret til at arve mere, end Faderen vilde give dem. Skaanske Lovs mange Bestemmelser om en Mands Forhold til Adelskone (Hustru) og Slegfredkvinde (Frille) og disses Børn vidner om, hvor vanskeligt det har været at faa vore Forfædre til at leve et ordnet kristeligt Hjemliv. Ægteskabet mellem nære Slægtinge og Skilsmisser har vistnok været ret hyppige; og det har ofte givet Kirkens Mænd Lejlighed til at gribe ind.

At Præsternes Opgave i den Henseende dog er lykkedes overfor en Del bornholmske Kristne, det skønnes af Runeindskrifter, f. Eks. den paa Lundhøjstenen ved Klemens Kirke, der stammer fra Kirkebygningstiden ved Aar 1100. Paa den staa indristet; „Gunnild lod rejse denne Sten efter sin Husbond Ødbjørn; Krist hjælpe Ødbjørns Sjæl til Lys og Paradis. — Krist og den hellige Mikael hjælpe Ødbjørns og Gunnilds Sjæl til Lys og Paradis“. Enken Gunnild har altsaa bekostet et kristeligt Minde over sin afdøde Mand; og efter hendes Død har deres Børn føjet sidste Indskrift til, hvilket tyder paa, at de alle har levet et smukt Familieliv og været fromme Katolikker, der har søgt deres Hjælp hos Krist og den hellige Erkeengel. En anden Runesten fra samme Tid findes i Nilars Kirke. Den er korstegnet og har til Indskrift: „Sasser lod rejse Sten efter sin Fader Halvard; han druknede ude paa Havet med hele sit Mandskab; den hellige Krist hjælpe hans Sjæl; denne Sten skal staa efter“. Her skimtes ogsaa

noget af et godt Familieforhold. Det er sikkert ægte sønlig Kærlighed og dyb Sorg, der har drevet Sasser til at indriste saa mange Ord om sin Faders ulykkelige Endeligt; og han peger kun hen til Hjælp fra Frelseren alene.

Særlig ved Begravelser plejede Præsten at være med og det meget i egen Interesse; for da vanke de der gerne større Gaver eller Ofre, for at han ved Alterlys og Messer skulde hjælpe den afdødes Sjæl ud af Skærsilden; og der skulde til lige betales for Begravelsespladsen i viet Jord. Men dette hidrog til at give Mennesker en falsk Forestilling om, hvad der gav Adgang til Guds Rige. Begravelsespladsen blev nemlig ogsaa bestemt efter Rang og Formue. De fornemste blev jordet inde i Kirken (helst under Alteret), de mindre fornemme udenfor under Tagdryppet, de jævne Folk længere ude og de ringeste ved Kirkegaardsgærdet. Dette gjaldt de Kristne. De, som kun var primsignede, maatte nøjes med at ligge uden for Kirkegaardsgærdet; og alle Forbrydere og bandlyste skulde begraves i „ugilde“ (ufrugt-bare) Agre. De hedenske Skikke at vaage og støje ved Lig og drikke Øl til de dødes Minde blev taalt under Kirkens Styre; ligeledes tillod man Kristne ligesom før at trække en Ko (Udfærdsko) foran et Ligtog som Gravoffer, idet man nu betragtede Koen som en Sjølegave til Præsten; og det at kalde Begravelsesfesten Ufrøl (Offerøl) og Skikken at bære Alterlys med Navneplader for velhavende afdøde har holdt sig paa Bornholm gennem hele Middelalderen og Refor-

mationstiden lige til vore Dage. — Syge og døende lod ofte Præsten hente, for at han skulde berette dem, d. v. s. salve eller korstegne dem med „den sidste Olie“; og for at Præsten ved denne Salvning og ved Sjælemesser skulde hjælpe dem ind i Himlen, gav de gerne saa rigelige Gaver, at Skaanske Lov maatte fastsætte en saadan „Sjælegave“ til højst Halvdelen af den givendes Hovedlod (den vigtigste Del af arvet Ejendom).

For ret at have Haand i Hanke med Folks private Liv forlangte Kirken ogsaa, at alle skulde møde til Skrifte hos Præsten og aabenbare, hvordan de levede. De, som saa havde arbejdet paa de store Helligdage, forsømt at høre Messe eller spist for meget Kød i Fastetiden, øvet Vold eller Utugt eller gjort andre af de 7 „Dødssynder“: Hovmod, Gerrighed, Vellyst, Vrede, Umaadelighed, Misundelse og Ladhed, skulde afbøde det ved Faste, Bønner eller Almisser og Bøder. Viste den skriftende Anger eller Frygt for Guds Straffe i Evigheden, kunde Præsten paa Guds Vegne tilsige Absolution (Syndsforladelse) for disse og afkorte Kirkens Straffe (give Aflad). Og naar nogen saadan lønligt havde forligt sig med Kirken, slap han for offentlig Tiltale ved Kirkens Ret, men kunde dog straffes af den verdslige Ret, om han havde forbrudt sig mod nogen.

I Følge Skaansk Kirkeret og — Skaanske Lov, som gjaldt paa Bornholm til 1683, haandhævedes de to Retter af Ærkebispem og Kongen og deres Ombudsmænd, der behandlede hver sine Slags Retssager; dog blev Forbrydelser som Mand-

drab behandlet for begge Retter. Iøvrigt var Grænsen for kirkeligt og verdsligt Retsomraade meget omtvistet. Foruden egentlig Helligbrøde straffede Kirken Slægtskabsbrud, Kirkeran, Mishandling af viede Mænd (Præster) og Manddrab samt Kætteri og Troldom; og Sagerne blev behandlet under aaben Himmel ved Sognets Kirke (Sognestævne), paa Herredsting og Landsting. Det sidste var en Slags Overret og holdtes nok for Bornholms Vedkommende fra Hedningetiden paa Tingsted i Vestermarie og senere i Aakirkeby, der ifølge Navnet voksede frem efter Kristendommens Indførelse. Der havde Ærkebispens sin egen Kirke og Kannikegaard, hvor hans første Ombudsmand eller Foged nok boede. Naar en Sag blev anmeldt, skulde Ærkebispens Ombudsmand stævne Synderen i Naboens Paahør til at møde paa et eller andet Ting; og paa dette mødte saa anklagede sammen med Sognets eller Herredets fornemste Bønder — alle bevæbnede med Sværd og Skjold. Der var vistnok fra Hedningetiden ligesom paa Island en Høvding for hvert Herred, der ledede Retsforhandlingerne. Sagsøgeren maatte vælge et Antal (som oftest 12) fri Mænd til Nævninge, der skulde undersøge Sagen og dermed afgive deres Kendelse ved at sværge paa, at de ansaa den anklagede for skyldig eller uskyldig. Denne maatte paa den anden Side værge sig ved at vælge (i Reglen 11) Mededsmænd, der ikke behøvede at kende noget til Sagen, men blot med ham sværge paa, at de troede, han svor sandt. Nægtede Nævninge og

Mededsmænd at sværge, da var den anklagede fældet og skulde tage sin Straf. Denne bestod som Regel i Bodsøvelser som Faste i et vist Antal Dage (Vand og Brød), Hudstrygning, Valfarter eller Pengebøder fra nogle Øre indtil 40 Mark (1 Mark Sølv deltes i 8 Øre à 3 Ørtug à 10 Penning; Marken svarede omtrent til 35, Øren til $4\frac{1}{2}$ og Ørtugen til $1\frac{1}{4}$, Nutids Kroner og Penningen til ca. 15 Nutids Øre). Trælle skulde blot straffes paa „deres Hud“ (have Prygl); men „hvad Mand bryder med Vaade og ej med Vilje, det bødes ikke for Guds Ret“, hed det; og „Helligbrøde maa ej søges paa yngre Mænd end femten Vintre gammel“.

Naar Tingmændene ikke var klar over, om den anklagede var skyldig eller ej, skulde han prøves ved en Gudsdom. Denne bestod gerne i Tvekamp eller Jernprøve, der begge var overleverede Skikke fra Hedenskabets Tid. Særlig den sidste brugtes af Kirkens Mænd, fordi de hævdede, at Gud frikendte eller fordømte, eftersom anklagede kunde taale Berøring med gloende Jern eller ej. Men da Præsten, som førte Tilsyn med Prøven, skulde have Betaling af anklagede, om han blev frikendt, og af Klageren, om han blev dømt, kunde Udfaldet let komme til at rette sig efter vedkommendes Betaleevne.

Den største Straf, Kirken idømte nogen, var Band. Den blev anvendt mod trodsige, der f. Eks. ikke mødte til Tinge, uagtet de var stævnet 4 Gange. Saadanne blev „forbudt Tjenesten og Mænds Samfund“ i mindst eet Aar; og hvis nogen

holdt Omgang med en udstødt, skulde han bøde 3 Mark og selv bandlyses. Vilde en bandlyst saa omvende sig i Løbet af den angivne Tid, kunde han atter blive stedet til Kirkens Velsignelse (Skærtorsdag) mod at bøde Stævning og Sag og betale 3 Mark for Band. Biede han flere Aar, blev Forligsbetingelserne haardere; og døde han uforligt, skulde han begraves paa „ugilde“ Agre udenfor Kirkegaarden.

Medens nogle Sager kunde føres til Ende ved Ombudsmand og Landsting, skulde andre som Skilsmisssager „staa usaattes (uafgjort), til Biskop kom i Bygd“, hvad der paa Bornholm ej skete hvert Aar.

Den verdslige Ret holdtes paa lignende Maade og vistnok omtrent paa samme Steder som den kirkelige; begge rettede sig efter Skaansk Kirkeret og Skaanske Lov; men den verdslige lededes i Reglen af Kongens Ombudsmand, som paa Bornholm vistnok residerede paa Gamleborg i Almindingen. Fra Hedenskabets Tid plejede Tingmændene selv at afgøre en Sag og kundgøre Dommen ved at løfte Vaabnene og slaa dem mod hinanden (Vaabentag); og Skikken fortsattes ind i den kristne Tid. Ejendommelig var den Tids Opfattelse af en Forbrydelses Strafbarhed. En Morder eller Drabsmand kunde slippe med at betale 45 Mark i Bøde til Kongen og den dræbtes Slægt; og Drabsmandens Slægtninge udredede som oftest $\frac{2}{3}$ af Sonebøden for ham; men det var sjælden, at en Tyv slap saa let; han skulde gerne lemlæstes eller hænges; og de mange Galgebakker paa Bornholm vidner om de langfingre-

des forsmædelige Død i de forløbne Tider. — Naar en Mand havde begaaet saa gruelige Forbrydelser som Drab paa Tinge og i Kirke, naar Fred var tilsagt, eller øvet Brandstiftelse og voldelig Bortførelse af en Mands Hustru eller Datter, kunde han dog ikke slippe med Pengebøder; for det var „Orbodemaal“ og medførte Fredløshed for Synderen, hvilket var omtrent det samme som Dødsstraf.

Skaanske Lov og Kirkeret kaster i det heletaget Lys over mange Forhold vedrørende Rets-sager og Folkeliv de paagældende Steder i den hedensk-kristne Overgangstid: En Ed skulde ved visse Lejligheder aflægges ved at sværge med „Haandtag paa Bog (Bibel) eller Helligdom (Kirkens Relikvi)“; ellers skulde man blot bede Gud hjælpe sig under Sværgningen. Jernbyrd skulde gøres ved enten med blottede Hænder at bære et Stykke gloende Jern 9 Skridt og saa skyde det fra sig (Skudsjern) eller i en Afstand af 12 Skridt at kaste Jernet i et Trug (Trugsjern) eller med blottede Fødder at gaa hen over 12 gloende Plovjern (Skraa).

Naar en Mand fæstede en Kvinde til Hustru, skulde han give hende en Gave i Guld, og hun kaldtes da guldfæstet. Brylluppet med kirkelig Vielse kom senere. En Hustrus Stilling var meget underordnet. Hun maatte aldrig sælge mere af Mandens (vel egentlig det fælles) Gods end for 5 Penninge (75 Nutids Øre); og hun maatte aldrig klage over, hvad han gjorde ved hendes Ejendom. Trælle regnedes saa lidt, at Sonebøden for-

en Træls og et Stk. Kvægs Drab var ens; og havde en Træl stjaalet, kunde man uden videre Omstændigheder hænge ham op i Galgen. Derimod havde f. Eks. en Bryde (Gaardforvalter) samme Ret til at indtage Granders eller Naboers Fæ paa sine Agre og kræve Bøder som en rigtig Bonde eller Gaardejer. (Paa Bornholm havde Kongen ved Aar 1080 tolv Gaarde; og Ærkebisp-
pen fik efterhaanden flere saadanne, som alle blev bestyret af Bryder). Svagelige og vanføre Personer henvistes til Forsørgelse hos deres Slægt; og den, som overlod sin Ejendom til en anden for at blive forsørgt, kaldtes „Fladføring“. Loven lagde adskillige Hindringer i Vejen for Salg af en Slægts Odelsjord. Ved Fællesjord som Almindinger var der Regler for, hvad der skulde gøres, naar en Bonde ikke vilde „yrke“ sit til-
lagte Jordstykke. For at tage Neg af en anden Mands Ager kunde en Mand dømmes til at faa det ene Øre afhugget, medens det at bryde Hegn eller fælde Træer i hegnede Skove kunde afbødes med Penge. De mange Bestemmelser angaaende Hegn og Gærder lader en ane, hvor ældgamle somme bornholmske Stengærder er. Vedtægten om, at Stodhors (en Flok paa mindst 12 Hopper) ej maa gaa paa andre Mænds Agre fra Pinse til Mikkelsdag, minder om det bornholmske Udmarksfællesskab, som var i Hævd til ca. 1840. Forbud mod at „bryde Skib“ samt Reglerne for Vrag og Fiskeri minder om Vikingelivet og Bøndernes Lyst til at bruge Søen.

De fleste Retssager skulde afgøres ved Bøder

eller „Tylvter-Ed“, og særlig karakteristisk er Reglerne for, hvad der skulde bødes for de mange Slags Lemlæstelser og Saar, som Mændene i den tidlige Middelalder let tilføjede hinanden. Afhugning af Næse eller Tunge, begge Øjne eller Hænder eller Fødder skulde f. Eks. godtgøres med hel Mandebod (mindst 45 Mark), medens Bort-hugning af eet Øje, een Haand eller Fod kun skulde gengældes med det halve. Saar gennem Laar, Læg eller Arm, saa Saaret fik „to Munde“, kunde afbødes med 6 Mark, medens der for „Stens-Hug“, „Bens-Hug“, „Næve-Hug“ og „Haar-greb“ kun skulde gives 3 Mark osv. osv. Af alt dette kan vi slutte, at f. Eks. Rivaler til bornholmske Ungmøer efter munter Dans paa Blomsterenge engang imellem er kommet hjem med afhugget Øre eller Næsetip, at Høstfolk somme Tider har „ramt“ hinanden med deres Leer, og at Økserne under Skovhugst om Vinteren stundom er bleven ført mod Menneskelegemer, saa den hvide Sne paa sine Steder er bleven farvet rød af det udstrømmende Blod.

Bornholmernes hedenske Lyst til at afgøre en Sag med Vaaben i Haand havde Kirken svært ved at faa Bugt med. Og som et Eksempel i saa Henseende vidner Asvaldes Runesten ved Vestermarie Kirke. Den skal stamme fra Tiaarene efter 1100 og fortæller: „Asvalde, den gode Svend, rejste denne Sten efter sin Broder Alver; Træbenes Sønner og Skove sveg den sagesløse“. Altsaa over en Menneskealder efter, at Bisp Egin havde forkyndt Kristendommens Fredslære paa Øen,

har to Storbondeslægter ligget i Strid — maaske om Slegfredbørn og Arv — og løst Knuden i en Vaabenkamp, hvorunder Alver er falden, fordi Træbenesønnerne og Skove har svigtet ham. Men skønt Broderen erklærede ham uskyldig i det, som Modstanderne har sigtet ham for, har han ikke turdet sætte nogen kristelig Indskrift paa Stenen paa Grund af den udviste Ulydighed imod Kirken. Alver har sikkert heller ikke været begravet i viet Jord. — Lignende Slægffejder vedblev trods Kirkens Paavirkning gennem Tiderne adskillige Aarhundreder derefter.

Bornholmerne havde ellers ofte Lejlighed til at faa deres Kamplyst styret paa anden Maade. I det 12. Aarhundrede hjemsogetes deres Ø, saavel som det øvrige Danmark af de vendiske Sø-røvere, der gjorde Gengæld for, hvad Vikingerne i sin Tid havde øvet paa deres Kyster. Paa Bornholm har de sikkert ofte faaet braadne Pander; men der er ogsaa ymtet om, at naar Venderne mødte talrigt op, maatte de kristnede Øboere stundom søge Ly bag de gamle Borges Volde. Ogsaa Kirkens Mænd trængte til Beskyttelse, og da Konger som Niels ikke værnede dem mod Vendernes Overfald, maatte den danske Ærkebisp selv holde en Krigsmagt med Hær og Flaade. Fra „Sommershagen“ (Simrishavn) i Skaane gik Farten over Hammervandet ofte til Bornholm; og der var Sænebugten langt bekvemmere Landingssted end den i Syd liggende Aakirkeby Havn ved Raghhammer Odde. Derfor passer det nok, hvad der berettes i flere gamle

Skrifter, at Bisp Asser i Aaret 1111 har begyndt at opføre Hammershus paa den af Naturen begunstigede Borgplads, hvor et prægtigt Slot senere rejste sig. Til at begynde med har Yderværkerne vel været Pæleværk paa Klippens Skrænter, ligesom de paa Ringborgenes Volde; og Slotsbygningerne har maaske ogsaa været til Dels af Træ. (Bemærkninger i en gammel haandskreven Jordebog samt „Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm“, Bh. Sml. III. S. 109). Dette stemmer ogsaa med før omtalte Præst Ivans Beretning fra Aar 1128, at Ærkebisp Assers „Byer saa vel som Borge have ikke Mure og Taarne til Værn, men er blot befæstede ved Bolværker og Grave“. Efter en anden Beretning havde en daværende sjællandsk Borg drejelige Trætaarne; og man begyndte at bruge Blider (Stenkastere) under Belejringen af den. (Danm. R. Hist. I. S. 526 og 543). — I de samme Aar menes Kongens Jarle- eller Fogedbo Gamleborg i Almindingen at være blevet forstærket med en svær Ringmur og Portbygninger af Cement- og Kampesten, og den har vel nok faaet tilsvarende Vaaningshuse af Træ. (Zahrtmann i Bh. Sml. VI. S. 129—30). Dette var vel nok et Forsvarsværk imod Venderne; men det synes, som om der allerede da er begyndt en skinsyg Rivaliseren mellem Konge og Ærkebisp om Magten, og som fandt sit Udtryk i Holdelsen af disse Borge. Det varede heller ikke længe, før de to nævnte Herrer kom i Krig med hinanden. Asser havde før søgt at stifte Fred mellem Kong Niels og de krigende Kongesønner,

der ved deres Uenighed splittede Gejstligheden i Partier. Men da det gik op for Bisp Asser, at Niels hverken kunde værne Riget mod Venderne eller hævde den danske Kirkes Uafhængighed af Bremen, tog han Parti for Erik Emun og gik med sine Skaaninger imod „Udueligheden“ og hans Tilhængere, der ogsaa blev slaet ved Fodevig 1134. Slaget var saa voldsomt, at 5 Bisper, 60 Præster og mange Høvdinger og menige laa faldne paa Valpladsen. (Danm. R. Hist. I. S. 547).

Efter Assers Død 1137 overtog hans Brodersøn Eskil Ærkebispeembedet; men han maatte døje megen Modstand baade af Kong Erik Emun og Bremerbispeu for at kunne beholde Stillingen. Desuden krigede han mod Kongeætlingen Oluf Haraldsen om Magten i Skaane, hvad han vel ikke skulde have gjort. — I Erik Lams Tid var det nok, han byggede en Borg i Lejre Sø for at styrke sin Stilling (Saxo ved Gr. S. 652).

For i ydre Henseende at give Lund Præg af at være de nordiske Rigers kirkelige Hovedsæde lod han Domkirken dér fuldføre og indvie 1145. Den var et storslaet Byggeværk. Efter tysk Mønster var den rejst af Sandstenskvadre som en 3-skibet Basilika (Romerhus) med korte Korsfløje. Hovedskibet løftede sig over Sideskibene og havde fladt Bjælkeloft, medens Sideskibene dækkedes af murede Krydshvælvinger; og den store Korrunding i flere Etager var noget af det smukkeste ved hele den prægtige Bygning. Eskil skænkede kostbare Gaver til den og omordnede Domkapitlet, saa der kom en Ærkedegn over

Kannikerne, der nu ophørte at være regelbundne. Flere Præbender oprettedes, Kantorer blev ansat, og Gudstjenesten i Lunds Domkirke kunde nu udføres efter alle Kunstens Regler med Sangkor og højtidelige Messer, der svarede til selve Kirken. Endvidere forøgede Eskil Domskolemesterens Løn fra 2 Mark til 6 Mark, hvoraf Bornholmerne gik ind paa at yde de 3.

Imidlertid døde Erik Lam 1146, og Danmark splittedes mellem forskellige Kongesønner. I de Aar førtes det andet Korstog mod Tyrkerne. Dette deltog de danske vistnok ikke i; men under Ærkebisp Eskils Medvirkning forsøgte de stridende Konger at gøre et Slags Korstog mod Venderne. Resultatet faldt dog uheldigt ud, og Forholdene forværredes. Striden fortsattes bl. a. mellem Bisp Eskil og Erik Emuns Søn Sven. Dennes Fader havde nemlig ikke villet godkende Bispevalget; og Bisp Eskil havde paa sin Side nægtet at anerkende Erik Emuns Broder Knud Lavard som Helgen. I Skaane stod saa atter et Slag, og denne Gang sejrede Kongen. Han tog Ærkebispem til Fange og satte ham op over Hvælvingerne i hans egen prægtige Domkirke. Men at en saa stor Forhaanelse af den gejstlige Værdighed vilde faa Følger, indsaa Tredingskongen dog snart; og af Frygt for disse gav han Bisp Eskil fri igen og forligte sig med ham 1149 ved bl. a. at give ham 3 Fjerdedele af Bornholm, nemlig Hemmings, Miklinge og Hasle Herred med Hammershus til Ærkesædet, medens han beholdt Rønne Herred med Gamleborg under Kronen.

L. Helveg nævner Hammershus som værende til den Gang; og de skjulte Grundmure under de gamle Slotsruiner hvisker om et kristent Arkona — forbedret af Eskil —, hvor Nordbornholmerne under Vendernes Overfald kunde ty hen, til Eskils Krigsflaade kom og jog dem bort. Sænebugtens sagte Vover nynner endvidere om Bisp Eskils Landinger her, naar han kom fra Simrishavn og skulde forsvare Øen eller besøge den som kirkelig Tilsynsmand eller Fyrste.

Fra Aar 1149 kom nemlig baade den gejstlige og den verdslige Ret tilligemed Ledingsudbud under Ærkebispem i 3 førstnævnte Herreder, medens Kongen med sin Foged (paa Gamleborg) kun haandhævede den verdslige Ret og Magt i Rønne Herred. Ærkebispens Ombudsmand eller Foged paa Bornholm fik derved meget at besørge blandt den halvhedenske Befolkning; og ved Tilsyn med Præster og Kirker blev han derfor siden besøgt og bistaaet af en Kannik i Lund, vel en af dem, der som Præbende fik Indtægt af de bornholmske Kannikegaarde; og denne Kannik, som førte det egentlige Provstetilsyn, blev efterhaanden en selvstændig Embedsmand, der kaldtes Dekanus eller Degn og boede som oftest sammen med Fogden paa Kannikegaard i Aaker eller Hammershus. Ligesom Ærkebispem ved Kirkevielses-, Visitats- og Retsrejser maatte ride om med et til Dels væbnet Følge Ryttere, som Bønderne skulde føde og huse visse Dage, saaledes red ogsaa hans Ombudsmand ledsaget af indtil 16 væbnede Svende paa Gæsteri, naar han skulde

holde Ting med Bønderne. Dette gjaldt ikke særlig Retsting, men Forhandling (Tingen) med Bønderne om det Mandskab eller Vederlag derfor, de skulde skaffe Ærkebispens Hær og Flaade (Gaard- og Skibspenninge), og hvad de ellers skulde yde Kirken til Støtte (Studting). En Ko var ældste Form for en Smaabondes Sjølegave til Gejstligheden; og Sommerkvæg (Studekøer) og Korn eller Vederlag derfor blev ogsaa de første Skatter, som bornholmske Bønder maatte yde til Kirken. Desuden gjordes et Hoveriarbejde, som kaldtes Inde eller Dagsværk. Naar Bispen eller hans Ombudsmand med Skriver og Følge saa holdt Rets- eller Studting i Vester Herred, hvor Kongens Ombudsmand (før Jarl) raadete verds- ligt, kunde der let opstaa en Konflikt.

Det, at den lille Borgø blev delt mellem Ærkebisp og Konge, var ikke heldigt for Øboernes Udvikling, dersom de 2 Herrer ikke kunde samarbejde og fremme Kristendommens store Sag.

---

3. Kirkestrid, Skolastik og Stenkirker.

1150—1252).

At skabe en Slags Kirkestat og gøre den til et herskende Gudsrige paa Jorden — den storslaaede Idé, som Jøderne havde fortabt sig paa — vedblev Romerkirkens Mænd stadig at arbejde med, ja, for de bedste var det en Del af deres Kristendom. Ideen var umulig, fordi Guds Rige er usynligt (Luk. 17. 21. og Joh. 18. 36.), og aldrig kan komme til at raade helt, før Kristus kommer igen og aabenbarer det; og hvad enten den blev fremført med Troens Varme eller med kødeligt Sind, kom Kirken derved let i Strid med Fyrster og Konger, der i den synlige Kirkestat maatte se en Konkurrent til deres egen verdslige Magt. —

Ærkebisp Eskil var ligesom sin Forgænger en sand Herrens Tjener, der besad Troens usynlige Gave; og han søgte endnu mere end hin at gøre Kirken stærk derudfra. I sin Ungdom var han nemlig under Studieophold i Udlandet (Hildesheim) ble-

ven draget til sin Gud og Frelser. Han var bleven paavirket af Datidens bedste Kirke- og Klostermænd, særlig den fromme Cistercienser-Abbed Bernhard af Clairvaux, og elskede ligesom denne det stille, stræbsomme Liv med Gud. Derfor grundlagde han saa mange Cistercienser- og andre Klostre, at en samtidig Forfatter siger, at „de som Libanons Cedre ikke blot overskyggede Danmark, men udstrakte som Herrens Vintræ deres Grene hinsides Havet til Slavernes Land“. Særlig kan mærkes det skaanske Kloster Tommerup af Præmonstratenserordenen, hvor Munkene havde den Opgave at drive Mission iblandt Lægfolket. Tommerup Kloster blev bygget omkring ved Aar 1154. Det laa lige ved Simrishavn og fik ligesom Dalby stor Betydning for den næved liggende Borgø. Eskil oprettede nemlig intet Kloster paa Bornholm; og han har sikkert heller ikke bygget noget af de bornholmske Sten-Gudshuse, da de ældste af disse er runde Kastelskirker, som til Dels ligger i Kongens Distrikt, og de firkantede af dem har som Regel fra først af baade Taarne og Altterrundinger, hvad Cistercienserne aldrig plejede at sætte i deres Gudshuse. Bisp Eskils Tid var for Resten efter Annektionen af de 3 bornholmske Herreder optaget af mange andre Ting; og tilmed var Øens Befolkning jo den Gang saa forarmet af Vendernes Plyndringer, at der næppe kunde være Raad til et omfattende Kirkebyggeri. Det kneb vel nok med foruden „Stud“ og Tiende, at faa skaffet de 3 Mark (ca. 105 Kr.) til en Lunde-

domskolemeesters halvaarlige Løn, som Bornholmerne havde lovet Eskil; men at de gjorde det paa Betingelse af Friplads'er i Skolen tyder paa, at de ønskede Mænd af deres egen Kreds uddannet til Præster under hans Paavirkning, saa hans kristelige Indflydelse paa Borgholmens Beboere har sikkert ikke været ringe.

Ærkebisp Eskil maatte tilbringe mange af sine Embedsaar i Landflygtighed; thi under hans Ivren for Kirkens Ære og det, han ansaa for Sandhed og Ret, kom han let i Strid med denne Verdens store, der forfulgte ham for hans Nidkærheds Skyld. I Aarene 1152—53 var han paa Rejser i Udlandet, ved hvilken Lejlighed han besøgte sin bedste Ven Abbed Bernhard; og da han i den Tid erfarede, at den tyske Kejser Frederik Rødkæg støttede Bremerbispen i overdreven Myndighed overfor den danske Kirke, rejste han 1154 til Rom for at søge Hjælp. Paa Hjemvejen derfra blev han fængslet i Burgund, hvor han holdtes fangen i længere Tid, medens de 3 Konger Sven, Knud og Valdemar stredes om Magten i Danmark. Fra sit Fængsel skrev Bisp Eskil et Brev hjem, som giver et godt Indblik i hans kristelige Syn og Handlemaade, hvorfor det gengives her efter Helveg i Oversættelse fra Latin, som det jo var skrevet paa:

„Danmarks Konger og Fyrster, Biskopper, Abbeder, menige Klerus og Almue hilser Eskil, udnævnt Ærkebiskop i Lund, Jesu Kristi bundne. Det er en Glæde i Nøden at lide uforskyldt, det er en Lykke i Ulykken at være sig sin Uskyldighed bevidst. Derfor roser jeg mig af mit Fangenskab, da Grunden til det trøster mig og

nager mig ikke. Dette min Samvittigheds Vidnesbyrd er min Ros. Hvad der har bragt mig i Fangenskab, vil jeg ikke dølgge for mine Herrer, mine Venner, mine Brødre og mine Præster, fordi jeg tror, de vil desto inderligere bede for mig, naar de erfarer, at det er mere Kristus, der lider i mig, end mig, der lider for Kristi Skyld. Gud, Guds Søn og begges Aand ved det, at jeg ikke lyver. Den romerske Kejser beskylder mig for, at jeg har grovelig forsyndet mig imod ham og at have draget efter hans Riges og hans Kronens Formindskelse. Jeg fortrøster mig til min Samvittighed og kan ikke udgrunde, naar og hvor det skulde være sket. Jeg er bleven fordømt paa en blot Anklage uden Bevis og skønt uskyldig regnet blandt Misdædere. Men det er min Ros, min Triumf. Jeg skatter det danske Riges Ære og den danske Kirkes Selvstændighed saa højt, at jeg hellere vil lide for den end herske i den. Derfor henvender jeg mig til mine Herrer og mine Venner, mine Brødre, mine Præster og begærer eders Forbøn, eders Omsorg, eders Medfølelse. Jeg begærer, at I med eders Bønner alene vil købe mig fri i min Uskyldighed; men jeg byder og befaler, at ikke nogen iblandt eder tænker paa nogen anden Løskøbelse. Jeg er engang løskøbt ved Kristi Blod, og jeg forlanger ingen anden Løskøbelse. Desuden er mit Kød intet, mit Legeme er svagt; og min Sjæl, som kun begærer sin Opløsning for at være med Kristus, trænger alene til Kristi Løskøbelse; hans Blod er mine Løsepenge, hans Blod er min Pris. Det er uværdigt at sætte Pris paa den, som selv føler sig uden al Pris. Desuden er en Løskøbelse æreløs, hvorved Kirkens Frihed gaar i Købet, saa den selv vinder Trældom. Lemmerne maa nødvendigvis blive Trælle, naar deres Hoved vanæres ved et Pengekøb. Præsten maa jo kunne købes, naar man mener at kunne købe Biskoppen fri. De undergivne maa jo bæve, naar efter Ordsproget den trænger til Hjælp, som skulde være Hjælperen. Jeg skatter ikke mit Liv saa højt, at jeg skulde foretrække en stakket Frist; og selv om jeg blev løskøbt, vilde jeg dog hellere sætte det i Vove paany, end at det menige Folks Frihed skulde trædes under Fødder for mit Livs Skyld. Kan min Død gavne den Kirke, som jeg i levende Live under mit Forsæde ej har kunnet gavne, saa er det en Biskops Pligt, naar han ikke kan leve for Menigheden, da i det mindste at dø for den. Lev vel!"

Ærkebisp Eskil vilde altsaa ikke løskøbes ved Pengegaver hjemmefra, men lade Herren alene

raade for sit Liv; og en Mand, der kunde skrive og handle saaledes, var den danske Menighed og ikke mindst Bornholmerne sikkert godt tjent med at have til Leder. Hans Virksomhed maa have sat dybe Spor i Folket. Men hans Fængsling gav Anledning til Stridigheder mellem Kirke og Stat baade ude og hjemme og bevirkede, at der blev Strid mellem to Kardinaler, der begge vilde være Paver — den ene paa de kronede Hoveders Side (Victor IV), den anden paa den gamle Kirkes (Alexander III).

Løsladt af Fængslet og hjemkommen efter 4 Aars Fraværelse maatte Eskil tage Del i Striden og kom derved til at gaa imod den ny danske Konge, Valdemar den Store. Denne havde i Tilslutning til Pave Viktor indsat Acco til Bisp i Slesvig, hvorefter Ærkebisp Eskil i Overilelse bandlyste baade Acco og Kongen; og det kom til ligefrem Krig mellem det gejstlige og verdslige Overhoved i Danmark. Kongens Mænd indtog Eskils Borg paa Sjælland; og Eskil flygtede til Varend. Denne Krig har ikke kunnet undgaa at mærkes paa Bornholm, hvor Kongen — efter alt at dømme — havde sin Ombudsmand residerende paa Gamleborg, medens Bispen havde sin paa det foreløbige Hammershus. Efter al Sandsynlighed har Kongen i de Aar (1159—62) ladet opføre Lilleborg med de svære Kampestens Taarne, Sidefløje og Ringmure til Fogedbolig i Stedet for det forfaldne Gamleborg. Derved sikrede han sin Magt mod Ærkebispen og fik tillige et fast Værn mod Vendernes Indfald paa Øen. Dette

stemmer ogsaa med en Beretning i det gamle Skrift om bornholmske Lensmænd, idet Lilleborg dér som i flere gml. Skrifter er forvekslet med Hammershus. (Bh. Sml. III S. 110).

I Striden mod Kongen kunde Eskil altsaa ikke klare sig; og da han ikke ønskede at fortsætte en Krig med Landets Regent, søgte han at faa Fred ved at tilbagegive ham „Indtægter, som tidligere Konger havde skænket Kirkerne“. Det gode Forhold blev alligevel ikke helt genoprettet, og Bisp Eskil rejste atter til Udlandet, hvor han opholdt sig i 7 Aar. Under dette blev den nidkære, men maaske lidt for selvsikre Prælat mere prøvet og ydmyget. Han gjorde en Pilgrimsrejse til det hellige Land; og først ved Biskop Absalons Mægling blev der omsider sluttet Forlig mellem de to Modstandere, saa han endelig kom hjem igen 1168; og derefter fulgte en Række Aar, hvor Ærkebisp og Konge støttede hinanden i Arbejdet for at fremme Kirkens og Fædrelandets Sag.

Mens Eskil var borte, havde Kong Valdemar og hans Ven Bisp Absalon af Roskilde drevet paa med de berømte Krigstog mod Venderne, der under Borgerkrigen havde huseret saaledes, at „Skaanes, Øernes (altsaa ogsaa Bornholms) og Østjyllands Kyster begyndte at blive forladte og udyrkede“; og Eskil gik straks efter sin Hjemkomst med i denne Fædrelandskamp og bidrog sit til, at Venderfæstningen Arkona blev taget og Svantevits Magt brudt 1169. Dette kom ogsaa Bornholm tilgode, hvor de lumske Sørøvere ikke blot havde ranet Gods og Guld, men ogsaa efter-

stræbt Kvinder og stundom sat Bo dér, hvilket endnu kan spores i adskillige Sydbornholmeres vendiske Afstamning. Selv efter Arkonas Erobring var der „Sørøvere i alle Farvande“, og da Eskil nu med sin Hær og Flaade vedblev at støtte Kampen mod Venderne, hjalp han selvfølgelig ikke mindst Beboerne paa Bispedømmets $\frac{3}{4}$ Ø med at holde Fjenderne borte. Dog stolede han efter Saxos Beretning mere paa Bønnens end paa Sværdets Virkninger. Højt til Aars formaaede Eskil, naar det gjaldt, at „svinge sig paa sin Hest nok saa rap som nogen af de unge Karle“, og som Bisp har han selvfølgelig i disse Aar foretaget en Del Visitatsrejser, besøgt Tommerup Kloster og derfra over Simrishavn—Sæne gæstet Bornholm, konfereret med sin Ombudsmand paa Borgen og derefter med sine Svende redet rundt i Øens skov- og klippefulde Landskaber, holdt Natterast hos Bønderne, tilset Præster, Kirker og Kannikegaarde, holdt Landsting i Aakirkeby og afsagt sine gejstlige Domme. Ja, han har selvfølgelig ogsaa ved slig Lejlighed holdt Gudstjenester og konfirmeret Børn i de nu gamle Trækirker, med mest Højtidelighed i hans egen Johannes eller Aa Kirke. *Den romerkatolske Vedtægt, at kun Biskopper maatte konfirmere*, medførte, at de ofte maatte rejse rundt i deres Stifter; og da Erkebisp Eskil havde været udenlands i 7 Aar, skulde han altsaa efter sin Hjemkomst konfirmere mindst 7 Aargange Børn (fra 7 til 14 Aar) i hvert Sogn, hvad der jo let maatte faa Præg af en hierarkisk pompøs Ceremoni. I det

Stykke som i meget andet var den græskkatolske Kirke mere jævn, idet den lod Præsterne give Børn ikke blot Kristendomskundskab, men ogsaa Bekræftelse med Salvning af den hellige Olie og Haandspaalæggelse.

Af Bisp Eskils andre Forhold vedrørende Bornholm kan nævnes, at han lod den skaanske Kirkeret optegne; og efter Skaaningernes Ønske blev den sat paa Maalstævne (Forhandlingsmøde), fordi de syntes, „den havde været for haard før“. I Virkeligheden havde den været mildere end andre Landes; men Eskil føjede sig noget efter Bønderne og de lovede til Gengæld at „give Biskoppen en Trediedel af Tienden af al Sæd at føre til et Sted inden Kirkesogn“. Denne Overenskomst skulde selvfølgelig ogsaa gælde paa Bornholm, hvor det efterhaanden blev ordnet saadan, at Kirkeværgerne modtog Tiendekornet og delte det i Præste-, Kirke- og Bispetiende og holdt Regnskab over, hvad hver havde ydet. Bispens Del blev saa in natura eller i Penge bragt til hans Ombudsmand (Foged) paa Hammershus (Hüberts Aktst. Nr. 80, 114 og 231). Som Ledingsafgift og Stud ydede en Bonde i Kvæg, Korn eller Penge saa meget som Værdien af hans aarlige Saasæd; og da der nu opdyrkedes megen Jord, voksede baade Skatteevnen og Kirkens Indtægt.

Skønt Eskil saaledes forøgede sin Indkomst med Bispetiende, var han dog ikke pengegrisk. Han roses tværtimod for Gavmildhed; og han skænkede bl. a. flere Kostbarheder til Lunds Domkirke.

I Slutningen af 70'erne ramtes den fromme

Ærkebisp af en stor Sorg. Han havde i sin Ungdom været gift og havde Børn, før han blev præsteviet; og i hans Alderdom artede hans Dattersønner (Karl og Knud) sig ilde og tragede efter Kongens Liv. Sorgen derover nedbrød Bispens Helbred i den Grad, at han besluttede at nedlægge sit Embede med Ring og Stav og trække sig tilbage i klosterlig Ro. Dybt rørt kundgjorde han sin Beslutning for Folkets Udsendinge i Lund 1177, idet han mindede dem om den Kærlighed, der havde forenet dem, og tilgav alle deres Forseelser mod ham, ligesom han igen bad om alles Tilgivelse og Forbøn; og det hedder efter Saxo, at „han sagde dette og meget andet med saa bevægelige (rørende) Ord, at hele Forsamlingen henflød i Taarer“. Til Eftermand udpegede Eskil sin nære Slægtning Biskop *Absalon*, der da kun vilde modtage Ærkebispedømmet i Lund, naar han tillige maatte beholde sit tidligere Embede i Roskilde, hvad der ogsaa blev ham tilladt, og Kong Valdemar modsatte sig selvfølgelig ikke den Ordning. Imidlertid rejste den gamle Ærkebisp til Klosteret i Clairvaux, hvor han i det stille søgte at berede sig til Evigheden; og dér døde han 1182. — Han var en af dem, der trods Fejlsyn og Synder havde lidt Forfølgelse for Retfærdigheds Skyld, og saadanne har Herren lovet Himmeriget. (Matth. 5. 10.)

Ærkebisp Absalon var noget anderledes. Han evnede at beherske sig, saa de menneskelige Skrøbeligheder holdtes mere skjult hos ham end hos Eskil. Modige og med i Krig var de begge;

men medens Eskil f. Eks. paa et Vendertog „gik uden Brynje i sin Præstekjole og sang sin Morgensalme som sædvanligt“, saa „fægtede Absalon (i Rustning) alt med Vrimlen af Slaver og Sakser“. (Saxo ved Gr. S. 730).

Udrustet af Naturen med en kæmpestor Krop (over 3 Alen) og øvet til at være den bedste Rytter og sikreste Svømmer var Absalon som skabt til Krigsfører; og med glimrende Sjøelsevner udviklet under et næsten 10-aarigt Studium ved den Tids fornemste Skole (i Paris), maatte han være selvskreven til en ledende Stilling. Men deraf følger jo ikke, at han var allerbedst skikket til at være Kirkens Leder. Sin dobbelte Stilling som Krigsmand og Kirkefyrste forsvarede han saaledes: „I verdslige Ting er et verdsligt Sværd meddelt Kirkens Prælater for at hindre de ondes Udaad, ligesom i Kirkens Anliggender et aandeligt Sværd for at hævne Kirkens Tjenere og fromme Mænd“; og i første Henseende udmærkede han sig som bekendt i Kampen mod Venderne; men i sidste (med det aandelige) synes han ikke at have været saa heldig som Eskil. Dette viste sig bedst ved hans Forhold til Skaaningerne, som Bornholmerne jo stod i nær Forbindelse med. Utilfredsheden over, at han indsatte sjællandske Slægtninge som Fogder paa de skaanske Kongsgaarde, vilde han ej give efter for. Der brød et Oprør løs, hvorunder de skaanske Bønder (maaske ogsaa de bornholmske) ønskede sig fri baade for Bisp og Bispetiende og vilde, at Præsterne skulde have Lov at gifte sig.

Kong Valdemar prøvede at hjælpe Absalon med Vaabenmagt, medens Bispen selv truede med al Gudstjenestes Ophør og alle Kirkers Lukning (Interdikt); men Skaaningerne truede til Gengæld med, at de vilde jage de ledige Præster væk eller slaa dem ihjel; og kun paa Grund af Parternes ligevægtige Styrkeforhold begyndtes en Forhandling mellem dem. Imidlertid gik Budstikken atter om i Skaane, hvorefter Absalons og Kongens Hær slog Oprørerne ved Dysiaa 1182 og tvang dem til at godkende Cølibatets Indførelse og til at love at betale Kirke-, Præste- og Bispetiende i Fremtiden. — Kort efter Kongens Død samme Aar prøvede den skaanske Almue alligevel paa helt at frigøre sig for dansk Regimente; og atter blev der anvendt Vaabenmagt for at faa Oprøret standset. Men uagtet det lykkedes Bisp Absalon at overvinde Skaaningerne, synes han ikke at have vundet dem, hvad hans storagtige Optræden med mange Tjenere osv. jo heller ikke maatte bidrage til. Hvor meget eller lidt Bornholmerne har deltaget i de omtalte Skærmydsler, vides ej; men paa Grund af deres Forhold til Skaane og Bispen kan man slutte, at de ikke har været helt uberørte deraf.

I den Tid skrev Ærkebisp Absalon et latinsk Brev til Bisp Valdemar i Slesvig, der ogsaa fik Tienden indført i sit Stift; og da dette Brev bedre end alt andet karakteriserer Absalons Personlighed saa vel som Tidsaanden, gengives det her efter Helveg paa Nutids-Dansk:

„Kristus, Mægleren mellem Gud og Mennesker, for-

nedrede sig efter Faderens Raad fra Højheden og tog en Tjeners Skikkelse paa sig, for at han kunde løskøbe Menneskeslægten, der var fordærvet ved de første Forældres Fald, og skænke dem en sømmelig Frihed. Men efter denne Kærlighedens umaadelige Forløsning var det ikke skjult for den guddommelige Forudvidenheds Dyb, at Mennesket, berøvet sine Kræfter i Djævelens Trældom og besmittet i sine naturlige Anlæg, trængte til sin Skabers Hjælp og til guddommelig Opvarmelse. Derfor har den barmhjertige og langmodige Gud, i Betragtning af den menneskelige Naturs Fordærvelse og Utilstrækkelighed villet, at der skulde være Apostle, apostoliske Mænd og andre Biskopper, som, nærede fremfor andre ved guddommelig Kundskab og Indsigt, kunde vederkvæge hungerrige Hjerter med gudelig Undervisnings Føde og give dem fuldstændig Oplysning, der vender sig fra Vankundighedens Egn til Kundskab om Skaberen. Disse Kirkens Mænd og Guds Talsmænd har Herren derfor villet skulde hædres og elskes fremfor de øvrige med særegne Forrettigheder, naar han siger: Hvo, der rører eder, rører ved min Øjsten; — og andetsteds: Rør ikke min Salvende og tilføj ikke min Profet Overlast! Fremdeles vilde han, at disse hans aandelige Stridsmænd skulde hædres ikke blot med aandelig, men ogsaa med jordisk Løn, for at de, som saar det aandelige, efter det apostoliske Ord kunde høste det timelige, ved nemlig at modtage de ydendes Offer og Tiende. Disse den Helligaands Redskaber priser den salige Augustin, naar han siger: Hvo, som begærer Aflad for sine Synder, han betale Tiende! — og andetsteds: Hvo, der betaler Tiende, faar derved ikke blot overflødig Frugt, men sørger baade for sin Sjæls og sit Legems Velfærd“.

I Modsætning til Eskils Inderlighed møder man her den teologiske Lærdom. Man ser, at Absalon betragter Bispestillingen som et fast Led i Guds Frelserværk og kalder Kirkens Præster for Helligaandens Redskaber, som det menige Folk maa svare Tiende til for at kunne faa Syndsforladelse. Brevet bærer tydelig Præg af hans skolastiske Uddannelse i Paris; og som han var, blev efterhaanden Flertallet af Tidens Teologer. Det var i den Tid, at Valdenserne, franske Lægfolk,

der udmærkede sig ved Selvfornægtelse og apostolisk Prædiken, først blev latterliggjort af Roms skolastiske lærde og senere blev erklæret for Kætttere og forfulgt. *Hierarkiet (Præstevældet) voksede frem paa Grundlag af Cølibatet, Teologien og Tiendens Indførelse.* Sammen med Teologien dyrkede Skolastikerne for Resten de 7 fri Kunster: Grammatik, Dialektik, Retorik, Aritmetik, Geometri, Astronomi og Musik; og *al denne Lærdom i Forbindelse med den forstandsmæssige Udvikling af Tros læren udviklede det højere Præstes kabs Hovmod og ydre Glans,* saa Trosinderligheden næsten kun dyrkedes som Mystik i enkelte Klostre (som Cisterciensernes). Alt hvad der i ydre Henseende syntes herligt skød frem den Gang; thi samtidig med Teologien og den verdslige Videnskabs stolte Tankebygninger blomstrede jo ogsaa Bygnings- og Billedkunst, saa en Mængde faste Ridderborge og prægtige Kirker (og Klostre) rejste sig rundt om i Landene. Da begyndte Ridderlivet at udfolde sig, og Kirken velsignede Sværdet til Brug i Korstog og andre Kampe. I Antvorskov havde Kong Valdemar saaledes oprettet et Johannitterkloster, hvor Præster og Munke tog sig af syge og saarede Krigere.

Paa Grundlag af dette kan Absalons Handlemaade forstaas, baade det, at han tit brugte Sværdet og levede fyrsteligt og ugift, hævdede Kloster-tugt, fremmede Historieskrivning, byggede Borgen paa Havn og satte Taarne til sine Forældres Kirke i Fjenneslev, forsynede Lunds Domkirke

med skønne Lysekroner og Klokker og skænkede rige Gaver til andre kirkelige Stiftelser; og i Forbindelse dermed tør vi ogsaa sætte hans Forhold til Bornholm, hvor endnu 4 runde Fæstningskirker rager op som Minde om Kirkens og Folkets Krigsmod og Offervilje i Middelalderen.

Da der imidlertid ingen historiske Optegnelser findes om dette sidste, maa man slutte noget af de stedfundne Begivenheder.

I Aarene 1184—85 hjalp Ærkebisp Absalon Kong Knud den Sjette med at fuldende Vendlands Erobring. 1187 holdt han et stort Kirkemøde i Lund, hvor der blev vedtaget en mere ensartet Liturgi for Gudstjenesterne i hele Landet, særlig med Hensyn til de saakaldte „Dagfider“, der holdtes med Sang og Bøn hver 3. Time i Klostre og større Kirker; og paa Mødet blev optaget 2 ny danske Helgener, den jydsk Sankt Kjeld og den sjællandske Sankta Margrete.

Samme Aar faldt Jerusalem atter i Tyrkernes Hænder, hvorefter der paa Pave Gregor den VIII's Opfordring rundt om i Landene blev gjort Forberedelser til det 3die Korstog for at fri det hellige Land ud af de vantros Vold. Her i Danmark blev der ogsaa i den Anledning holdt Korsprædikener omkring i Landets Kirker, hvorpaa flere Skarer Krigere rejste; og blandt disse har der utvivlsomt været en Del Bornholmere med; thi det laa netop i deres Smag at kunne tjene Herren ved Brugen af Sværdet. Og Korsfarer-Stemningen i Forbindelse med Bornholmernes Trang til faste Værn imod snigende Fjender har sandsyn-

ligvis givet Stødet til, at der blev bygget en Række fæstningsagtige Kirker paa den afsides Ø. Men at sætte de fleste bornholmske Stenkirkers Oprindelse til dette eller et tidligere Tidspunkt er sikkert urigtigt; thi paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed er de kulturelle og kirkelige Fremskridt altid gennemført senere dér end i det øvrige Danmark; og kun paa Grundlag deraf kan de bornholmske Ejendommeligheder baade ved Runestene og Gudshuse forstaas. I hvert Fald kan de gamle Stenkirker ikke være de Kirker, som Egin lod bygge 1070—1100; og disse maa da have staaet mindst 100 Aar.

Der krævedes egentlig 3 Ting, for at et omfattende Kirkebyggeri kunde iværksættes paa den Ø, der var delt mellem Konge og Ærkebisp: 1) Der maatte være et godt Forhold mellem de to Herrer, 2) baade Præster og Sognefolk maatte ønske Sagen fremmet, og 3) der maatte være Midler dertil og nogenlunde Fred for ydre Fjender. Alle disse Betingelser var netop til Stede i Ærkebisp Absalons sidste Tid (1187—1201), under hans Efterfølger Anders Sunesen (1201—24) samt til Dels Uffe Trugotsen (1228—52); og da blev der — især først i Perioden — bygget Sognekirker andre Steder i Landet. Absalon lod f. Eks. opføre Aasum Kirke i Skaane og indviede Gumløse Kirke i samme Stift 1191. Bornholmerne havde nu efter Venderøveriernes Ophør vundet noget frem i Velstand; og de kan ikke have været uberørte af hin Stortids Offervillighed for Kirke og Fædreland. Naar de overlevende Korsfarere

var kommet hjem i Aaret 1192 og kunde fortælle om alle deres vidunderlige Oplevelser, blandt hvilke Tilbedelsen i den hellige Gravs store Rundkirke var den vigtigste, saa har de sikkert vakt en Stemning for at bygge Rundkirker, der har forenet sig med Trangen til flere Ringborgfæstninger. (Se Frölén: Nordens befästa Rundkyrkor I S. 8).

Forskellige Møntfund samt Kirkernes arkitektoniske Karakter peger henimod den nævnte Tid uden at angive den nøjere. Men til Støttepunkt for Opgivelsen af Ols Kirkes Alder findes paa Kirkens Midterpille indhugget Aarstallet 119(7), som Professor Bidstrup og flere hjemlige Kendere mener er Tiden for dens Opførelse. (Det sidste Ciffer i Aarstallet er dog usikkert, jfr. H. Hjort i Bh. Sml. VIII S. 112). Efter Museumsinspektør P. Haubergs, Traps og fleres Mening skal Ny Kirke være endnu ældre, ja, den ældste af de bornholmske Rundkirker. Der er nemlig noget raat og famlende, ufuldendt over dens Struktur, der minder om et første Forsøg; og Navnet Ny Kirke stemmer godt dermed; thi en Kirke af Sten var den Gang noget nyt paa Bornholm.

Da Ny Kirke altsaa maa antages at være nogle Aar ældre end den tilsvarende Rotunde i Olsker, og den paa Grund af Skaaningernes Oprør og Venderkrigene ej kan tænkes bygget før 1187, tager vi næppe meget fejl, naar vi sætter dens Opførelsestid til Aaret efter Korsfarernes Hjemkomst (1193) eller derefter. I de Aar kom ogsaa nogle Mænd, som kunde tænkes at have haft no-

gen Indflydelse paa Rundkirkernes Stil, hjem fra deres Studier i Udlandet. Her sigtes til Absalons nære Slægtninge Peder og Anders Sunesen, som foruden deres Faders Rundkirke i Bjernede (fra før 1186) ogsaa maatte kende italienske, franske og engelske Rotunder, f. Eks. Kirken i Northampton (bygget 1185), der skal ligne de bornholmske i Hvælvingssystemet. Peder var Bisp i Roskilde fra 1191 og Anders Domprovst og Kongens Kansler (fra 1194) i samme By, som stod i livlig Forbindelse med Lund. Ærkebisp Absalon selv var for Resten ogsaa baade vidtberejst og bygningskyndig.

Alle de bornholmske Rundkirker er sikkert bygget efter en bestemt Plan som Led i en Fæstningsrække, der skulde supplere de gamle Ringborge. Naar Kongens Foged paa Lilleborg sammen med Bispens paa Hammershus var blevet enige om Planen sammen med de paagældende Sognepræster og Beboere, er nogle Udsendinge rejste med den til Lund, hvor Ærkebispen og Domherrerne har taget nøjere Bestemmelse om Kirkernes Stil og Indretning, hvorefter de har sendt en eller flere engelske Munke over til Øen for at lede Byggearbejdet. At man saa begyndte i Nyker har vel haft sin Grund i, at der var den mest aabne Plads i Fæstningsringen, og Alle Helgens Kirke har maaske tillige været rigelig betænkt med Sjælegaver; men forøvrigt skønnes det, at Stenkirkerne nu ligesom Trækirkerne i Bisp Eginas Tid væsentligst er opført ved sammenskudte Gaver og frivillig Arbejdshjælp.

Man kan tænke sig, hvorledes megen Snak og mange Hænder er kommet i Gang, da Alle Helgens Sogn, som havde været det sidste til at bygge Trækirke, nu vilde til at rejse en af Sten, der tilmed skulde være Fæstning. Indfødte Bygmestre har uden Tvivl hævdet deres Mening om det hele; thi der fremkom noget originalt bornholmsk over denne saa vel som de følgende Kirkehuse. Alle Sogneboerne har sikkert hjulpet til; og det har nok heller ikke skortet paa Bistand andre Steder fra. Nogle haandværkskyndige Folk er saa gaaet i Gang med at brænde og pulverisere Limensgade Cementsten til Mørtel, medens andre har kløvet hjemlige Marksten til Mur og atter andre fældet Træer til Stilladser og Tagværk; og Bønderne har inaset med at faa kørt alt dette Byggemateriale til Bestemmelsesstedet. Efter at Haandværkerne derefter har udgravet den kreds-runde Byggegrund i godt $\frac{1}{2}$ Meters Dybde, har man (efter Fabrikant H. Hjorths Skildring) begyndt at bygge ved af de kløvede Stenblokke at lægge 2 koncentriske Mure — den ene noget uden om den anden med enkelte Bindesten imellem — og udfyldt Mellemrummet med Rullesten og Mørtel, til det hele blev en kompakt Masse i $1\frac{3}{4}$ Meters Tykkelse. Samtidig er den 3 Meter tykke Midtpille opført paa lignende Maade; og i en 3 m Højde er Tøndehvælvingerne begyndt ved at lægge Sandstensfliser paa Kant mellem Mørtel over stærke Træskabeloner, saa der blev Forbindelse mellem Midtpille og Ydermur og $4\frac{1}{2}$ m Højde under Hvælvingen. I Rundhusmuren

mod Øst blev gjort en rundbuet Aabning (Triumfbuen), med en Niche paa hver Side (efter italiensk Mønster), og uden for Aabningen blev bygget et aflangt Korhus (med tre smaa Vinduer i Apsis) i Forbindelse med Rundhuset. Mod Syd og Nord blev lavet hvælvede Døraabninger, den første til Mænds, den anden til Kvinders Indgang. Indfatningerne om disse Døraabninger blev lavet (i irsk Stil) som Dobbeltkarme med Fremspring af store retvinklede Cementsten, og de var det mest kunstfærdige ved Bygningen; og mellem Indgangene gjordes Huller til smaa, rundbuede Vinduer. Ovenpaa første Etage blev bygget en tilsvarende anden med en rundbuet Lugeaabning i Vest og en do. til Korloftet samt 2 smalle Lyshuller — alle lidt snævrere opefter som i primitive Bygninger; og til denne Etage førte en i nordre Rundmur kropsbred Stentrappe, der begyndte $\frac{3}{4}$ m fra Korhusgulvet. Det synes, som en tredje Etage har hørt med til Byggeplanen, men af en eller anden Grund ikke fuldført. Rundmuren har maaske været for svag; thi mod Nord og Vest er anbragt to udvendige Støttepiller for den; og man har saa (ligesom i enkelte svenske Kirker) nøjedes med at sætte et 3die Stokværk af Træ, der har været fremspringende og forsynet med Skydehuller og lukket Vægtergang under et lavt kegleformigt Tag. For at værne dette mod Ild er det nok saa vel som Kortaget blevet tækket med Bly.

Fra Kirkens Topparti var fri Udsigt over Nyker, Klemensker og Knudsker Sogns lave Kyststrækninger; og en Vægter skulde nok deroppe fra

holde Udkig og varsko Sognets Folk ved Klokkeringning, om Sørøvere nærmede sig. Under anden Etages Hvælvinger kunde Kvinder og Børn og de vigtigste Værdisager eventuelt bringes i Sikkerhed, medens Mændene skulde tage Kampen op mod Fjenden. Paa Loftet over Korhuset og Kirken skulde gemmes Oplag af Kastesten, Slyn-ger, Buer og Pile, Økser og Sværd m. m. til Brug ved Forsvaret; og uden omkring Kirken i 20—30 Meters Afstand fra denne blev bygget en høj Ringmur med Skydeskaar og Murtaarne, inden for hvilke de bedste Husdyr i Nødstilfælde kunde trækkes, og hvor den første Dyst med Angriberne skulde tages. Lykkedes det saa disse at forcere Ringmuren, kunde de mest værdifulde Dyr bringes ind i selve Kirken og Forsvarerne søge at holde Stand ved Kirkedørene; men trængte Fjenden ogsaa igennem dér, maatte Kvæget prisgives, og Forsvarerne flygte op ad Korhustrappen til anden Etage, hvor det vilde være omtrent umuligt for Angriberne at trænge sig op paa Grund af Trappens Snæverhed. — Under Forudsætning af, at Røverne ej skulde naa indenfor Ringmuren, blev der gravet en Brønd tæt Vest for Kirken til Sikring af Drikkevand ved en Belejring. Til det kirkelige Brug blev Bygningen selvfølgelig gjort færdig med Døbefont Vest for Indgangene, Stenalter med Relikvier og Krucifiks i Koret samt en Skriftestol der i Nærheden. (Apsis eller Alter-runding er nok føjet til senere). Der blev rimeligvis ogsaa anbragt et Vievandskar ved hver Side af Indgangene. Kirkegæsterne skulde jo efter ka-

tolsk Skik stænke sig med Vievand ved Indtrædelse i Helligdommen. Til Siddeplads for disse blev anbragt en Bænk langs Muren i Rundhuset, der var pudset med Silurkalk; og Lergulvet blev stampet, saa Folk kunde staa eller knæle dér under Messen. — Naar saa Egedørene med de svære Jernhængsler og Laase var anbragt paa deres Plads og een eller to Malmklokker ophængt i en Træstabel eller det ene Murtaarn, var Bornholms første Rundkirke færdig.

Det har været en stor Dag for Alle Helgens Sogn, da Klokkernes rungende Malm har forkyndt, at Ærkebisp Absalon kom for at indvi den ny Kirke, der tillige skulde være Fæstning; og foruden Sognets Beboere er der nok kommet adskillige Mænd ridende fra andre Egne af Øen for at overvære den store Festlighed. Siden har man saa rundt om paa Bornholm drøftet den ny Kirkes Fortrin og Mangler saalænge, til Betegnelsen om den er blevet det populære Navn, medens den officielt har beholdt Allehelgens-Navnet endnu mange Aar. (I Fortegnelsen over Landgilde paa Anna Niels Brahes Bøndergods paa Bornholm 1528 kaldtes Sognet Nyckersogenn; men i Lunde Stifts Landebog betegnes Kirken i Parentes Alle Helgens Kirke endnu 41 Aar derefter).

Efter nogle Aars Forløb er Ols Sognepræst, Kirkeværge og Bønder med Myndighedernes Medvirken gaaet i Gang med at bygge en lignende Fæstningskirke. Nu kunde der jo drages Erfaring fra Arbejdet paa den første, saa de værste Fejl og Mangler ved den kunde undgaas; og Bygme-

steren (Munken) synes ogsaa at have været betydelig heldigere med Opførelsen af *Olafs Kirke* end Alle Helgens. Den blev vistnok bygget paa selve Grundklippen; thi den holdt sig uden Støttepiller i ca. 600 Aar. Der blev brugt samme Slags Byggemateriale, som til den første; men Granitten blev sine Steder tilhugget, Midtpillen gjordes tyndere, Hvælvingerne højere og hele Kirken slankere, da den blev opført i 3 Etager (13 m). Rundmuren fik forneden fremspringende skraakantet Sokkel; og foroven blev den forsynet med store Skydehuller, indenfor hvilke der nok gjordes en Vægtergang under det ud over Muren ludende Kegletag. Gennem Skydehullerne kunde der ses langt ud over Havet og den nordøstre Del af Bornholm. Til Fæstningens øvre Dele blev lavet Adgang ikke blot ad en snæver Trappe i den søndre Rundmur fra Koret, men ogsaa gennem en Aabning mod Vest til anden Etage, hvortil der kunde sættes en løs Stige, som kunde entres i en Hast og derefter borttages oppefra.

Omkring St. Olafs Kirkegaard blev selvfølgelig ogsaa bygget en Ringmur med Skydeskaar og tilhørende Murtaarne, hvor den første Dyst med Fjender kunde forsøges, ligesom det ene Taarn nok blev forsynet med Klokker til at give Krigsvarsel med eller kalde til Kirkegang. Til Forskønnelse af selve Kirkehuset blev — om end lidt senere — anbragt et talende Kalkmaleri paa Korrundingen. Det forestillede Kristus og en Række hellige Mænd; og Rundhusmuren blev vel forsynet med lignende Billeder, som siden er for-

svundet. Endvidere blev Dørene (i hvert Fald den nordre) forsynet med hulstavede Indfatninger af tilhugne Cementsten. Iøvrigt fik Ols Kirke ogsaa sin Sten-Døbefont og sit Sten-Alter og andre hellige og nødvendige Ting som dens Mage i Nyker; og da alt var færdigt og paa Plads i Aaret 119(7), maa gamle Ærkebisp Absalon atter have været paa Bornholm for at foretage Indvielsen af denne Fæstningskirke. (Bh. Sml. VIII S. 112).

Bygningen af de 2 andre bornholmske Rundkirker er sagtens ogsaa forberedt under samme Prælat, der var lige saa ivrig til at bygge Landeværn som Kirker til Guds Ære; men Indvielsen af dem har han næppe foretaget; thi ifølge et Par Møntfund fra Valdemar Sejrs Tid i Østerlars og Nilars Kirker kan disse ej tænkes at have været færdige før 1202; og da var den gamle Ærkebisp gaaet bort fra denne Verden. Han døde nemlig i Sorø Kloster 1201 og blev begravet i sammes Kirke hos sin forudgangne berømte Slægt.

Hvad Ærkebisp Absalon iøvrigt har været for Bornholm vides ej. Efter historiske Udsagn var han „af Almuen mere frygtet end elsket“, og det har vel ogsaa gældt derovre. Mange Bornholmere har dog sikkert set op til og beundret den Bisp, der overfor Venderne turde „lade Sværdene synge Messe til Herrens Lov“; men om de under ham er ført videre i det Kristenliv, som Eskil havde fremmet, er tvivlsomt; thi skønt han havde indkaldt den fromme franske Abbed Vilhelm til at fremme Kristendom og Klosterliv i Danmark,

synes han selv nærmest kun at have staaet i et ydre Forhold til alt dette. Med andre Ord: Den berømte Absalon udrettede meget stort og godt for Kirke og Fædreland; men han synes at have manglet den dybe Syndfølelse og den Troens hemmelighedsfulde Gave, som omskaber Verden ved sin indre Magt, og vælder med Naadestrømme til evigt Liv.

Ærkebispesædet i Lund blev derefter med Kongens Bifald besat af Roskilde-Domprovst og Kansler *Anders Sunesen*, der i ydre Henseende lignede sin Formand og Frænde uden dog at besidde hans store Evner. Han var ogsaa sine 3 Alen høj og øvet i Ridning og Vaabenbrug og førte et afholdende Liv; men han havde ikke som Absalon Lyst til at bruge Sværdet. I Udlandet, særlig i Paris, havde han gennem mange Aars Studium tilegnet sig stor Lærdom saa vel i Teologi som andre Videnskaber (Romerret), men havde tillige under Paavirkning af Valdenserne, Cistercienserne og senere Bodspræsten Folke faaet en levende Kristentro, saa det var ham en Hjertesag at føre andre til Troens Lykke. Det hedder om ham, „at han var saa ivrig i at lære og prædike, at han tændte gudelig Kærligheds Glød i mange Hjerter saavel hos Klerke som hos Lægfolk, og selv et skinnende Lys spredte han Guds Ords Gnister rundt omkring sig“. Som Tilsynsmand ved Domskolens i Lund var det ham om at gøre, at de unge studerende dér ikke

blev vildledt. Han havde skrevet et langt Læredigt paa Latin under Navn af „Hexaameron“ (de seks Dages Skabergning), hvor det vigtigste af den katolsk-kristelige Troslære efter Peter Lombarder er fremstillet. Ud fra den faste Trogrund lader han dér efter Tidens Skik Tankerne spille i billedrige Udlægninger; for det var hans Hensigt, at de unge derigennem skulde lære Latin og derved fries fra at fordærves ved Læsning af hedenske Digte, ligesom han ogsaa mente, at hans Digt skulde bringe dem til at elske Kristendommens Lære. Dette skal dog ikke være lykkedes for den trosvarme Prælat. Dertil var Læredigtet altfor kunstlet og vanskeligt at forstaa; men „vidner det ikke om poetisk Begavelse, saa vidner det desto mere om et ydmygt, fromt Sind, der ikke skatter sig selv for højt“. (Fr. Hammerich). Heldigere skal han have været med et Par Salmes til Jomfru Marias Ære, idet de var mere inderlige og yndefulde. —

Domskolen med det store Bibliotek (af haandskrevne Bøger) stod i Forbindelse med Kannikeklosteret tæt ved Ærkebispens Gaard; og der havde Anders Sunesen tit noget at varetage. Siden Domkapitlet blev stiftet 1085, havde flere Konger skænket Gaver dertil, hvorved nye Kannikeembeder oprettedes, saa det efter Fr. Hammerichs Skildring „for Tiden bestod af 14 Kanniker med en Domprovst i Spidsen, en af dem var Ærkedegn, en Dekan, et Par Skolemestre, adskillige Præster, Degne og Underdegne, flere var ved Siden heraf Provster. De beskikkedes af Ærke-

biskoppen; til visse Pladser havde Kongen dog Indstilling. Det tilkom dem at vælge Biskop og i Forening med ham sidde Døm og deltage i Stiftsstyrelsen; skiftevis skulde de forestaa Guds-tjenesten i Domkirken"; og de medvirkende skulde sidde paa „de udskaarne Kannikestole i Koret omkring den store Lyestage. Deres Dragt var hvid med en sort Kaabe ovenover“. Tidligere havde Kannikerne haft fælles Sove- og Spisestue, men nu begyndte de at bo hver for sig. I deres Hjem befattede de sig baade med Studering og Kunstflid. I Lund opbevaredes saaledes et prægtigt udskaaet Elfenbenskors, som en Kannik ved Navn Liudgar havde lavet. Nogle Kanniker var adelige; og de dygtigste og bedste havde Udsigt til at blive Bisper med baade Præster, Riddere og Bønder under sig og Ret til at slaa Mønt osv. Let vilde de præbendenydende Kanniker eller Domherrer ligesom andre rige ugifte Mænd forfalde til Smaalighed, Snæversyn og værre Ting; men Ærkebisp Anders Sunesen forstod at raade med sit Kapitel. Efter Hammerichs Udtog af hans Skrifter gengives følgende om ham:

„Hexæmeron, Kilden til at oplyse hans Aandsretning, kaster med det samme Lys over det daglige Omgangsliv; thi som han der tager paa Tingene, har han ogsaa gjort ved andre Lejligheder. Forestiller vi os ham da ved Kannikebordet, i Skolen, hjemme mellem sine Gæster, paa Visitats, ved Kirkemøder; overalt bringer han et aandeligt eller videnskabeligt Æmne paa Bane. Han kommer med en Formaning og ledsager den med Ord af en Kirkefader. Han minder om, at Præsten skal staa som Jøderne ved Paaskelammet, omgjordet med Stav i Haand, saa hans Liv ikke skal være i Strid med hans Ord. Han hævder Vigtigheden for en Klerk af at kunne Latin og forstaa sig paa Versemaalet. Han fortæller en bibelsk

Historie og allegoriserer over den, fremhæver *Intellectus spiritualis* (den aandelige Forstaaelse) med Anvisning til, hvorledes Præsten skal benytte den paa Prædikestolen. Han gennemtaler et Spørgsmaal fra den kanonske (kirkelige) Ret, om Tienden f. Eks. Han fremsætter vanskelige Opgaver til Løsning: Er Uvidenhed Synd? Tør man lyve? Tør man i Kirken modtage Skøgens Offer? Er Gudsfrygt en Dyd? Er Præstens Synd værre end Lægmandens? Han fortæller om Højskolen i Paris og om mærkelige Begivenheder, han vil have oplevet. — En af dem kender vi. Der var dengang en Tigger i Lund, som man kaldte Paternoster (Fadervor), fordi han, hvad man saa end spurgte om, bestandig svarede: „Paternoster for alle kristne Sjæle!“ Han laa ligesom Lazarus ude paa Gaden foran Borgernes Huse og det baade Nat og Dag. Samme Tigger døde og blev begravet paa Laurents Kirkegaard. Natten derefter traf det sig, at Ærkebiskoppen var længe oppe. Paa een Gang hører han Tummel som en stærk Mumlen nede paa Kirkegården, der laa straks ved; han lytter, det er Messetoner, de kommer fra Gravene, fra de døde. Tydelig kan han skelne Ordene: „Lad os bede et Paternoster for Paternosters Sjæl!“

Saaledes dyrkede Anders Sunesen den skolastiske Aandsretning her i Norden uden at fortabe sig i den kolde Forstandstro og aandløse Disputerekunst, som ellers var Retningens Svaghed; og der menes, at han ogsaa har holdt Forelæsninger ved Domskolens, hvor en Mængde Skolarer (Lærlinge) fra hele Riget mødtes for at „nemme Bog“ og blive, som det hed, til „skinnende Stjerner“, der kunde oplære andre. Fra Lundedomskolen udgik som Regel de bornholmske Præster; og den Aand, som raadede hos Ærkebisp og Kanner, forplantede sig selvfølgelig til den lille Klippeø. Ligesom Eskil fik Anders Sunesen ogsaa Bornholmerne til at interessere sig for Domkapitlet og Skolen, saa de forpligtede sig til at støtte sidstnævnte med Penge, deriblandt 10 Mark aarlig til Dekanus (Forstanderen). Bisp Anders

holdt af ligesom Eskil at leve indadvendt og sidde hjemme ved sit Bibliotek i Studerekammeret og grunde over religiøse eller videnskabelige Spørgsmaal; men hans Embedspligt kaldte ham ogsaa udad. Som Pavens Legat i Norden, Danmarks Ærkebiskop og Sveriges Primas skulde han ifølge Hammerich føre Tilsyn baade med den danske og svenske Kirke, krone Kongen, vie de andre Bisper; og som Biskop over Lundestift paahvilede det ham at „prøve og indvie Præster og Munke, vie de nye Kirker og Kirkegaarde, berede Salvelien, konfirmere, sammenkalde og lede Kirkemøderne i Stiftet, samtykke i Præstevalget“, der endnu laa i Menighedens eller Patronens Haand samt „visitere, styre Stiftet og sidde Dom i „Guds Ret“ over Helligbrøde, Brud paa Kirkefred og Familiefred, Manddrab og Ægteskabssager.

I Forskriften for den Tids Bispevisitatser hedder det: „Biskoppen skal rejse omkring ikke med Hunde og Falke, med Pragt eller Glans, men med sædeligt Selskab i Følge. Store Fordringer tør han ikke gøre, saa Kirker og Præster bebyrdes over Evne og nødes til at sælge eller pantsætte Bøger og Kirkeprydelser (en Bogs Værdi kunde være et Par Hundrede Faar eller et helt Jordegods); thi faa Timer kan fortære, hvad der ellers var nok for lang Tid“; og det menes, at Anders Sunesen har rettet sig efter denne Forskrift. Det første, Bispemanden skulde efterse, var Præstens Levned, om han „holdt nogen Frille, gik sømmelig klædt, lagde Vind paa Gæstfrihed, havde skikkelige Folk, var flittig i sin præstelige Gerning, be-

søgte syge, varetog Sjæleplejen og sørgede for Kirkebygningen, Kirkens Bøger og hellige Redskaber. Næste Morgen er bestemt til Prædiken, gerne Katekismusprædiken, Biskoppen læser Højmessens og indvier Konfirmanderne, der maa have Kristendomskundskab til Nødtørftighed. Derpaa tager han Plads midt i Menigheden; Sognevidnerne — rimeligvis de samme som Biskopsnævningerne — tilspørges nu, om nogen i Menigheden ligger i Hor eller anden vitterlig Synd, om nogen er berygtet for Kætteri og Troldom. Er det Tilfældet, bliver Sagen undersøgt og paadømt enten straks eller senere“.

Ærkebiskop Anders har maattet døje en nidkær Visitators mange Skuffelser og Sorger. Snart har han mødt Synd og Vankundighed hos Almuen, snart har han truffet Præster, der førte et forargeligt Liv. Værst var det med Hensyn til Præstekonerne; thi i og for sig var Præstægteskab ikke Synd; men da det var blevet forbudt af Paven og i Kirkevedtægterne, maatte det jo ikke være. Overfor al Synd og Forsømmelse skal Anders Sunesen have været meget streng og dog saadan, at han (efter Saxo) udrettede mere ved sine milde Ord og gode Eksempel end ved Strenghed. Til Bornholm kom han jo ogsaa paa Visitatsrejser og vistnok ret ofte for at indivi Kirker, af hvilke de runde i Østerlars og Nilars Sogn maa have været de første (omkring ved Aar 1202—05).

St. Laurenti eller *Østerlars Kirke*, der ligger 3½ km fra Havet mellem Rø og Ibsker-Borgene,

blev bygget mere kunstfærdigt end dens Modeller i Nyker og Olsker. Hovedbygningen blev mere nøjagtig cirkelrund med dobbelt skraakantet Sokkel; og den svære Midtpille blev hul og forneden seksdelt med 6 rundbuede Aabninger ind til det

Midten overhvævede Rum, hvor de fornemste Sognefolk nok tog Plads. I tredie Etage blev udenom Midtpillen lavet et overdækket Tilflugtssted for det væbnede Mandskab med Adgang til en lidt højere liggende Vægtergang udenfor, hvorover Taget ej naaede, og Rundmurens Yderkant kom til at slutte i firkantede Murtinder, bag hvilke Forsvarerne kunde søge Dækning. Fra det udadskraanende Vægtergangsgulv gjordes Spygatter i Ydermuren til Afløb for Regnvandet; og Midtpillen blev fortsat ovenover Taget og dannede et primitivt Udkigstaarn, hvorfra der kunde holdes Øje med eventuelle Sørøvere over en lang Kyststrækning. — Korhuset byggedes som en stor Halvcirkel med en særlig Udvidelse for Begyndelsen af Stentrappen, der fortsattes opad i nordre Mur. (En mindre Alterrunding blev føjet til bag efter). Dørindfatningerne blev gjort af hugne Cementsten med Rundstave i Hjørnerne, i den nordlige Portal tillige dyb Hulstav, og Overstenen i det hvævede Dørfelt blev udhugget med Reliefbilleder forestillende Akantusblade omkring et næsten ligearmet Kors. Det skal være den skønneste Rundkirkeportal i Norden. I selve Rundhuset blev langs Ydervæggen muret en Stenbænk til Brug for Kirkefolket; og Korrundingen blev nok snart efter forsynet med Kalkmalerier. Østerlars.

Rotunden synes med Hensyn til Pillesystem og Udsigtstaarn at have lidt Præg efter St. Croix Kirken i Quimperlé i Frankrig, hvor Ærkebispem var kendt, saa han har rimeligvis givet Bygmestrene en ny Idé at forsøge sig paa.

Det lader imidlertid til, at man ikke har været helt heldig med Udførelsen; thi Rundmuren er senere afstivet ved 7 mægtige Støttepiller uden om Kirken.

St. Nikolaus eller *Nilars Kirke* blev endnu fuldkomnere end de forrige og mest kunstnerisk udsmykket. I Ligeløb med den skraakantede Sokkel blev Rundhusmuren i 2. Etages Højde prydet med en Stenlist, der kom til at springe frem, hvor Vægtergangens Spygatter udmundede, ligesom der ogsaa under Taget paa Kor og Apsis blev anbragt en enkel Gesims. Dør- og Vinduesindfatninger blev dannet af smukt tilhugne Cementsten; og med lignende Kunstfærdighed blev Trapper og Gesimser udført. Der blev endvidere anbragt flere Lysaabninger til den i søndre Mur opadsnoede Stentrappe og een gennem Hvælvingen til selve Kirken. Den 2 m tykke Midtpille kom til at hvile paa en Sokkel og blev foroven forsynet med en lille Kapitælgesims, der bestod af en med mange smaa Rundbuer fremspringende Kant. Mangelen af selve Kapitælen eller Søjlehovedet vidner om, at en anden Udsmykning har været beregnet fra først af; og den kom snart efter i Form af et Fresko-Maleri eller Vandfarvebillede paa frisk Kalkpuds. Ovenover Kapitælgesimsen blev mellem 2 smukke Borter malet

en Række Figurer, der gik helt rundt om Pillens Udvidelse og i 7 Scener forestiller Menneskets Skabelse, Syndefaldet og dets Følger. (Disse Malerier blev nemlig afdækket ved Kirkens Reparation 1882 og derefter opfrisket af Professor Kornrup 1891). Den 1ste Scene viser, hvorledes Gud Fader skaber Adam, 2den: Evas Fremvoksen af Adams Side, 3die: Gud viser Menneskene Kundskabens Træ, 4de: Slangen, der har Menneskehoved, forfører Eva og denne igen Manden, 5te: Gud udtaler Dommen over deres Synd, 6te: Keruben uddriver Adam og Eva af Paradis; den 7de, som i Henhold til Emnets Behandling andre Steder vel har fremstillet Menneskene lidende under Syndens Forbandelse, var for ødelagt til at kunne istandsættes. Den var paa den Side af Pillen, som vendte imod Alteret med Krucifikset og andre Kristusbilleder, og skulde altsaa lære den syndbetyngede Slægt at se hen til Frelseren. — Billederne er forholdsvis godt udført efter romersk-byzantinsk Mønster, saa Skikkelserne fremtræder i betegnende Stillinger og halvlyse Farver paa mørkeblaa Grund. Gud Fader ses iført en lang grøn Underkjole med en brun folderig Kappe slynget over venstre Skulder og Engelen med en bleggul Kjole og lyserød Overkjortel eller Kappe. Begge har Glorie med Stjerner i. Adam og Eva er nøgne med meget tynde og slanke Legemer i gullig Hudfarve; og alle Figurerne indrammes af stiliserede Træer med store grønne Blade og mørke skinnende Frugter. Borterne med de sy-

metriske Ornamentlinier efter Sneglehus og Muslingeskal lyser i grønne, rødlige, gule, hvide og violette Farver gennem de mørke; og det hele taler endnu efter 700 Aars Forløb smukt og med Værdighed til den moderne Slægt-Korets Vægge er rimeligvis ogsaa blevet kalkmalet samtidig med Pillen; og da ikke enhver Munk var Kunstner. har Mesteren for omtalte Udsmykning vel ogsaa malet i de andre Kirker; men noget sikkert Minde derom haves ej. Den Gang brugtes endnu ikke Altertavler; men ifølge J. Magnus Petersen plejede man i de ældste danske Kirkemalerier som Hovedfigur at male et Kristusbillede over Alteret saaledes: „Kristus sidder paa en Trone omgivet af en mandelformet Regnbueglorie med Livets Bog eller Verdenskuglen i Haanden. Med en gribende plastisk Ro er han fremstillet som den mægtige velsignende Gud. I Hjørnerne udenfor Glorien ses de fire Evangelistemblemer (Mennesket, Løven, Oksen og Ørnen); og ved Siderne staar Maria, Johannes, Apostle eller Ærkeengle i bedende Stillinger; endelig er det hele omrammet med smukke, romanske Ornamentter“. At de bornholmske Gudshuse ogsaa blev forsynet med saadanne kirkeprægende Billeder, vidner flere fundne Rester om, selv om disse hidrører fra et senere Tidspunkt. Medens Udsmykningen over Alteret altid havde Kristus som Hovedfigur, blev der paa Korets og Langhusets Vægge fremstillet forskellige Scener baade fra Bibelhistorien og Helgenlegenderne, hvad de bornholmske Kirker ogsaa fortæller om. — Kor-

rummet i Nilars Kirke blev mere aflangt rundt end det i Østerlars; og i Apsis blev sat et smukt indfattet Vindue — sagtens med grønne eller gule Kløverbladsruder —, der kom til at kaste et dæmpet Lys ind over Stenalteret med Relekvierne. (Muligvis der efter almindelig Skik kom 3 Vinduer og de to senere er filmuret). I Apsishvælv blev tillige anbragt 5 Lydpotter med nedadvendte Aabninger i Flugt med Muren, for at Messens Toner kunde faa den rette mystiske Klang. Ovenpaa Korrundingens Tag fik Kirkens Skytshelgen St. Nikolaus en Buste af sig i Egetræ og Bly; og oven over hele Kirken kom til at rage et paa Midtpillen bygget Udkigstaarn, hvorfra der kunde spejdes langt ud over det blaa Hav og en Del af Bornholms lave Sydland.

Nilars Kirke blev saaledes et skønt Sammenspil af de heldigste Forsøgsresultater ved Bygningen af de 3 første Stenkirkekasteller. Den fik Ny Kirkes jævne stilfulde Dørportaler, Ols Kirkes slanke Midtpille og Østerlars Kirkes aabne Vælgtergang med Murtinder og Udkigstaarn — alt i forbedret Skikkelse. — Ellers blev baade Østerlars og Nilars Rotunderne bygget og udstyret omtrent som deres 2 før omtalte Forbilleder og omgivet med tilsvarende Ringmure og Murtaarne, hvori Klokkerne omsider fik deres Plads. Naar det sidste skete, vides ej bestemt; men Kirkeklokkerne fik paa Bornholm som andre Steder stor Betydning for Folkets Liv. Med Klokkeringning manedes Folket til at forsvare sig mod dets Fjender, ved den kaldtes det til Andagt og Kirkegang,

og med Klokkerne mente man at kunne ringe de afdødes Sjæle mod Himlen (Sjæleringen). — Nilsars Klokketaarn blev for Resten tillige Port eller Indgangstaarn. — Naar Bornholms 3die og 4de Rundkirke altsaa er bleven færdig omkring ved Aar 1202—05, har Ærkebisp Anders Sunesen uden Tvivl været ovre paa Øen og holdt den første Gudstjeneste i dem samt lyst Herrens Velsignelse over Menigheden fra deres Altre. —

I de Aar var samme Ærkebisp optaget af at udarbejde nogle Statuter eller Love, der bl. a. gik ud paa, at der skulde gaas strengt frem mod Voldsmænd og Mordere, men fares lempelig med Kvinder, der havde ligget deres Børn ihjel, at Klerke ikke kunde faa Ansættelse som Præster i et andet Stift uden efter deres egen Biskops Anbefaling, at Huskapellaner skulde have ordentlige Kapeller osv. Disse Statuter fik han pavelig Stadfæstelse paa 1206. Samme Aar var han med Valdemar Sejr paa et lille Korstog til Øsel og Riga; og sætter vi disse Begivenheder i Forbindelse med, hvad Prof. Bidstrup og flere Sagkyndige mener om de firkantede bornholmske Kirkers Alder, tør vi antage, at Kirkebyggeriet i denne Korstogbegejstringens Tid stadig er fortsat, og Anders Sunesen har været med til at udarbejde Byggeplaner for en Del af de nævnte Helligdomme. Der blev i Landsognene ialt opført 11 firkantede Stenkirker til Erstatning for de gamle tilsvarende af Træ; og de blev ligesom de andre danske Sognekirker den Gang bygget i romansk Stil med et rektangulært Langhus, hvorfra en

stor Triumfbueaabning i østre Gavl førte ind til det smallere Kor med den udhævede Apsis; denne blev gerne forsynet med 3 smaa Vinduer, der skulde kaste Morgensolens første Skær ind over Krucifiks og Alter og minde om Jesu Genkomst i Herlighed. — I Stenaltrene blev lavet Relikviagemmer; og Vestermarie Kirkes Alter kom f. Eks. til at gemme Relikvi af de 11000 Jomfruer, der efter Legendens led Martyrdøden ved Köln paa en Pilgrimsrejse ca. 451. — De bornholmske Sognekirker fik tillige et fortifikatorisk Præg, idet Kirkedørene blev lavet til at stænges indvendig fra, og til Langhusets vestre Gavl blev gerne føjet et Tre- eller Fire-Etages Fæstningstaarn med Stentrapper i de tykke Mure og stenhævede Beskyttelsesrum i Forbindelse med Kirken. Disse Taarne blev vistnok tagløse og forsynet med Vægttergange indenfor de firkantede Murtinder. Desuden blev Kirkegaardene omhegnet med faste Mure, hvori der kom mindre Porte og Klokketaarne ligesom ved Rundkirkerne. Paa Grund af alt dette har bornholmske Sogneboere indtil vore Dage kaldt deres Kirke for Fæstet. De fleste Fæstningstaarne blev gerne føjet til, efter at de tilhørende Langhuse var bygget; men da de fik Daabsrum i nederste Etage og ellers blev nøje forbundet med Kirkerne i Stil og Anlæg, har de utvivlsomt — med Undtagelse af Aa Kirkes — hørt med til Byggeplanen; og der behøver ikke at have været Aar imellem Kirkens og det tilføjede Taarns Opførelse. Byggematerialet til alle disse firkantede Kirker var gerne af den Art Sten,

der laa nemmest ved Haanden og var lettest at forarbejde; og der blev næppe benyttet Sten fra Udlandet. Selv Døbefonterne blev forarbejdet af stedligt Stof — paa Nordbornholm af Granit, paa Sydbornholm af Kalk- eller Sandsten. Ligesom ved de runde kan der ogsaa ved de firkantede Kirker spores en Udvikling med Hensyn til Stil og Indretning; og efter Arkitekt Thorsens Paavisning har to og to med Undtagelse af Aa Kirke visse Særegenskaber til fælles, som lader formode, at de er bygget parvis med visse Aars Mellemlum.

Da *St. Johannes* eller *Aa Kirke* danner en Undtagelse fra Reglen, idet den nok fra først af har været Kirkelivets Midtpunkt paa Øen og siden 1150 Lundekirkens Ejendom, tør man antage, at den har været først paa Listen, naar Ærkebispem. med Folkets Høvdinge og Præster skulde planlægge Bygning af flere bornholmske Stenkirker; ja, dens Langhus er maaske bygget samtidig med Rundkirkerne ved Medvirkning af omtrent hele Øens Befolkning. De forskellige Bygningssten kunde tyde derpaa. Paa Grund af, at Aaker Sogn i Forvejen havde en Fæstning, en Ringborg, til Værn mod Sørøverne, og tilmed Kongens Lilleborg laa i Nærheden, fik Sognets ny Stenkirke ikke noget Fæstningstaarn straks. Derimod fik den som Ærkebispens Hovedkirke paa Bornholm særlige kirkemæssige Fortrin. Baade Kor og Langhus (Skib) blev større end almindeligt (7×7 og 9×15 m i Vidde), for at der kunde blive Plads til mange gejstlige i det første og en Mængde

Lægfolk i det sidste ved de hyppige Bispebesøg; og Langhusmurene gjordes $1\frac{1}{2}$ m tykke for at kunne bære tunge Stenhvælvinger. Til Byggemateriale anvendtes baade Kamp, Sand- og Cementsten; og især af den sidste Slags (fra Limensgade) benyttedes rigeligt, navnlig til Hjørner i Langhusmurene og Indfatninger om de rundbuede Vinduer og Døre, ligesom der anvendtes en Del grønne Sandsten — vistnok fra Grødeby — til Korgesims, Apsis og Korvinduesindfatninger. Indfatningsstenene blev smukt tildannet med forsirede Kragsten i Portalerne, af hvilke den nordre fik rundstavede Sidehjørner med tilsvarende Overbue. Korhusgesimsen med de mange smaa Rundbuer blev ganske tilsvarende den paa Gumløse Kirke i Skaane, som Bisp Absalon indviede 1191. Af Vinduer fik St. Johannes eller Aa Kirke saa mange, at den maatte blive adskilligt lysere end de runde. Efter at Kirkens Ydermure var rejst, blev der paa langs midt igennem Langhuset sat en metertyk Skillemur med store hvælvede Aabninger i og en lignende paa tværs i Nærheden af vestre Gavl, hvor der vistnok ogsaa blev bygget en lille Apsis. I det fraskilte vestre Rum skulde Døbefonten naturligvis have sin Plads; og der skulde ogsaa de Syndere sidde, som skulde gøre offentlig Bod, til Skærtorsdagsbenaadningen kom . . . Det menes, at det har været Planen at overbygge Langhuset med 2 store Stenhvælvinger, der skulde hvile paa Ydermurene og Midtmuren og bære en midt over liggende Tagryghvælving, og ligeledes at overbygge Koret med

en stor Hvælving. Af Kirker efter den Konstruktion findes nemlig en i Danmark i Udby ved Kalundborg og flere i Irland og Gotland. Men det er nok gaaet med den første firkantede Kirke paa Bornholm som med den første runde. Man har ikke naaet at gennemføre det uprøvede Projekt, saa Aa Kirke fik Bjælkeloft og Trætag i Stedet for murede Hvælvinger og Stentag. Trætaget er dog nok ligesom de før byggede Kor blevet belagt med Bly for at være brandfrit ude fra. Skillemuren har ogsaa gavnet ved at styrke Kirkeloftet til at kunne bære Oplag af Vaaben og en større Samling Mennesker ved en Belejring, ligesom de smukt udførte Buer gjorde Kirken mere dekorativ og højtidelig. Tvedelingen paa langs kunde vise hen til de 2 Sværd, som Bisp Absalon havde talt om, og samtidig symbolisere de 2 samhørende Modsætninger Lov og Evangelium, hvorefter Alterets Sider havde Navn, ligesom de ofte forekommende 3 Vinduer i Kirkernes Alterrundinger nok skulde minde om det tredobbelte Lys fra Gud. Alt skulde jo være Symbolik i den katolske Kirke den Gang; og det lignede godt Anders Sunesen med sin Praktisering af Skolastikken at tage det saaledes. (Skillemuren blev forøvrigt borttaget 1874.) I Aa Kirkes Korvæg blev ligesom i Nilars indmuret nogle Lerpotter med Aabning nedad til at forbedre Lyden med; og ellers blev dette Gudshus nok forsynet med alt Tilbehør og Udsmykning svarende til dets Ydre. Uden om Kirkegaarden blev anbragt en tilberlig stærk og høj Mur med mindst

et Port- eller Indgangstaarn, hvorfra Klokkerne skulde kalde Sognets Folk til Kirke. Naar saa denne Førsterangs Kirke paa Bornholm var bleven færdig — antagelig omkring ved Aar 1208 — har den fromme Ærkebiskop altsaa atter været paa Øen for at foretage en Kirkeindvielse; og da har der været stor Fest med gejstlige Optog fulgt af væbnede Bønder og Svende og stovte Kvinder i Aaker Sogn.

(Hvis Aa Kirkes Kor og Apsis havde været bygget før de sidste Rundkirker, er det uforklarligt, hvorfor man ikke dér ligesom i Aa Kirke og senere i Vestermarie og Bodils Kirker anvendte nogle af de grønne, let tildannelige Sandsten, som kunde brydes saa nær ved. De Indfatninger af grønne Sandsten, som nu findes i Nilars Kirke, stammer jo fra den gamle Kirke i Vestermarie, som blev nedbrudt 1882).

Efter Aa Kirke fulgte Bygning af de andre 10 firkantede Kirker, der synes at være bygget parvis med nogle Aars Mellemrum i følgende Orden: Knuds og Ruts Kirke omkring Aar 1212, Klemens og Vestermarie henved 1216, Rø og Østermarie omtrent 1235, Bodils og Ibs ca. 1240 og Peders og Povls henad 1248. De første 8 blev alle forsynet med Fæstningstaarne, hvorimod de to sidste blev kullede — vistnok fordi de laa saa nær ved Ringborgen i Pedersker. — At Knudsker og Rutsker kom først, tør man slutte dels af disse Kirkers Præg, dels af, at dér var de største Huller i Fæstningslinien; og Knuds og Vestermarie Kirker, som laa i Kongens Rønne (Vester) Herred,

kan kun tænkes ombygget i den Tid, da der var et venskabeligt Forhold mellem Ærkebisp og Konge. (Ruts Kirke hed før St. Andreas Kirke).

Det fælles karakteristiske for *Knuds* og *Ruts* Kirker var, at de begge blev smaa, og hvers Taarn fik samme Bredde som det tilstødende Langhus. Desuden fik de begge (hvad de dog ikke blev ene om) en Niche eller lille Alterrunding paa hver Side af Triumfbuen til Koret. Som Særpræg for Knuds Kirke kan fremhæves Kvindedørens fler-stavede Cementstensindfatning i Samløb med den skraakantede Sokkel; og karakteristisk for Ruts Gudshus blev den store Hulstav i søndre Dørindfatning lig den i Ols Kirkes nordre samt Ekstradøren i Taarnets vestre Mur. Denne Indgang blev dog senere paa Grund af Taarnets Skrøbelighed tilmuret og dækket med en Støttepille, ligesom Apsis nok enten blev føjet til bagefter som i Østerlars eller ombygget. Desuden kan bemærkes, at der til Ruts Kirkes Buer og Indfatninger blev benyttet Fraadsten (Kildekalk), som menes optaget ved Samsingsaa i Klemens Sogn (eller hentet fra Bennesta i Skaane), og at der i Knuds Kirkes Taarn blev brugt leragtig Mørtel og en Del Sandsten fra Sydbornholm. Knuds Kirkes uregelmæssigt bægerformede Granit-Døbefont med stor Kumme staaende paa en omvendt kasseret do. er nok forarbejdet omtrent samtidig med Stenkirken; og det samme gælder vel Ruts Kirkes Font med firkantet Fod. Fra Knuds Kirketaarns Vægtergang kunde spejdes ned ad Snurrebakken over Sognets og Rønnekantens lave Landskab med de

buskede Enge og Aaløb samt Østersøens rullende Bølger; og fra Taarnet paa den høje Rutskerbakke var et prægtigt Udsyn over det udstrakte Landskab og Hav mod Vest, de klippefulde Kyststrækninger ad Hammershus til med Skaane i Baggrunden mod Nord samt Ols Bakkerne med Glimt af Havet mod Øst; og mod Syd kunde Vægteren over Klemens Højderne skimte Rytterknægten med de blaanende Almindingsskove, hvori Lilleborg gemte sig. (Holm: Bh. Kirk. S. 3,6,18.)

Klemens og *Vestermarie Gudshuse* blev lidt større end de før omtalte af Hensyn til deres Sognes Størrelse; og Taarnene blev smallere end de tilstødende Langhuse. Begge disse Fæstnings-taarne blev saa svagt bygget, at de snart maatte afstives ved udvendige Tilbygninger; og om Klemens Kirke opstod det Sagn, at den skulde være bygget af en dødsdømt Mand ved Hjælp af Trollden Find, hvis Hjerneskal var at se i det senere tilbyggede Vaabenhus. Et Runestensbrudstykke, som er fundet i denne Kirkes Klokketaarn, bærer Indskriften *Ærkebiskop* og skal ifølge Wimmer vise hen imod den her angivne Byggetid. Den ene Kirkeklokke, som ifølge J. P. Trap stammer fra Aar 1250, peger rigtignok hen paa en senere Tid; men den behøver jo ikke at være støbt samtidig med, at Kirken blev bygget. Iøvrigt bærer denne gamle Klokke følgende Indskrift: *Ave Maria Gratia Plena Dominus tecum ben* (Hil dig, Maria, fuld af Naade! Herren være med dig, du velsignede!); og Indskriften menes dannet ved, at den først er ristet i Klokkens Sandform med et spidst

Redskab. Karakteristisk for Vestermarie Gudshus blev, at der til dets Opførelse foruden det sædvanlige Materiale anvendtes en Mængde grønne Sandsten. Nogle mener, at disse stammer fra Schlesien, hvad der jo ikke er umuligt, da der netop i disse Aar under Valdemar Sejrs Erobringstogt 1210—16 var livlig Forbindelse med de nordtyske Lande; men siden man har fundet samme Slags Sten ved det nærliggende Grødeby eller Skovgaard, tør man gaa ud fra, at de sjældne Sten er hentet dér. Medens Klemens Kirke ligesom Knuds og Ruts fik Granit-Døbefont, blev Vestermarie Kirkes Font lavet af Kalksten — maaske fra Gotland. Ogsaa fra disse Kirkers Taarne var der vid Udsigt, om end ikke saa storslaaet som fra de førstes. At de var flade ovenpaa bekræftes ved en Bemærkning i Hüberts Aktst. Nr. 282 gaaende ud paa, at „3 fornemme Personer fra hvert Sogn“ blev tilsagt til „at møde paa Taarnet ved Klemens Kirke“. Fælles for de 4 sidstnævnte Kirker blev, at hvers Langhus kom til at staa i Forbindelse med sit Taarn ved en stor Bueaabning i Langhusets vestre Mur, hvad der ligesom understreger, at de danner en Klasse for sig og er præget af een Person — Anders Sunesen, der vistnok ogsaa har indviet dem omkring ved Aar 1212 og 1216 (jfr. K. Thorsens Paavisning).

Foruden det bornholmske Kirkebyggeri havde nævnte Ærkebisp, som før omtalt, meget at varetage. Der byggedes jo ogsaa Kirker andre Steder; og han skulde holde Visitatser og føre Tilsyn rundt om i Stiftet. I Aarene 1208—15 udførte

han tillige et Studerekammerarbejde, som ogsaa angik Bornholm, idet han (paa Latin) ordnede og omarbejdede Skaanske Lov, saa den kom mere i Overensstemmelse med den kanoniske eller romerske Kirkeret. Jernbyrd, Benægtelsesed ved Mededsmænd og Slægtnings Bøder for Manddrab søger han afskaffet m. m.; og kun Biskoppen eller hans Stedfortræder, mener han, bør dømme i Ægteskabssager. Anders Sunesen føjer til: „I den Henseende maa den menneskelige Lov som en lydige Tjener, som en Terne, der følger sin Herskerinde, vige for Guds Lov, der byder, at Ægteskabssager skal behandles ikke paa Tinge, men i Staden, ikke for den verdslige Domstol, men for Kirkens aandelige Prøvelse“. — Fra den Tid begyndte man at bruge skriftlige Dokumenter i Retssager. Tidligere var det Brug, at den, der f. Eks. skødede Jord til Kirken, skulde for at bekræfte Gavetilsagnets Gyldighed tage en Haandfuld Jord med i sin Kapse og i Vidners Overværelse lægge den i Biskoppens eller Præstens Haand eller paa Kirkens Alter. Denne Skik, som var godkendt af Paven paa Absalons Tid, holdt sig dog endnu noget ved Siden af den med skriftlige Formularer; og i den følgende Tid var Bornholmerne meget flittige til at tilskøde Kirken Jordstykker og vel ogsaa hele Gaarde.

Paa Anders Sunesens Tid residerede i Rom en mægtig Pave ved Navn Innocens III. Ham stod Bisp Anders i livlig Forbindelse med; og Paavirkningen deroppefra var vel ikke helt ilde; thi nævnte Pave besad paa Grund af sit forsaa-

gende Liv nogen aandelig Myndighed. Han var en af de betydeligste Mænd paa sin Plads og i sin Tid; og særlig ved nøjere at udforme Gregor VII's Idé om Pavedømmets og Kongestatens Forhold til hinanden fik han stor Betydning for den katolske Kirke. Han havde bl. a. ogsaa Ret i, at det aandelige bør herske over det legemlige; men naar han holdt den katolske Gejstlighed for at være den eneste sande Aandsmagt, saa tog han fejl. Værst var det, at han tillod Brug af legemlige Vaaben til Udryddelse af de saakaldte Kættere (Valdenser og Albigenser). Men det hele skete jo af Begejstring for den hellige katolske Kirke. Stærkt optaget af Korstogstanken befalede han i Aaret 1213, at Biskopperne „ledsaget af duedelige Mænd som Kristi Sendebud brændende af Iver for Kristi Tro“ skulde drage om i hele Danmarks Rige for i al Ydmyghed at prædike Korsets Ord og bevæge de troende til at hævne den Tort, der var tilføjet den Korsfæstede ved Tyrkernes Indtrængen i Jødeland. — Under Udførelsen af dette Arbejde er Lundebisp Anders altsaa ogsaa kommet til Bornholm, og samtidig med, at han har tilset Kirkebyggeriet, har han præget Folket ved sin kristelige Livsvandel. Præsterne skulde hjælpe Bispem ved at prædike og formane Almuen til at bede, faste og give Almisse. Mænd og Kvinder hver for sig skulde hver Maaned gaa i højtidelige Optog med Monstrans og synge Salmer; og ved Kirken, hvor Folket samlede sig, var en Blok, hvori Gaverne lagdes. — Under hver Messe i den Tid skulde

Præsterne efter Fredskysset istemme *Salmen: Deus, venerunt gentes* (Gud, Folkene ere komne), medens hele Menigheden skulde kaste sig ned paa „sit Ansigt“. — Der taltes tillige om et Korstog til Estland. Løftet om at kæmpe for den hellige Grav eftergaves den, som vilde hjælpe til at kristne de hedenske Estere. Syndernes Forladelse, Sejr og Salighed blev forjættet enhver Korssets Stridsmand. „Om I tror jer gaa til Grunde, skal I dog opstaa som Morgenstjernen“, hed det. Paa den Maade blev der vakt en Kampbegejstring, saa mange mærkede sig med det hellige Kors til Jomfru Marias Ære og for at faa deres Synder forladte. Men at Korsfarerne paadrog sig nye Synder ved at bruge det legemlige Sværd i Stedet for Aandens, det lærte Kirken dem ikke.

I Aaret 1215 maatte Ærkebisp Anders efterførnævnte Paves Opfordring deltage i *det store Koncilium (Kirkemøde) i Laterankirken i Rom, hvor der bl. a. blev vedtaget, at alle Kristne skulde tro paa Nadverbrødets Forvandling under Messen*, (hvilket gik imod Anders Sunesens Lære i Hexæmeron om „det forklarede“ Jesu Legeme i Nadveren); der blev endvidere bestemt, at hver konfirmeret skulde møde mindst een Gang om Aaret til Skrifte hos sin Præst; der skulde prædikes mere for Lægfolk og arbejdes paa at plante Dyder og forbedre Sæder, at udrydde Laster og Kætterier, at bilægge Tvistigheder, undertrykke Voldsmænd og nære Frihed; og kristne Fyrster og Folkefærd skulde bevæges til at gøre et samlet Korstog til det hellige Land, hvortil Gejstlig-

heden skulde afstaa $\frac{1}{20}$ af sin Indtægt. Ved samme Møde blev det forbudt Præster at medvirke ved Gudsdomme som Jernbyrd.

Det var ogsaa i den Tid, at Romerkirken forbød Børn at gaa til Alters, hvad der endnu er tilladt i den græsk-katolske Kirke. Samtidig med, at nogle af de nævnte Foranstaltninger som de med mere Prædiken for Lægfolk fremmede Kristenlivet, var der andre som de imod Kættere, der skadede Kristendommens Sag.. Snart kunde Folk nu paa løs Angivelse blive dømt til at brændes for Kæteri (Inkvisition); og de (særlig Kvinder), som mistænktes for at øve Troldom eller Hekseri, blev behandlet paa lignende Maade. Saa vidt vides, fældtes ikke nogen af den Slags Domme herhjemme i Anders Sunesens Tid; og det vilde heller ikke have stemmet med hans milde Fremgangsmaade.

Hjemkommen fra Rom søgte han at fremme Evangeliets Prædiken i Danmark, og efter Tidens Skik lod han derfor bygge et Kloster i Lund for Dominikanerne, som var saa ivrige til at prædike, at de kaldtes Prædikebrødrene, og paa Grund af deres sorte Kapper hed de Sortebrødre. Disse fik siden mange Tilhængere i Landet.

For at fremme Kristenlivet i den bornholmske By Rønne har Anders Sunesen rimeligvis ogsaa været med til at skaffe den sit første Stenkapel i disse Aar. Ved Ombygning af Rønne Kirke 1916—17 fandtes nemlig under Udgravningen Rester af et Kapel, som de sagkyndige mener er bygget i første Hålvdel af det 13. Aarhundrede.

Kapellet var ligesom de fleste bornholmske Landkirker opført af Granit og Cementsten. Det havde ingen Korrunding mod Øst, men et Vagttaarn i vestre Ende. Den Gang var Rønne jo flyttet ned til Kysten og ligesom flere skaanske Kystbyer i Opkomst ved Sildefiskeri, Sejlads og Handel; og da Byen under Anders Sunesens Paavirkning maatte ønske alt velsignet af Kirken og St. Nikolaj, har man nok anholdt om denne Bisps Hjælp til at faa et Kapel med tilhørende Præst og Præstetjeneste. (Danm. R. Hist. I. S. 838—39).

1219 fulgte den trosvarme Ærkebisp saa om sider med Kong Valdemar Sejr paa det store Korstog til Estland, hvor Flaget Dannebrog først blev brugt, og hvor Bispen efter Sagnet kæmpede for Sejren ved at bede til Gud, medens Krigerne brugte Sværdet. Han havde nemlig stillet sin Krigsmagt til Kongens Raadighed. Esterne blev ogsaa overvundne; og Anders Sunesen ofrede megen Tid og mange Kræfter i de følgende Aar for at gøre dem til Kristne.

Under den pavelige Legat Gregors Forsæde blev der i Efteraaret 1222 afholdt et Kirkemøde i Slesvig, hvor Loven om Præsternes Cølibat blev yderligere indskærpet, idet det fastsloges, at eventuelle Præstebørn skulde være arveløse. Endvidere indskærpedes Bispernes Eneret til at dømme i Ægteskabssager.

Efter Hjemkomsten fra Estland (1222) var Anders Sunesen svag og afkræftet. Han havde brækket sit højre Ben, og det var sat skævt sammen, saa det voldte nok adskillig Mæn; men hvad

værre var, han havde under sit møjsommelige Arbejde i Østen paadraget sig den ulægelige Sygdom Spedalskhed. Derfor søgte han Paven om Afsked og begyndte at trække sig tilbage til Ensomheden. Sin Bogsamling og Sølvskrinet med Relikvier skænkede han til Lunds Kanniker; og et Stykke af den hellige St. Laurentius's Ribben med flere Kostbarheder gav han til Domkirken, der under sine prægtige Hvælvinger gemte de sjældne Relikvier: en Splint af Jesu Kors og nogle Haar af Sankt Peter, hvilke Helligdomme søgtes meget af valfartende Pilgrimme. — Fra Bornholms Hemmings (Øster) Herred overlod Ærkebisp Anders endvidere Domkapitlet „tiloversblevne 60 Mark (ca. 2100 Kr.) til evig Ret“, fortælles der i Script r. D. III S. 524. Denne Pengegave kan ikke have været en Rest fra Korstogsindsamlingen; for alt derfra skulde jo sendes til Rom. Det maa altsaa enten have været en Sum, der er bleven tilovers af indsamlede Penge til Kirkebygning i Øster Herred, eller en Sum, der er bleven tilovers af paaregnede faste Ydelser i nævnte Herred, som maaske da var den eneste Del af Bornholm, der skattede til Ærkebispen. (Se Side 92 og jfr. H. Olrik i Dn. biogr. Leks. 17, S. 354). At der er kommet saa rigeligt med Penge ind i det Herred, peger ogsaa hen til, at Gudhjem og Omegn endnu har været den tættest bebyggede Del af Øen og maaske har haft den mest velhavende Befolkning. Men i det hele taget tyder alting paa, at Bornholmerne den Gang — ligesom i Bisp Eginas

Tid — har været grebet af en saa stærk religiøs Bevægelse, at de villigt har ofret meget for deres Sjæles Frelse og Guds Riges Fremgang.

I den Tid viste Romerkirken ogsaa Omsorg for syge og lidende. Helligaandsordeneu, som blev ivrig til at oprette Sygehuse, var stiftet 1175 og senere godkendt af Pave Innocens III. For de spedalskes særlige Hjælper St. Jørgen (Ridder Georg) blev der bygget Hospitaler udenfor Byportene rundt om i Evropa; og nævnte Helgen blev saa højt skattet, at hans Minde blev almindelig festligholdt i England fra 1222. Det er da ikke usandsynligt, at den kristeligt medfølende Anders Sunesen, der i sine sidste Bispeaar led under Spedalskhedens Sot, har faaet Bornholmerne til at bygge et Hospital for spedalske paa deres Ø. Spidlegaard med Ruinerne af St. Jørgens Hospital og Kapel i Aaker taler i den Retning. Kapellets Ruiner, som blev undersøgt af Dr. Mackeprang m. fl. 1918, udviser, at dets Byggemateriale har været af samme Slags som Kirkernes, og at det har hørt til et af de ældste St. Jørgens Hospitaler i Danmark.

Med en Vidde af ca. 9×14 m i skæv Rektangel har det ligget med den vestre Gavl mod den brusende Kæmpeaa, der fra gammel Tid har drevet en Vandmølle. I Kapellets metertykke Mure har været 2 Indgange, en større udsmykket mod Syd og en mindre, tarvelig mod Vest. Daabsrummet har nemlig nok her været Badstue for de syge, saa den mindre Dør er brugt, naar der

skulde hentes Vand og kastes paa ophedede Stene til Dampbad. I Kapellet's østre Ende har der været et Hovedalter og to Sidealtre, de sidste til Tjeneste for visse Helgener, f. Eks. St. Jørgen, hvorimod Hovedalteret uden Tvivl har haft sit Krucifiks. I det ene Sidealter er fundet et Brudstykke af en Cementstensrûndbue svarende til dem i Aa Kirkes Vinduer, hvilket taler om Kapellet's Alder. Syd og Øst for Gudshuset menes Hospitalet's Bygninger at have ligget med Sove-, Spise- og Sygestue samt Køkken og Forraadskamre m. m.; og uden om det hele har der antagelig været en høj Mur; thi Sankt Jørgens Hospital var en Slags Kloster, hvor der foruden de spedalske opholdt sig en Præst og nogle tjenende Munkebrødre, bundne til Augustins Regel om Fællesskab og Guds frygt. Brødrene var baade Sygeplejere og Læger; men deres Kure bestod væsentligst i at lade de syge berøre hengemte Helgenben — vel helst af Sankt Jørgen, fordi det mentes, at han havde dræbt en pestspyende Drage. Naar Brødrene saa gik ud at tigge til Klosterets Underhold, maatte de gerne berømme deres Kure og Helgenbenenes Kraft. Brødrene paa Sankt Jørgens Hospital i Aaker har heller ikke tigget forgæves; thi Stiftelsen fik efterhaanden en Del Jordegods og Gaarde, som skattede dertil. — De spedalske blev helt afspærret fra Omverdenen; og naar de skulde optages i et Hospital, plejede Præsten at læse Dødsmissen over dem og velsigne deres Bohave, hvorefter flere gejstlige med Kors og Salmer ledsagede dem til Hospitalet. Derefter

lagde en Præst Grønsvær fra en Kirkegaard paa Hospitalets Tag med de Ord: „Dø af fra Verden!“ „Lev paa ny for Gud!“ og et Trækors rejstes udenfor Huset. De syges eneste Opmuntring var Messerne i Kapellet. I Sankt Jørgens Kapel ved København blev (i alt Fald en Tid) holdt 3 Messer daglig for det nærliggende Hospitals Medlemmer, saa noget lignende har vel fundet Sted i Aaker.

1224 blev Anders Sunesens afdøde Ven, Abbed Vilhelm fra Ebelholt Kloster, erklæret for Helgen, og samme Aar fik Ærkebispens sin Afsked. Han tog nu fast Ophold i en Gaard paa den smukke ensomme Lifø i en Sø ved Blekings Grænse; og der byggede han sin sidste Kirke, hvor han under sine Lidelser søgte Trøsten hos Gud. Hjemme i sin Stue havde han nogle Betragtninger over Jobs Prøvelser som kæreste Læsning for at kunne bevare Troen og Haabet under de tunge Kaar. Foruden sin Sygdom led han nemlig ogsaa ved at høre om Kongens Fangenskab og de erobrede Landes Løsrivelse, hvorved ogsaa hans Missionsarbejde syntes spildt.

Den tidligere ansete og afholdte Prælat maatte altsaa i sit Livs Aften mærke sig forladt og afskyet af alle for at kunne blive skikket til Himlen; men denne Prøvelse har været ham en Guds Naadegave; for han vidste, paa Trods af Skolastikkens Dydslære, at „Synden stinker af Kødet ligesom Stokken, der sættes i Skarnet“, og Frelsen er Guds Værk; thi „fuldgyldig Fortjeneste for hverver Mennesket sig aldrig, fordi dets Lidelse her nede aldrig kan staa i ret Forhold til Saligheden

hist“, (Hexaameron). Omsider gjorde Døden Ende paa hans Lidelser i Aaret 1228, hvorefter han blev begravet i Lunds Domkirke. Endnu findes Levninger af hans Gaard paa Lifø, og i en Sten over Indgangsdøren staar indhugget Aarstallet 1222.

Anders Sunesen er sikkert en af de Bisper, Bornholmerne skylder mest Tak — ikke blot for hans Kirkevielser, men ogsaa for den aandelige Kraft, der blev tilført Øen ved ham. Arild Hvittfeldt fortæller, at der skete Mirakler ved hans Tro; og sikkert er det, at han var en af dem, der søgte at leve efter Herrens Ord, og paa hvem det passede: „Kors er det visse Tegn paa den, Gud har gjort fri“.

Den næste Ærkebisp blev *Peder Saksesen*, der kun besad sit Embede i 4 Aar. I hans Tid begyndte Sørøvere og Stimmænd som Følge af Kongens Fangenskab atter at husere i Landet, saa da har Bornholmerne sikkert faaet god Brug for deres befæstede Kirker; og det har nok givet Stødet til, at man i den følgende Tid skaffede sig flere af samme Slags.

1228 blev *Uffe Trugotsen* Ærkebisp. Han havde hjulpet til at løskøbe den fangne Kong Valdemar og opnaaede, at „største Delen af Bornholm og andet Gods, som Valdemar I i sin Strid med Eskil havde frataget Ærkesædet, endelig kom tilbage til det“. (H. Olrik i Dn. biogr. Leks. 17, S. 354); men skønt Uffe var meget bureaukratisk, maatte han dog finde sig i, at Paven gav Kongen nogen Patronsret. Straks efter Bisp Uffes Embedstiltræden 1228 kom en pavelig Legat, Kardinal Otto, til Danmark for

at indskærpe Cølibatsloven, som Præsterne havde vanskeligt ved at overholde. Kardinalen fastslog da, at en Præst kun kunde faa Embede, efter at han havde afgivet en skriftlig Erklæring om ikke at ville holde Hustru — Frille eller Deje, som det kaldtes; og hvis en saadan Præst siden brød sit Løfte i den Sag, skulde han miste sit Embede eller endog bandlyses. Præsterne i Skaane (og vel ogsaa paa Bornholm) vilde imidlertid ikke underkaste sig disse strenge Bestemmelser; og Folket holdt med deres Præster og hævdede disses Ret til at leve i Ægteskab og var i det Stykke overensstemmende med den græsk-katolske Kirke. — Ærkebisp Uffe Trugotsen var kommen til at staa overfor en Slags gordisk Knude, som han ej formaaede at løse. Han søgte derfor Kong Valdemars Hjælp; og først ved Brugen af Absalons verdslige Sværd lykkedes det ham at faa de stridige Præster bøjet. Ved slige Tvangsmidler opnaaedes dog kun, at manges Præst vel lod, som han holdt Cølibatsloven, men havde alligevel i Smug en Hustru (Deje eller Konkubine), som han levede sammen med; og derved blev han uskikket til at være Sandhedens Talsmand.

Da ovennævnte Strid var bilagt, er det bornholmske Kirkebyggeri uden Tvivl fortsat. Arild Hvitfeldt fortæller, at „Franciskanerne, som kaldes Graabrødre eller *Fratres minores* begyndte at bygge i Lund Aar 1232 eller, som andre skriver 1238“; og mulig er nogle af dem kommet som Bygmestre til Bornholm. I Rø og Østermarie Kirkers oprindelige Murværker (Stenaltre)

er fundet Mønter fra denne Tid, saa disse Guds-
huses Tilblivelse antagelig kan sættes til omkring
ved 1235. (Prof. Kornerup i Kirkehist. Sml. IV
R. 6. S. 585).

Rø og *Østermarie Kirker* ligger smukt i Nær-
heden af Bornholms Østkyst med Østerlars Ro-
tunden imellem sig; og de fik det Særpræg til-
fælles, at Fæstningstaarnet blev bredere end det
tilhørende Langhus, og at dette blev bygget sam-
tidig med hint. Fra Langhuset blev endvidere i
begge Adgang til Taarnet gennem to Bueaabnin-
ger omkring en Midtpille, der kom til at bære
Taarnets østre Side. Byggematerialet til begge
blev efter Beliggenheden i Klippelandskab særlig
flækket Granit med Cementsten til Indfatninger.
I *Rø* eller Sankt Mikael's Kirke blev omtalte Pille
rund med smuk Kapitel (Søjlehoved), medens
den i *Østermarie* blev firkantet. Iøvrigt frem-
træder det bemærkelsesværdige ved *Østermarie*
Kirke, at den søndre Dørindfatning blev smykket
med en Halvsøjle til hver Side, og at det Hvæl-
vingssystem, som var planlagt for *Aa Kirke*, blev
gennemført her, idet baade Skib og Kor blev
overbygget med murede Hvælvinger; og disse
overdækkedes igen med brede, flade Skifersten,
der stødte sammen kileformigt foroven, saa der
dannedes et massivt Stentag med et lille Hulrum
under Tagrygningen. (Denne Bygningsmaade gi-
ver et Fingerpeg om, hvorledes nogle Kirketaarne
kan have været afsluttet foroven med et lavt
Stentag indenfor de fremragende Murtinder). Med
Hensyn til Døbefonten fik *Rø* sin af Granit,

medens Østermaries blev af Sandsten, begge cylinderformige foroven ligesom de førnævnte.

Fra disse Kirkers Taarne kunde tages et Vy over Østbornholms skønne skov- og havkransede Fjældpartier og Havet med det evigt vekslende Farvespil.

Nogle Aar efter at sidstnævnte Par Gudshuse var færdige, er man nok gaaet i Gang med at bygge *Ibs* og *Bodils Kirker*, der ogsaa fik visse fælles Ejendommeligheder. Begge Langhusene blev tilspidset imod deres Kor; der blev foruden Pillen mellem Bueaabningerne i hvert Fæstningstaarns østre Side anbragt en Bærepille i Midten af Taarnet, og dette blev fremspringende ligesom de to i Rø og Østermarie; *Ibs Kirke* fik en snoet Rundstav i Cementstens-Dørindfatningen; og ogsaa *Bodils Kirkes* Portaler blev kunstfærdig udført. I sidstes Langhus blev ligesom i *Knuds'* og *Ruts'* lavet hvælvede Fordybninger (Nicher) udenfor Triumfbuen til Koret samt tilhørende Sidealtre, som findes endnu. Baade i *Bodils Kirke* og dens Mage i *Ibs* ses ogsaa de vistnok oprindelige Kalkstens Døbefonter med store Kummer, der udvendig er prydet med Udhugning i Form som stiliserede Blomsterkalke. Til Triumfbuen er anvendt rødlig saa vel som grønne Sandsten.

Ogsaa fra disse Kirketaarnes Vægtergange var en vid Udsigt over en Del af Bornholms Østkyst og det blaanende Hav; men midt imellem dem hævede sig de bjergagtige Paradisbakker med Gamleborg, hvor Blikket maatte standse.

Nogle mener, at sidstnævnte og nogle andre

Kirkers Fæstningstaarne er føjet til senere; men om det passer, er Tilføjelsen næppe sket længe efter; thi da Kong Valdemar Sejr var død 1241, og den hensynsløse Erik Plovpenning kom paa Tronen, blev der usikre Forhold i flere Henseender. Kongen søgte at tilegne sig Kirkegods; og Kirketaarne, som vel nærmest var bygget til Værn mod vendiske Sørøvere, blev nu ogsaa brugt til Forsvar mod Kongens Folk. En Munk fra Æm Kloster i Jylland fortæller, at baade Kong Eriks og Hertug Abels Krigsfolk „voldeligt plyndrede Klosterets Gods“; og medens Abbeden med sine Mænd forfulgte Voldsmændene, blev han fanget og saaret. Efter samme Broders Beretning gik det lignende andre Steder; og han skildrer, hvorledes hans Abbed og de andre Munke engang spærrede for Klosteret med „Træstammer og store Pæle“ og sænkede Baadene; og „alle vore Klæder, kun de daglige undtaget og vore Fødevarer, undtagen dem vi lige behøvede til vor fattige Levemaade“, siger han, „bragte vi over i den ny Kirkes Taarn og gemte dem der af Frygt for Fjenderne“. (Danm. R. Hist. II S. 21—22). Sligt er næppe passeret paa Bornholm, hvor der ikke var nogen rige Klostre at plyndre; men da Lundekirken alligevel havde Gaarde og Kirkegods derovre, kunde de omtalte Begivenheder nok mane Bisp Uffe, hans Ombudsmand og stedlige Præster og Kirkeværger til at faa Gudshusene i Øens ærkebispelige Del forsynet med Forsvarstaarne, mens der endnu var nogenlunde rolige Tilstande.

I Henhold til det fremførte, har Ærkebispens egen Kirke i Aaker rimeligvis ogsaa faaet sit Fæstningstaarn i disse Aar — omkring 1244. Den vestre Apsis i Kirken blev da borttaget og i Stedet dannet en overhvelvet Aabning, der kom til at føre ind til Taarnet. Dette blev meget stort, 9×8 m vidt indvendig, med $2\frac{1}{2}$ m tykke Mure i Syd og Nord; det blev bredere end Langhuset ligesom ved de 4 sidst byggede Kirker; og dets indre Stenhvælvinger kom ligesom hos Forbillederne i Ibs og Bodils til at hvile paa Piller, der paa Grund af Taarnets Størrelse maatte være 4 i Antal. Taarnet blev ogsaa opført i fire Etag'er (20 m højt) med svære Tøndehvælvinger i hver og 2 Stentrappeopgange, der fortsattes gennem de tykke Syd- og Nordmure; og det har ligesom flere andre bornholmske Kirketaarne endt foroven med firkantede Murtinder og været tagløst eller maaske forsynet med fladt Stentag, hvorpaa Forsvarerne med deres Blider og andet Skyts kunde opholde sig. Saaledes var ifølge Frølen sydligere Landes Fæstningstaarne samt irske Klosterkirker indrettet; og Danmark fik stadig megen kulturel Paavirkning fra nævnte Lande. — Fra Aa Kirketaarns Vægtergang kunde der spejdes vidt ud over Sydbornholms frugtbare Lavland, Havet der uden om og Nord paa over Højlyngens øde Flade, til Blikket standsede ved Øens højeste Bjerg Rytterknægten.

Omtrent samtidig med, at Aa Kirke fik sit Fæstningstaarn, har den ogsaa faaet sit smukke, kuppelhvelvede Vaabenhus med Søjler i de dob-

beltbuede Vinduer og dyrehovedformede Kragsten i Portalen (normannisk Byggestil). Vaabehuset skulde ikke blot være en Forhal for Gudshuset, men tillige efter Navnet det Sted, hvor de bevæbnede Mænd kunde sætte deres Sværd, mens de paahørte Messe i Kirken; thi selv om Kirkens Mænd tog de skarpe Sværd i deres Tjeneste, saa ønskede de dog, at der skulde være Vaabenhvile og Kirkefred i Guds Hus. Baade Aa Kirkes Fæstningstaarn og Vaabehus blev bygget af samme Materiale som Kirken og i romansk Stil med rundbuede Dør- og Vinduesaabninger.

Snart derefter er nok de nuværende Apsiser i Ruts og Østerlars Kirker bleven bygget; thi den dobbeltbuede Niche med Midtsøjle i Ruts Kirkes Apsis (udvendig) har meget tilfælles med Vinduerne i Aa Kirkes Vaabehus; og det runde Vindue (Rosen), som sidder over Nichen lige mod Øst, bærer jo Præg af den gotiske Byggestil, som da begyndte at finde Indgang. Derom minder i det hele taget begge sidstnævnte Kirkers Apsiser, der er smykket udvendig med Pilastre (pilleformede Fremspring) mellem smalle og dobbeltbuede Felter; det er i det midterste Felt i Ruts Kirkes Apsis, at Nichen og Rosen er anbragt. De tidligere til Ruts og Østermarie Kirker hørende Vaabehuse blev rimeligvis ogsaa bygget i denne Periode.

Imidlertid begyndte Forholdet mellem Kongen og Gejstligheden at blive mere og mere spændt. Bisperne fandt, at Kong Erik Plovpenning stillede for store Krav om deres Bistand ved Kongens

Krigsførelse (Leding), samt at han tog sig for megen Ret over Kirkens Gods. Derfor holdt de et Møde i Odense 1245 og vedtog *at bandlyse enhver, der „af ret Ondskab djærves til at skille Kirker ved deres Ret eller bryder eller forkværker deres Friheder eller med Vold og Overlast røver Kirkens Gods og rette Ejendom, eller som paa-byder eller tilskynder til at gøre noget af dette“*. Beslutningen skulde affattes baade paa Latin og „Lægmanne-Tunge“ og kundgøres for Gejstligheden, og Sognepræsterne skulde læse den op i alle Landets Kirker.

Samme Aar bortjog Kongen Roskildebispen Niels Stigsøn og satte sig i Besiddelse af København, som Valdemar den Store havde givet Absalon og denne igen skænket Sorø Kloster. I den Strid, som fulgte af alt dette, vidste Pave Innocens IV knapt, hvem han skulde holde med. Dog, da Domprovst Jakob Erlandsen i Lund talte den flygtede Roskildebisps Sag, tog Kirkens Overhoved omsider nærmest Parti for disse to og satte J. Erlandsen til Biskop i Roskilde 1250. Da var den bortjagede Niels Stigsøn nemlig død.

Under disse Stridigheder, som ikke mærkedes synderlig paa den afsides Borgholm, er Kirkebyggeriet dér vistnok afsluttet med Bygning af *Peders* og *Povls Kirker*. De blev begge opført uden noget Fæstningstaarn — sagtens fordi de begge laa saa nær ved Ringborgen i Pedersker og maaske ogsaa for ikke at ægge Kongen eller hans Ombudsmand; thi skønt Ærkebisp Uffe havde været med til at underskrive omtalte

„Krigserklæring“, undgik han dog helst Krigens Udbrud.

De sidstnævnte Helligdomme blev ogsaa bygget i romansk Stil, men bærer ved deres Højde og rige Udsmykning Præg af Gotikken, som siden blev fulgt. De blev begge opført af tilhugne Cementsten i regelmæssig smuk Skiftegang og fik vel udformede Buer og Dørindfatninger. De smukke Halvsøjler med tilsvarende Bue om Povls Kirkes nordre Dør er særlig kunstnerisk udført. Ved den søndre lægger man endvidere Mærke til de sirligt forarbejdede Kragsten og den paa Tympanon stiliserede Lilie mellem 2 Hjerter — i Relief. Desuden findes ved samme Dør i Cementstenen et udhugget Helgenbillede, et Tavlblædt, en Slags Rist og et Bomærke. I øverste Kant af Triumfbuen blev lagt en Kampesten med Reliefbillede af Kirkens Helgen (Paulus). I en Straalekrans omkring Figurens Hoved er med Runer indhugget Navnet Paulus, og i Bogen i Figurens Haand er indristet „Tove“, som var Kirkens Bygmester. I Peders Kirkes Triumfbue findes ved Siderne pilleformige Fremspring, som nok har tjent til at støtte et Gitter eller en Skranke, der gerne rejstes mellem Langhuset og Koret. I begge Kirker blev i Langhuset ved Siden af Triumfbuen dannet Nicher i Muren (med Sidealtre); og Døbefonterne blev af samme Slags som de i Bodils og Ibs — om end lidt lavere. I Peders Kirke fandtes til 1880 en Alterkalk, det saakaldte „Bonaveddes“ Bæger, der var smukt dannet i Polygonform med smaa Helgenbilleder i Relief. Den

forsvandt ved Kirkens Restauration det nævnte Aar. (J. P. Trap: Konger. Danmark III. S. 97).

Skønt Uffe Trugotsen ej var en kristelig Vækker som Anders S., skylder Bornholmerne dog at mindes ham med Tak, fordi han har været med til at planlægge Bygningen af maaske 6 af Øens gamle Stenkirker, hvilke han rimeligvis ogsaa har indviet og derved gjort sin Indsats for bornholmsk Kirkeliv.

De bornholmske Bønder og Haandværkere har maattet slide haardt i de Dage for at faa saa mange Stenkirker rejst; men de har sikkert gjort det med Glæde, for disse faste Gudshuse skulde jo baade være Værn for Liv og Gods og en Hjælp til at faa deres Sjæle frelst; og nu laa de graalighvide Gudshuse dér paa fremragende Bakker mellem mørke Skove og vinkede. De var vel noget dystre indvendig; men Indvielseskorsene og Kalkmalerierne oplivede de brede Vægflader og tunge Hvælvinger; og naar Vokslensene brændte ved Krucifikset paa Alteret, og Præsten mødte i sit brogede Ornat, fik det hele et mystisk Skær, som tiltalte mange Hjerter. — Ja, Kirkerne blev omsider Bornholmerne „som Hjemmet saa kære“. De blev deres Tilflugtssteder i Nødens Tid, de Mærker, hvorefter de styrede hjem fra det vilde Hav, og de Lysbringere, der midt i den onde Verden hjalp dem til at søge det evige Hjem i Guds lyse Paradis.

Den forløbne Tid havde været rig i flere Henseender. Bønder og Bryder havde ved Opdyrking af ny Jord og høje Kornpriser faaet deres

økonomiske Stilling forbedret, Kvinderne havde hævdet sig ved Gryder, Rok og Væv, mange Trælle var frigivet, og de fleste Sognepræster havde nu hver „et Bo frelst fra alle offentlige Ydelser“, naar de vilde leve „renlig“, d. v. s. ugift. Efter Ærkebisp Eskils og Anders Sunesens Paa-virkning tør man ogsaa tro, at de fleste af disse Sjælehyrder har været samvittighedsfulde til at lære deres Sognefolk at ære Frelseren over alle Helgener og paakalde hans Navn. (Danm. R. Hist. I. S. 804 og II. S. 195).

I Aaret 1250 døde Erik Plovpenning; og Ærkebisp Uffe fulgte ham i Graven 2 Aar efter sammen med Kong Abel. Under deres Efterfølgere kom et nyt Tidsafsnit, idet Stridighederne mellem Kirken og den verdslige Stat artede ud til bitre Krige, der ogsaa kom til at ramme Bornholm.

---

4. Kirkeborg, Krige og Strandkapeller.

(1252—1327).

Den romerkatolske Kirke havde altsaa efterhaanden faaet stor Magt baade over Konger og Folkesamfund — ogsaa de bornholmske. Den foretog alle Vielser baade af kirkelige og verdslige Ting, den afgjorde næsten alle Retssager, gav Af-lad, fik Tiende og Bøder, den sad inde med hele Landsdele og Jordegodser, ejede Kirker og Klostre; og Præster og Munke lærte jo Folket ikke blot at dyrke Gud, men ogsaa at drive Agerbrug og Haandværk. I Klostrenes Gæsteværelser kunde fattige og fremmede faa Ly og Forplejning; og naar Kirkeklokkerne ringede Sol ned, bøjede alle deres Hoveder og bad Ave Maria 3 Gange. —

Men ved Siden af og i dette var der en verdslig Magt, som stadig vilde gøre sig gældende, og der opdukkede hist og her Personer, som ikke vilde bøje sig for Kirken paa alle Omraader. Det Sted her i Landet, hvor Brydningen mellem de to Magter foregik stærkest, var hele Tiden de

skaanske Landskaber med Bornholm. Dette kom ikke alene af, at Ærkebispnen boede i det Stift, men ogsaa af den stedlige Befolknings Tilbøjelighed til at hænge ved det gamle. Dér blev Kristendommen sidst indført; og dér holdt man længst paa nedarvede Skikke som at øve Blodhævn, dømme fredløs ved Vaabentag og bruge Jernbyrd; og ny kirkelige Vedtægter som de med Præstecelibat og Tiendeydelser blev senest godkendt dér. Mest Vanskelighed voldte dog Kirkens Forhold til Kongen, den verdslige Magts Øverste.

Da Ærkebisp Trugotsen var død 1252, valgte Domkapitlet i Lund *Jakob Erlandsen* til hans Efterfølger, uden at Kong Kristoffer den 1stes Stemme blev æsket; og efter at den ny Ærkebisp havde faaet Palliet og den pavelige Bekræftelse fra Rom, overtog han Embedet Palmesøndag 1254. Denne Mand hørte ligesom Asser, Eskil, Absalon og Sunesen til Landets Storætter og havde ligesom hine studeret i Udlandet. Desuden havde han kørt før sin Udnævnelse til Ærkebisp haft Omgang med Pave Innocens IV i længere Tid, saa han var bleven begejstret for Kirkens Idealer, særlig det, at den gejstlige Magt med Paven i Spidsen burde raade over den af Kongen repræsenterede verdslige eller i hvertFald ikke bindes af denne; og det hedder, at Jakob Erlandsen søgte at gennemføre sine Ideer med stor Hensynsløshed; men det fremgaar tillige af Historien, at hans Motiver var ægte Kristentro; thi midt under Striden vilde han hellere give Afkald paa

alt og leve stille med Gud i et Graabrødre-kloster. (L. Helveg: Den d. Kirk. Hist. I. S. 605).

Aar 1234 havde Paven autoriseret en for alle katolske Lande gældende Haandbog i Kirkeret, som alle Biskopper maatte sværge paa at ville holde sig efterrettelig; og Jakob Erlandsen søgte nu straks at faa Bisp Eskils skaanske Kirkeret ændret i Overensstemmelse med den kanoniske; derved skulde bl. a. den hedenske Skik at bruge Mededsmænd og give Pengebøder for Drab helt afskaffes; men dette modsatte Skaaningerne sig og truede demonstrativt med at nægte Tiendebetaling osv.; og Kongen gav dem Medhold og lod Gældkæren i Skaane, Ærkebispens egen Broder Niels, sende en Afskrift af den gamle Skraa (Lov) til hvert Herred i Stiftet (altsaa ogsaa til Bornholm), for at Bønderne rigtig kunde gøre sig bekendt med den. Saaledes blev Krigen indledet.

I den følgende Tid arbejdede Ærkebispens paa at indskrænke Kongens Patronsret eller den afgørende Indflydelse paa Besættelsen af Bispe- og andre Prælatembeder, og Uffe Trugotsens Stridsspørgsmaal overfor Erik Plovpenning kom frem igen, særlig de om Bispens Ledingspligt og Kirkens Gods. I det første vilde Jakob Erlandsen efter italiensk Skik kun med sine Krigsfolk gøre Tjeneste i 6 Uger om Aaret; og med Hensyn til det andet holdt han paa Kirkens og dens Gods' Særrettigheder, saa hvor han besad Jord, maatte han ogsaa have Ret til Forstrand, Vrag, Danefæ (herreløst Gods) og alle Bøder indtil 40 Marks, mente han. Kongen tog ikke Hensyn til disse

Ønsker og lod blot sin Foged indkræve de nævnte Ydelser i den kongelige Kasse; og da Ærkebisp Erlandsen ej heller kunde tvinge sin Villie igennem ved Bandlysning, gav han sig til „at befæste sine Gaarde rundt om i Stiftet“.

En af disse „Gaarde“ var utvivlsomt Hammershus, hvor Bispen vistnok da længe havde haft en Kannik som Ombudsmand eller Foged boende. Efter Museumsinspektør P. Haubergs Undersøgelser skal de vigtigste Dele af Slottet være opført i Aarene 1255—59; men han føjer til, at der sandsynligvis „tidligst har ligget enkelte Bygninger i den indre Slotsgaard“; og at „Slottets Yderværk vistnok tidligst har bestaaet i et vidtstrakt Pæleværk“. — At der før nævnte Tid har været Slotsbygninger om end i mangelfuld Stand bekræftes bl. a. af Ærkebispens Svar (1256) paa en af Kong Kristoffer I fremsat Beklagelse over, at han havde bygget 3 Borge. Dette Svar lyder som følger: „Vi har ingen Borg bygget; men vi har, saaledes som vi paa Tro og Love er pligtige til, stræbt at vedligeholde og forbedre de Huse, vi har modtaget fra tidligere Tid, hvad der ingen volder Mên uden dem, der drives af Nag til Kirken“. (Bornh. Sml. VII. S. 50, efter udv. Kild. t. Danm. Hist. i Aarene 1241—74).

Da Ærkebisp Jakob Erlandsen var altfor ærlig til at kunne lyve for Kongen, maa hans Arbejder paa Hammershus med lidt god Vilje have kunnet føres ind under Betegnelsen „Vedligeholdelse“ og „Forbedring“. Disse Arbejder var alligevel meget omfattende; thi de mægtige Ruiner paa den ca.

80 m. høje Klippeknude med stejle Skrænter mod Havet og dybe Dale til Landsiden fortæller om Jakob Erlandsens storslaaede Værk. Det spids-gavlede Blommetaarn paa den sydøstlige Skrænt, hvor den ydre og næstyderste Ringmur støder sammen, beretter, at der har Bispens Mandskab holdt Vagt og været rede til Borgens Forsvar; og af selve Slottet staar Resterne af det omfangs-rige Manteltaarn og fortæller om Falddøre og hvælvede Kælderrum, hvorover flere Etager hævede sig med Rustkamre, Tjener- og Herskabs-værelser, og hvorfra der var herlige Udsyn over Hav og Land. Det kan ses, at det har været 7 Etager højt, og at det to Gange er bleven forhøjet; Jakob Erlandsen har dog kun opført dets 5 Etager, nemlig de 4 nederste af Kamp med Hjørner af tilhugne Cementsten „i Forbandt“ og den nærmest paafølgende af store, røde Munkesten, som er fabrikeret af Ler fra Allinge-Eggen. Manteltaarnet blev den Gang afsluttet for oven med fladt Tag og Murtinder, paa lignende Maade som det gamle helsingborgske Fæstningstaarn Kærnan endnu er. —

Som nordre Fløj i Slottet byggedes nok fra først af blot en liden Kirke eller et Kapel til Ære for den ædle skotske Helgeninde Margrethe, som det senere byggede Kapel blev viet til; og denne Helligdom fik sikkert en kirkemæssig Udstyrelse, for at der kunde være et værdigt Sted at holde Messe for Slottets Personale. — I Samhør med de nævnte Slotsbygninger blev endvidere bygget en høj indre Fæstningsmur i Firkant med en

Dør i hvert Hjørne og en Løbegrav ned til Havet ved den tørre Ovn. Desuden opførtes de nødvendige Ladelænger samt Tinghuset overfor Broen, hvoraf der ogsaa findes Levninger. Sandsynligvis er Sænehavnen ogsaa bleven forbedret ved samme Lejlighed. Ved Bygningen af den ny Sænehavn 1890 fandtes Rester af gamle Bolværker med Enebærnegler til Sammenhold af Træstammerne. (J. A. Jørgensen i Bornh. Sml. III. S. 125.)

Der menes, at Jakob Erlandsens Broder Andreas, som var hans Foged paa Øen, har været den vigtigste Leder af Slotsbyggeriet. Denne Mand maa altsaa have haft travlt med at ride om i Bispedømmets 3 bornholmske Herreder for at forhandle med Bønderne om Kørsel og med Haandværkerne om Arbejdet. Først skulde der jo bygges Teglovn, graves Ler, stryges og brændes Lersten, kløves Kampesten, brændes Cement og Kalk og fældes Træer m. m.; og de uhyre Mængder Byggemateriale skulde derefter bringes til Bestemmelsesstedet. Gennem sumpede Strækninger ad knudrede Vejspor og op ad stejle Bakker skulde Bønderne køre med de svære Læs, og adskillige Heste er sikkert segnet, og mange Selestropper og Vognhjul gaaet itu under det majsommelige Slæberi. Men det, at Befolkningen tog Del i saadanne Arbejder, vidner om, at den gennemgaaende har været velvillig stemt overfor Bisp og Kirke. Det lignede lidet skaanske og bornholmske Bønder at lade sig tvinge til sligt. Der var næppe heller megen Misundelse overfor de begunstigede den Gang. Man fandt det uden

videre i sin Orden, at bispelige og kongelige Herrer boede i prægtige Slotte, medens Indesmænd og Bønder holdt til i lerklinede Bindingsværkshuse, hvis største Herlighed var „Gnubbestangen“ midt i Stuen, „Lyren“ (Røghullet) i Taget og det gennemsigtige Blæreskind i Lyshullerne.

Kongens Foged paa Lilleborg har nok stadig holdt Øje med alt dette Vedligeholdelsesarbejde, der blev gjort paa Hammershus; og han har sikkert sørget for, at ogsaa Lilleborg blev forbedret; thi i Ruinerne derfra er fundet brændte Mursten, som synes at stamme fra den Tid; og mens disse Arbejder foregik, blev det spændte Forhold, der var mellem Konge og Ærkebisp, værre og værre. Naar de to Herrer mødtes i den Tid, kom de altid i Trætte. Jakob Erlandsen klagede bl. a. over, at de verdslige Herrer ogsaa vilde dømme i Kirkesager; og Kongen fandt, at Ærkebispen gjorde ham Uret ved at modsætte sig hans Patronsret ved Besættelse af Bisper- og Kannikeembeder m. m.; men hvad der æggede mest, var dog nok, at Bisp Jakob ikke med sine Folk vilde følge Kongen i Krig, saaledes som Bisp Absalon havde gjort; og Spændingen forøgedes, da Ærkebispen i Aaret 1256 holdt et Kirkemøde i Vejle paa samme Tid, som Kong Kristoffer havde bestemt et Danehof (Rigsdag) i Nyborg. Paa Kirkemødet vedtoges følgende: *„Da den danske Kirke er under saa haard Forfølgelse af Voldsmænd, at man ikke skyr i Kongens egen Nærværelse at undsige Biskopper, der staar som en fast Mur for Guds Hus, har den hellige Forsamlings Myndig-*

hed forordnet, at om nogen Biskop inden Danmarks Riges Grænser fanges, lemlæstes eller lider anden voldelig Overlast paa Kongens Bud eller med hans Bifald eller af nogen adelig, saaledes at der er Grund til at tro, at det er med Kongens Vilje, saa skal al Gudstjeneste i Riget ophøre". —

Dette vilde jo paa Nutidens Sprog sige, at Præsterne i paakommende Tilfælde skulde gøre Generalstrejke, hvad der kunde blive haardt nok for de kristentroende Lægfolk, hvis Aandsliv var saa afhængigt af dem; og for alle Navnekristne vilde der da blive bedre Lejlighed til Udskejelser. Interdikt (saa vel som Generalstrejke) er et fortvivlet Kampmiddel, fordi det rammer uheldigt og uretfærdigt til mange Sider; men Paven bekræftede den saakaldte Vejlekonstitution, saa Jakob Erlandsen blev ikke ene om Ansvaret.

Kongen trodsede nu ved at lade Ribe Bisp fængsle; og det hedder, at „mange Kirker og Klostre besværedes ved hyppige Besøg og Gæsthold af Kongen selv eller hans Mænd; de toge da Klostrenes Spisestue og Sovekammer i Brug og jagede Brødrene bort“; og da de tøjlesløse Elementer mærkede, de havde Kongens Medhold, blev de grusomste Ting begaaet. I Lunds Stift blev saaledes 8 Præster dræbt og 2 lemlæstet; og andre Steder blev Alterkalke brugt ved Sviregilder. Naar Ærkebispnen og hans Mænd saa lyste Band over dem, der begik sligt, blev dette ofte kun lidet agtet.

Under Kirkestriden skete dog ogsaa noget til Kirkelivets Fremgang. Jacob Erlandsen lod saa-

ledes noget Jordegods tilfalde Domskolen i Lund til Fripladser for studerende og bestemte, at ingen kunde ansættes som Præst i et Sogn, uden han først havde tjent som Vikar ved Domkirken i mindst et Aar. Han oprettede endvidere et kvindeligt Franciskaner (Graabrødre) Kloster, og efter Paavirkning af denne Ordens Munke lod han undersøge, om han havde noget af sin Formue med Urette for i saa Tilfælde at gøre det godt igen; og han lod ifølge Arild Hvitfeldt stifte „7 Fester og hellige Dage i Lunde Kor“.

Forholdet til Kong Kristoffer blev dog ikke bedre; og i Aaret 1257 tvang denne en Klerk til at oplæse et aabent Brev paa Lunds Landsting gaaende ud paa, at Kongen vilde „fratage Ærkebispens og hans Klerke alle de Privilegier og Rettigheder, der var dem tilstaaet af den danske Krone“, og at han forlangte Ærkebispens Riddere til at møde for sig og aflægge ham Troskabsed, om de ej vilde „miste deres Herremandsrettigheder og fremtidigt kun være Bønder“.

Jakob Erlandsen svarede paa denne Udfordring ved at lyse den Klerk i Band, som havde oplæst Kongens Brev; men ifølge et Pavebrev af $\frac{8}{4}$ 1258 har han da været ked af Striden og ønsket at trække sig tilbage fra Verdens Bitterhed. — Imidlertid forsvarede hans Broder Andreas Bornholms nye Slot mod Kongens Angreb; og at der ej var længe mellem disse, det sørgede Djævelen for, hedder det i et ærkebispeligt Aktstykke. (Script r. D. VI. S. 299).

Kongen iagttog vistnok meget nøje Ærkebis-

pens Holdning; og da han mærkede, at denne holdt Venskab med den norske Kong Haakon, den rygiske Fyrst Jærmer samt Hertug Abels Slægt og endelig ikke vilde krone Kong Kristoffers Søn Erik til Konge, brast det helt. Paa Trods af Vejlekonstitutionen lod Kongen Jakob Erlandsen fængsle ved dennes egen Brøder Niels. Dette skete om Natten den 5. Februar 1259, mens Ærkebispem opholdt sig paa sin Gaard Gislebjerg et Par Mil Nord for Lund. Han blev da behandlet paa den haanligste Maade, idet han med Lænker om Fødderne og en Hue med Rævehaler paa Hovedet førtes til Hagenskov Kongsgaard paa Fyn, hvor han blev holdt i Forvaring. Ifølge Script. r. D. II. S. 264 skete Fængslingen paa Grund af en Sag med Ærkebispem om Bornholm — naturligvis den nye Fæstning Hammershus, som maa have været Kongen en hvas Torn i Øjet.

Domkapitlet i Lund og Roskilde Bisp Peder Bang forkyndte nu Interdikt i vedkommende Stifter, medens de andre Bisper ikke turde for Kongen, der under Trusel om Livs og Gods' Fortabelse bød, at de lukkede Kirker skulde aabnes. Roskildebispem maatte da søge Hjælp hos Fyrst Jærmer af Rügen, der kom med en Hær og erobrede København (April 1259); og kort efter døde Kong Kristoffer. Hans Enke Dronning Margrete og hendes umyndige Søn Erik Klipping fortsatte nu Striden mod Kirken og Fyrst Jærmer; men da deres sjællandske Bondehær havde lidt Nederlag ved Næstved, gav de efter og løslod Ærkebispem. Denne, der mente, at Kirkens Velfærd

beroede paa Stridens Udfald, fo'r nu frem med større Voldsomhed. Han nægtede saaledes at lade de paa Kongens Side faldne Bønder begrave i viet Jord; og da en af de jydskes Bisper i Ærkebispens Sted gik hen og kronede den unge Konge, undslog Jacob Erlandsen sig ikke for at bruge de haardeste Midler. Han lyste de kongevenlige Bisper i Band og lod bl. a. sin Broder Andreas og Fyrst Jærmer sejle med mange Krigsmænd til Bornholm, hvor de overfaldt Kongens Fæstning Lilleborg.

Skønt Kongens Foged dér i Tide havde udspjedit Fjenderne og ved Budstikke og Bavn samlet over 200 af Rønne (Vester) Herreds unge Karle, maatte han dog give tabt. M. K. Zahrtmann skildrer denne Krig saaledes: „Efter en haard Kamp trængte han (den dygtige Krigsfører Andreas Erlandsen) ind i den stærke Fæstning. Endnu inde i Slotsgaarden rasede den blodige Dyst; under Pileregnen og Armbrøsternes Bolte trængtes de tapre Forsvarere tilbage mod den nordøstlige Ringmur og Taarnet; deres Ringbrynjer sønderhuggedes af Fjendens Sværd. Det var en Kamp for Livet; af den lille Skare, som tilsidst overmandedes, blev de fleste hugget ned paa Stedet og de øvrige lemlæstet. Borgen blev udplyndret. Over de faldne Menneskers og Hestes Kroppe blussede Flammerne op fra den Brand, som den sejrende Fjende (Rügboerne) tændte, og som lagde Lilleborg øde for bestandig“. Der er noget vemodigt i det, at den stolte Kongeborg, der med Taarne og Tinder stod og spejlede sig i Skovsøen,

skulde ende saaledes, men det var jo værre med de Mennesker, det gik ud over; og hele Rønne Herred blev grumt hærget. Dette skete efter de fleste Historikeres Beregning i sidste Halvdel af Aaret 1260. At det gik saa grusomt til, har dog sikkert ikke været efter Ærkebispens Ønske; thi han var i al sin Kampiver dog ingen Blodhund eller Bøddel. Men endnu staar Lilleborgs smuldrende Ruiner som Minde om den kirkelige og verdslige Magts voldsomme Sammenstød i det 13. Aarhundrede.

I de Aar (og senere) var det, at Franciskanere eller Graabrødre fik stor Indflydelse paa det kirkelige Liv her i Landet og sikkert ogsaa paa Bornholm. I adskillige danske Købstæder, bl. a. Ystad ca. 1267, byggede de Klostre, hvori de — efter Dominikanernes Eksempel — ikke blot holdt gudelege Øvelser, men ogsaa Skoler, idet de uddannede Munke til at prædike paa Folkets Modersmaal. Fra Klostrene drog de ofte ud i deres graa Kapper med Rejsealtre, „hvorved de messede og prædikede og lærte Folk ikke at sætte deres Lid til denne Verdens Ting, men søge evige Værdier. Ligesom Dominikanerne eller Sortebrødrene havde Graamunkene Pavens Fuldmagt til at foretage kirkelige Handlinger og holde Skrifte, hvor som helst. Derved blev de vel ofte Sognepræsterne en „Torn i Øjet“, men tillige en „Spore i Siden“, saa det aandelige Liv ikke helt døde hen i Latin og Ceremonier. I Forbindelse med Graabrødrene lod Jacob Erlandsen foretage en af Pave Gregor IX befalet

Rettelse og Forbedring i Kirkeliturgen, hvorved han ogsaa kom i Strid med flere af Gejstligheden i sit eget Stift. De, som vel af Mageligheds Hensyn holdt paa de gamle Haandbogs-Formularer, beskyldte ham da for at have rettet paa Udtryk-kene baade i Fadervor og det nikæno-konstantinopolitanske Symbol, hvad han dog nok ej havde gjort. Men han maatte ogsaa erfare, at nidkær Optræden overfor Sløjhed og Slendrian skaber Fjender; og han fik efterhaanden mange i sin egen Stand, der søgte at komme ham til Livs. I sin Nød maatte han flygte ud af Landet og lade andre bestyre sit Embede; og der var fortvivlede Forhold paa mange Omraader. „Præster blev fængslede og paa en skammelig Maade berøvet deres Gods“, og medens Ærkebisen 1265 var i Rom, indtog Kong Erik hans nye Borg Hammershus og lod stadig opkræve en Del af Ærkesædets Indtægter; og Gejstligheden skulde alligevel i 5 Aar svare $\frac{1}{100}$ af sine Indtægter til Fordel for et nyt Korstog, som Pave Urban IV vilde sætte i Gang. Somme Steder i Landet gjaldt Interdiktet; og naar Korsprædikerne kom, fandt de vistnok ret ofte lukkede Kirker. Dominikanermunkene (de sorte), som holdt med Kongen, forlangte naturligvis Kirkerne aabnede for sig, medens Franciskanerne (de graa) hellere vilde prædike udenfor end krænke Interdiktet. Den store flade Sten med Navn „Munkealtret“ Sydvest for Peders Kirke er muligvis et Minde om Ystad-Graabrødres Messe udenfor det lukkede Gudshus i Jacob Erlandsens Tid; thi ifølge et Brev fra Andreas Er-

Erlandsen, dateret Bornholm den 2. August 1268 har han da opholdt sig paa vor østlige Klippeø og selv efter Tabet af Slottet søgt at holde den for Ærkebisp og forlange Interdiktet opretholdt dér. (Repert. Dipl. Nr. 376).

Under de nævnte ulykkelige Forhold indankede baade Ærkebisp og Konge deres Sag for de forskellige Paver, der sendte Legater til Danmark og efter disses Forklaring snart holdt med den ene, snart med den anden af Parterne. Jacob Erlandsen opholdt sig stadig i Udlandet, til Tider under Pavens Band, indtil det endelig 1272 lykkedes Pave Gregor X at faa sluttet Forlig mellem de stridende Højheder. De verdslige Sager skulde derefter afgøres ved Voldgift af fælles Venner, de kirkelige af gejstlige Herrer med Paven som Overdommer.

Jacob Erlandsen naaede dog ikke at se Stridens Udgang; thi han døde paa Rügen under Hjemrejsen fra Rom ¹⁸/₂ 1274. Hans Lig blev ført til Lund og begravet foran Højalteret i Graabrødrenes Kirke, som han hele Tiden havde vist Forkærlighed for. At han ikke opnaaede at føre sin Sag til Sejr, var ikke mere, end man kunde vente; thi den, som bærer Frelseren aandeligt i sit Hjerte, vil aldrig kunne vinde frem ved ydre Magtmidler. For ham er kun een Vejaaben til Sejr, nemlig Lidelsens. (Rom. 8. 17). — Men Jakob Erlandsen var Barn af sin Tid; og trods hans ydre Fejlgreb skylder danske Folk og særlig Bornholmerne at takke, fordi han inderst inde var

en troende Kristen og kæmpede for det Ideal, at Kirken bør frigøres for den verdslige Stats Herredømme; og derfor kan de ogsaa med Glæde se op til Hammershus' Ruiner, som minder om denne Kamp.

De Forligsbetingelser, som var vedtaget ved Pavens Mellekomst, blev ikke gennemført herhjemme. Paa Ærkebispesædet kom Jacob Erlandsens kongevenlige Broder *Erland*; og han sørgede blot for at faa Interdiktet hævet 1275. Aaret efter døde han.

Trugot Torstensen blev hans Efterfølger 1276—80, og derefter *Jens Dros* 1280—89. Under disse Mænds stilsfærdige Virksomhed skal Kirkeforholdene i Danmark have bedret sig meget, hedder det. Ifølge Trap fik Ærkedømmet Hammershus med tilhørende Land tilbage 1276. Striden med Kongen var indstillet, og der taltes om andre Ting. Pave Gregor X havde i Aaret 1274 holdt et Kirkemøde i Lyon, hvor det var blevet vedtaget, at $\frac{1}{10}$ af alle gejstlige Indtægter i 6 Aar skulde indsamles til et nyt Korstog. Der skulde holdes Korsprædikener, og baade Sorte- og Graabrødre skulde atter rejse om og prædike, saa dette Missionsarbejde fortsattes stadig — altsaa ogsaa paa Bornholm.

Trugot var den første Ærkebisp, der selv hentede Palliet i Rom og fik Ordinationen af Paven, men han maatte ogsaa betale Pavestolen 4000 rhinske Gylden (ca. 40,000 Kr.) for det; og siden blev disse Ordinationsudgifter, der gentog sig for hver ny Ærkebisp, en stor Byrde for den danske Kirke.

Ærkebisp Trugot foretog i Aarene 1278—79 en Visitatsrejse rundt om i Landet og fik ved et Koncilium i Vejle (1279) bl. a. vedtaget Bestemmelser om, hvad Præsterne skulde yde til Gæsteri ved Bispebesøg; og de fik Ret til at testamentere en Del af deres Ejendom til, hvem de vilde, medens Resten skulde tilhøre deres Eftermænd. I Følge Cølibatsloven kunde Præsterne nemlig ikke efterlade sig retmæssige Livsarvinger.

Paa omtalte Visitatsrejse har Trugot antagelig besøgt Bornholm, hvor han havde sit faste Slot, og hvor han ogsaa skulde ride om og holde Rets-ting, Indvielser og Konfirmation osv., saa der var Lejlighed til i det stille at udvide Kirkens Magt. Rønne (Vester) Herred, som ved Lilleborgs Fald nærmest var kommet ind under Rügenfyrstens Overhøjhed, var i 1277 overdraget til en dansk Stormand Niels Uffesen, medens det i kirke-elig Henseende stadig tilsaas af Ærkebisp og hans Foged. I et Udtog af Lunde Kapitlets Breve i Hübertz Aktstykker Nr. 1 hedder det, at „Sommerstud af Rønne Herred haver altid været givet til Ærkebisp af Lund, førend Jens Uffesen solgte det til Ærkebisp“ (1327). Denne Skat var altsaa indført i nævnte Herred før Trugots Tid; men hvem dets Folk skulde følge i Leding eller betale „Gaard- og Skibspenninge“ til, er vel nu bleven nøjere bestemt under Kirke-kampens Stilstand.

Thura nævner Jens Dros som Kirkebygger; og da Befolkningen under de mange Korstogs-prædikener i de Aar var kirkelig stemt, er det

ikke usandsynligt, at nævnte Bisp har faaet bygget nogle Støttestøtter og Vaabenhuse til de alt opførte Kirker. Ligeledes kan det tænkes, at Peders Kirke har faaet sit Taarn i hans Tid. Dette blev nemlig ikke et Fæstningstaarn som de ved de andre bornholmske Gudshuse. Det fik kun Stentrappe i nederste Etage; og der kom Træbjælkelag og Loft i Stedet for Stenhvælvinger. Det blev smallere end Langhuset; og dets Mure bestaar af Kamp og Sandsten (H. J. Holm: Bornh. ældgml. Kirkebygn. S. 12).

I Samklang med fredelige Byggearbejder søgtes kirkelige Stridsspørgsmaal udjævnet. Ærkebisp Trugot havde ved Kirkemødet i Vejle 1279 lovet, at Kirken skulde sikre Kongen mod „underfundige Rænker“ og „voldeligt Overfald“; og Kongen gik ved Frihedsbrevet af 29. Juli 1282 ind paa at sikre Enkeltmands personlige Frihed og Ret lige overfor Kongens styrende Myndighed, „at Danmarks Kirke skal glæde sig ved alle de Friheder, som den nød i Kong Valdemars Tid osv.“

Men alle disse Bestemmelser gjorde desværre ikke Forholdene sikre. Rigets Stormænd, Bisperne og de adelige, havde svært ved at forliges med Kong Erik Klipping, der — om end ihærdig paa visse Omraader — synes at have været trøløs og svag af Karakter. Efter en samtidig Krønikeskrivers Beretning „gjorde han megen Fortræd ved at plyndre Kirkernes Tiende; Klostrene, som hans Forfædre havde stiftet, udpinte han ved Heste- og Hundehold; de betrængte fandt hos ham ingen Retfærdighed; selv var han hengiven

til Vellyst og krænkede Adelsmænds Hustruer“. — Det endte som bekendt med, at nogle formummede Stormænd myrdede ham i Finderup Lade St. Cecilie Nat 1286.

De, som ansaas skyldige i Mordet, blev derefter dømt til Fredløshed af et Nævn, som den 13-aarige Kongesøn havde valgt; og Ærkebispen Jens Dros stadfæstede denne Dom. Men nogle Aar efter (1289), da *Jens Grand* mod Enkedronningens Villie var bleven Ærkebiskop, fik Piben en anden Lyd. Han havde som Domprovst i Roskilde haft Strid med Erik Klipping om Besættelsen af et Præsteembede i Slagelse; og da han som Ærkebispe 1291 havde indsat en Roskilde-Bispe uden den umyndige Kong Erik Mændveds Samtykke og tillige holdt med de, som denne ansaa for sin Faders Mordere, blussede Kirkestriden op værre end nogen Sinde før.

Jens Grand, som ogsaa var af Hvideslægten og i Familie med nogle af de fredløse, paastod, at Dommen over dem var uretfærdig; thi „Kongen var bleven dræbt paa forbuden Elskovs hemmelige Veje“, sagde han; derfor fandt de fredløse Beskyttelse hos Ærkebispen paa Hammershus, ja, han tillod dem endog at bygge Fæstningen Hunehals i Halland paa Lunde Kirkens Grund.

Kongen søgte til Gengæld uden Held at sætte sig i Besiddelse af Kirkens faste Punkter som København og Hammershus.

Ærkebispen gjorde igen Modtræk til dette, idet han ikke blot nægtede at følge Kong Erik i Leding mod den norske Konge, som støttede de

fredløse, men lod endog sine Mænd udfolde Lundekirkens Fane og fægte mod Danerkongens Krigsfolk.

Kong Erik lagde fremdeles „svære Tynger paa Klostrene og Byerne“ og søgte at besætte kirkelige Embeder med Mænd efter sit eget Tykke.

Ærkebisp Grand bandlyste stundom Kongens Mænd; og da han paa alle Omraader hævdede Kirkens Ret overfor Kronen og paa Bispemøder fik stadfæstet de haarde Bestemmelser fra Mødet i Odense 1245 og det i Vejle 1256, kom Kongen efterhaanden til at betragte ham som sin Dødsfjende.

Hadet til Jens Grand kulminerede i Aaret 1294, mens Pavestolen var ledig. Erik Mændved var da kun 20 Aar gammel; og denne ubefæstede Yngling lod sin endnu yngre Broder Kristoffer fængsle Ærkebispen og behandle ham paa en aldeles umenneskelig og barbarisk Maade. Tidlig om Morgenen Fredag før Palmesøndag, da Jens Grand havde læst sin første Messe, lokkede Kristoffer ham nemlig ud af Kirken under Forgivende af, at han vilde mægle mellem ham og Kongen, som stod udenfor. Derved fik han først fralokket ham nogle kostbare Gaver, og da Bispen var kommet udenfor Døren, blev han omringet af Kongens Mænd, der førte ham til Landstinget i Lund. Samtidig blev Domprovsten fængslet i selve Domkirken, mens han læste sine Morgenbønner. Begge blev derpaa afført deres gejstlige Dragt, iført verdslige Klæder og sat op paa daarlige Heste, hvor de fik Benene bundne under

Hestebugene, for saa under Bevogtning i stor Hast at ride til Helsingborg. Videre førtes de i Færge (foragteligt anbragte bag ved Hestene) til Helsingør og derfra paa Hesteryg til Søborg, hvor Ærkebispnen blev gemt i Borgens stærkeste Fange-taarn, medens Domprovsten Dagen efter førtes til Kallundborg. Den Behandling, som Jens Grand fik i Fængslet, var efter en Lundekanniks Skil-dring saa gruopvækkende, at det næsten er ufor-staaeligt, at han overstod den. „I den mørke og kolde Taarnkælder laa han med Jernlænker om Hals og Fod, fæstet til en tung Træblok. Ingen kom ind til ham; hvad man tilstod ham af Føde, blev hejset ned, gammelt, sort og muldent Rug-brød, Vandvælling om Fastedagene, en sjælden Gang noget daarligt Øl. Han bar stadig den samme Dragt, hvori han var bleven ført til Borgen, pla-gedes af Utøj, og hvad han gav fra sig, baade sit eget Vand og andet paa Naturens Vegne, det blev under ham; for han kunde ikke vende eller rejse sig over Ende for de svære Jern, som han laa bundet i. — Han blev syg, men man nægtede ham Lægehjælp. Heller ikke Læsning af nogen Art blev ham tilstaaet saa lidt som Lys eller Varme“.

Imidlertid var Pavestolen bleven besat med den verdsligsindede, men dog kirkeligt interesse-rede og kloge Bonifacius VIII. Han hævdede, at Kirken havde to Sværd, et aandeligt og et verds-ligt. Det første skulde føres af Kirken selv, det andet af de verdslige Fyrster paa Kirkens Vegne. — Og Kong Erik Mændved frygtede ikke uden Grund den ny Paves Indgriben med det aandelige

Sværd (Interdiktet). Derfor lod han snart den fangne Ærkebisp behandle lidt mildere. Ved Jule-tid 1294 blev Jens Grand flyttet til et Kammer højere oppe i Fangetaarnet; og da Kongen netop i de Dage drev Jagt i Omegnen af Søborg, indledede han Forhandlinger med den højværdige Fange og tilbød ham Forlig. Men Jens Grand svarede: „Jeg ved mig ikke at have brudt Kongen noget imod; og jeg begærer, at jeg maa komme i Rette med ham for Rigens Prælater og Raader; findes jeg da skyldig i nogen Maade, da vil jeg gerne stande til Rette“. Det gik altsaa ikke, som Kongen havde tænkt.

I den følgende Tid prøvede han saa med Krigsmagt at erobre Hammershus; men Ærkebispens Slotsfoged forsvarede sig saa tappert, at heller ikke det lykkedes.

Den ny Pave havde under alt dette faaet Nys om, hvad der var foregaaet. Nøjere Besked om Forholdene i Danmark fik han, da den fængslede Domprovst, der var løsladt paa Grund af Sygdom, omsider kom til Rom. Af Frygt for, hvad der kunde ventes derfra, prøvede Kongen da atter paa at faa sluttet Forlig med Ærkebispens. Betingelserne var, at denne skulde frafalde al Klage over sin Behandling, give Afkald paa det Gods, der var ham frataget, løse Kongen og hans Mænd for det Band, de var idømte, betale 10,000 Mark Sølv i Bøde og dertil afstaa Hammershus Slot med alt Tilliggende. — Kunde Kong Erik faa den martrede Ærkebisp til at gaa ind paa alt

dette, før Paven fik blandet sig i Sagen, saa havde han jo vundet; men Jens Grand svarede, at før han vilde samtykke i noget af det, maatte Kongen „skære hvert Lem fra det andet, som var paa hans Legeme“.

Det blev altsaa heller ikke til Forlig den Gang; og Kongen og hans Mænd fortsatte da med at øve deres brutale Færd mod Kirken og dens Tjenere. Ved forskellige Magtmidler søgte de at hindre Interdiktet; og de skal ogsaa være trængt ind i Lundedomkirkens Sakristi, have opbrudt Kirkens Brevskrin og ødelagt de deri gemte Privilegie-dokumenter.

Paven skrev nu et Brev til Hovedsmændene paa Bornholm og forbød dem at overgive Ærkebispens Slot til Kong Erik, saa Hammershus maa selv i Rom have været anset som et vigtigt Støttepunkt for Kirken; og Bornholm har altsaa ogsaa spillet en Rolle i den store Verdens Kirkehistorie. Brevet naaede dog først sit Bestemmelsessted, da Pavens Nuntius Isarn kom til Danmark for at bevirke den fangne Ærkebisp frigivet; og før dette skete, var denne sluppen ud af sit haarde Fængsel. Dette skal være gaaet saaledes til:

En Kok paa Slottet havde skaffet Jens Grand Skriveredskaber, en Fil og en Rebstige og sendt Bud til Bornholm efter en Skude, som ogsaa hurtig var kommen og havde lagt sig i Farvandet udenfor Søborg. Imens havde den energiske Ærkebisp filet sine Jernlænker over; og om Natten efter St. Lucia's Dag den 13. Decbr. 1295, lykkedes det ham ved Kokkens Hjælp at entre ad

Rebstigen ned i Slotsgaarden og derfra over Muren og den tilfrosne Voldgrav. Jens Grand var saa syg og mat, at han næppe kunde gaa et Skridt; men paa et Par Heste, som Kokken havde stjaallet, red de ud til Kysten og kom om Bord paa den ventende Skude; og skønt de i Øresund fik haardt Vejr med Tykning og Taage, lykkedes det ogsaa Skipperen efter et Par Dages Sejlads at føre Ærkebisen videre til Bornholm, hvor Slotsfogden og nogle Kanniker paa Hammershus tog vel imod ham, og hvor han efterhaanden skal være kommet noget til Kræfter efter de 20 Maaneders Mishandling.

I Februar 1296 kom den pavelige Nuntius til Danmark; men det lykkedes ham ikke at faa Forlig sluttet mellem de stridende Parter. Da Jens Grand havde forladt Hammershus, fratog Kongen hans Mænd nogle bornholmske Beneficier, Gaarde og Embedsindtægter, hvad der jo ikke forbedrede Forholdet, hvorfor Isarn saa sig nødsaget til at lade Sagen afgøre i Rom. Did drog saa Ærkebisen under mange Rejsebesværligheder og med bitre Ord mod Kong Erik og dennes Broder Kristoffer, men Kongen sendte blot sin Kansler ledsaget af en Provst som Fuldmægtig for sig.

Efter mange og lange Indlæg og Forhandlinger fra hver Side dømte Pave Bonifacius VIII. den 23. Decbr. 1297, at Kong Erik skulde overholde Ærkebispens og den danske Kirkes Rettigheder, betale Jens Grand 49,000 Mark Sølv for Skade, Tab og Krænkelser, som denne havde lidt

ved Fængsling og Fangenskab; og indtil Bøden blev betalt, skulde Kongen være under Kirkens Band og hele Landet i Interdikt.

Da Erik Mændved ikke havde overværet Retsforhandlingerne i Rom, blev Isarn atter sendt til Danmark for, at forkynde Pavens Kendelse; og nu vovede ingen af Gejstligheden eller Folket at modsætte sig denne, saa Interdiktet, Forbudet mod Gudstjeneste, traadte rigtig i Kraft Februar 1299. Men Isarn skulde ogsaa mægle mellem de stridende Hovedpersoner; og det var ulige vanskeligere. I Juni 1299 opfordrede han Kongen til med sine fornemste Mænd at give Møde i København sammen med Rigets Bisper for at underhandle og slutte Fred. Dog heller ikke dér mødte Kongen personlig. Han lod en ung Kannik af jydsk Slægt ved Navn Esger Jul tale sin Sag; og det gik ikke bedre end før. Under Forligsforhandlingerne kom de gamle Stridsspørgsmaal fra Jakob Erlandsens Tid frem paany. Hver Part holdt paa sit; og ingen Enighed kunde bringes til Veje. Den pavelige Udsending saa sig da nødsaget til at fastslaa, at indtil den bestemte Bøde var betalt, skulde Ærkebispens have alt Kongens Gods i Lunde Stift, deriblandt Rønne Herred paa Bornholm. Men denne Kendelse blev holdt hemmelig, mens Isarn var i København. Saa snart Kong Erik efter Isarns Bortrejse fik Besked om Afgørelsen, fyldtes han af et bittert Had til den danske Kirkes Øverste og lod paa Trods sine Mænd gaa over til Skaane og forfølge Ærkebispens Venner og skalte og valte med den-

nes Gods, idet Ærkebispnen blev erklæret for Kongens Dødsfjende.

Jens Grand, som i den Tid stadig boede paa Hammershus, hørte med Harmé om alt dette, men kunde intet gøre for at hindre det; og han turde ikke forlade sin faste Borg af Frygt for at falde i Kongens Hænder. I Aaret 1300 tog han dog Mod til sig og rejste til Rom, hvor han fortalte Paven om sine Genvordigheder og Kongens Overgreb; og Paven skal dertil have ytret, at der var mange Helgener, som ikke havde lidt halvt saa meget for Guds Sag som han.

Derefter indledes en ny Retssag, som varede i 2 Aar, medens Interdiktet knugede Danmarks Land. Af gudstjenstlige Handlinger maatte der kun udføres Smaabørns Daab, dømtes Berettelse og Messe for lukkede Døre i Klostrene og en lille Tid ogsaa i det kongelige Kapel; men Kongen selv var bandlyst, saa ingen maatte have Omgang med ham eller gaa ham til Haande, hvad naturligvis ikke blev helt overholdt.

Under saadanne Forhold kunde Danmark ikke deltage i Romerkirkens Jubelfest Aar 1300; og den før saa overmodige Kong Erik begyndte omsider at give efter. 1302 sendte han et Brev til Paven, hvori han først gentager alle sine Klagemaal mod Ærkebispnen; han beskylder denne for at have tragtet ham og hans Slægt efter Livet og tilstedt hans Faders Mordere Adgang til de Borge og Byer, Jens Grand havde faaet af Kongen, og slutter saa med at sige:

„Se, hellige Fader, Eders haarde Dom og Interdikt

har ikke mindsket, men øget mine Sorger og gjort Forvirringen i Folket end større. Gerne vilde jeg gøre alt mod Ærkebispem efter Eders Nuntiuses og Rigets Bispers Vilje, saa vidt jeg formaar med mine Undersaatters Bistand, men aldrig har jeg kunnet komme til Fred og Enighed med ham. Ydmygt paakalder jeg Eders Helligheds Barmhertighed for at ikke Riget skal ødelægges og Folket forgaa, som dog er uskyldige som Lam. Jeg beder, at I vil stikke Sankt Peders Sværd i Skeden, og at Kristi Statholder eller snarere Kristus selv vil læge sin Tjeners Øre, saa han atter, stedet til Kirkens Sakramente, frit kan høre Guds Ord. Hvad end Eders Hellighed lægger paa mine Skuldre, hvor haardt det end maa være, vil jeg ikke undslaa mig derfor. Hvad har jeg mere at sige? Tal, Herre, din Tjener hører!“

Denne ydmyge Kongeskrivelse formildede den af Frankerkongen haardt trængte Pave Bonifacius VIII, saa han nedsatte Erik Mændveds Bøde til 10,000 Mark; og for at Ærkebispens Person ej skulde være en Hindring for Freden, lod han ham bytte Embede med Isarn, der efter sin Sendelse til Danmark var bleven Ærkebisp i Riga.

Jens Grand syntes ikke om den Afgørelse, Paven havde truffet. Han nægtede at modtage det paatvungne Embede og blev saa efter nogen Tids Forløb udnævnt til Ærkebisp i Bremen. Dog heller ikke der gik det godt for ham. Han kom i Strid baade med Bispen, Klerke og Borgere, saa han efter 5 Aars Tjeneste maatte forlade Bremen og styre Embedet ved Vikarer, indtil han døde 1327. — Det menes, at han i de senere Aar ej var ved sin Forstands fulde Brug, hvad der ikke var saa underligt efter alt det, han havde gennemgaaet, naar han ikke derigennem havde lært at kaste al sin Sorg paa Gud.

Jens Grand lignede Jakob Erlandsen i kirkelig Nidkærhed og vel ogsaa i Kristen-

tro; men han synes end mindre end hin at have ladet Troen virke efter sit Væsen — med aandelige Midler. Han var sejt og opofrende i sin Kamp for Kirkens Ret, men kunde under dette ikke frigøre sig for personlig Bitterhed mod den kongelige Slægt; og derfor førte hans ufortjente Forhaanelser og Smerter ikke til den Velsignelse, som ellers følger med Korsslidelser.

I Modsætning til Ærkebisperne Jakob Erlandsen og Jens Grand har man fremhævet Absalon og Anders Sunesen, der i Forening med deres Konger, Valdemarerne, tjente baade Kirkens og Fædrelandets Sag. — Men Valdemarerne var ogsaa hovedsagelig kristelig- og kirkelig-sindede Regenter; og det er ikke let at sige, hvordan det vilde være gaaet, om dette ikke havde været Tilfældet. Saa meget kan dog siges til Jakob Erlandsens og Jens Grands Forsvar, at saadanne Konger, som de skulde samarbejde med, vil ingen kristentroende Bisp kunne ønske at have til at raade i sin Kirkes Anliggender.

Isarn havde imidlertid overtaget Ærkebispedømmet i Lund; og den 4. April 1303 lod Kong Erik Mændved afholde en Herredag i Nyborg, hvor de endelige Forligsbetingelser mellem Kirken og Kongen blev fastslaaet. Kongen, der ikke havde noget personligt imod den ny Bisp, gik da ind paa at betale Lundekirken alt det frarøvede Gods tilbage, bekræfte de gamle Privilegier og anerkende forskellige Prælaters Herremandsret. Kongens Patronsret omtales mærkelig nok ikke. — Endvidere vedtoges, at den gejstlige Jurisdiktion blev udvidet, Ærkebispens skulde selv bestemme sine Folks Ledingspligt, Klerke maatte være fritagne for Told; og Kongens Bøde skulde ydes ved, at han afstod Herrested Herred i Skaane

og Rønne Herred paa Bornholm til Ærkesædet. Da en Efterkommer af Niels Uffesen imidlertid hævdede sin Ret til det bornholmske Herred, skulde Ærkebispnen i Stedet for have Vemundshøg Herred i Skaane; indtil en Overenskomst var truffet mellem de paagældende Herrer om den Sag. —

Dermed blev det tunge Interdikt hævet, efter at det havde været i næsten 5 Aar. — Af Glæde over Forliget lod Isarn derefter anordne en Takkefest, som (undtagen i Advent) skulde holdes i alle Lunde Stifts Kirker hver Lørdag og Torsdag til Jomfru Marias og den hellige Laurentius's Ære; og Kongen skænkede Indtægter til Oprettelsen af et nyt Kannikeembede ved Domkapitlet i Lund.

Saaledes endte den uhyggelige Kirkestrid med et Resultat i Retning af det, Kirkens Mænd havde kæmpet for; og Bornholm havde været medvirkende til, at det opnaaedes. — Men det værste var, at den filsyneladende Sejr i Virkeligheden var et Nederlag; *thi forøget Rigdom og jordisk Velvære svækker ofte den kristelige Kraft; og den megen Bandlysning og Vaabenlarm havde sikkert dræbt Kristentroen i mange Hjerter.*

Hvorledes de bornholmske Lægfolk iøvrigt har stillet sig under alt dette, giver Historien ingen Meddelelse om. Af Vesterherreds-Krigernes tapre Forsvar af Lilleborg og Nordlandssøfolkenes Iver for at faa den fangne Ærkebisp bjerget hjem til Hammershus kan man dog slutte, at ogsaa Befolkningen paa Bornholm har staaet splittet i 2 Lejre — for Kongen eller Ærkebispnen. Paa

Grund af Øens Deling mellem de to Herrer kunde det jo heller ikke være andet; og Vægterne ved de faste Kirketaarne har i de Aar trolig maattet spejde efter de Skibe, der viste sig i Farvandet, men hvilket var saa Ven og hvilket Fjende? — Kun faa Bornholmere har været klar over, hvad Kampen egentlig drejede sig om; og endnu færre har haft en selvstændig Kristentro, saa de kunde dømme sandt om det, der foregik. De fleste har naturligvis (som ofte endnu) blindt fulgt deres Førere; og Brydningen mellem de to Partier har den Gang ikke blot givet sig Udslag i onde Ord, men ogsaa nu og da ved Sværdhug og Pileskud, saa Blodet har flydt. De altfor mundrappe Kvinder og slagfærdige Mænd har sikkert maattet gøre Bod efter det private Skriftemaal for deres Præst eller efter Møde paa Herreds- og Landsting, hvor Bispens eller Kongens Foged har været med til efter skaanske Lov at taksere de givne Hug til et vist Antal Fastedage (Vand og Brød) eller lødige Mark. Efter 1276 var det jo Ærkebispens og hans Folk paa Hammershus, der dominerede paa hele Øen; og da flere af disse som Jens Grand selv, den senere Roskildebisp Oluf og Bornholms Degn (Provst) Kanniken Buo, var ansete Prælater, og man kun kunde faa Aflad eller Afkortelse i sin Kirkebod ved at øve gudfrygtige Handlinger, har de fleste Bornholmere nok siden været flittige og betalt deres Stud og Tiende og udført deres Inde uden Knur, ligesom de nok ogsaa flittigt har hørt Messe og gaaet til Skrifte, naar Kirkerne var aabne. (Script. r. D. I. S. 249 og III. S. 514).

Det var ikke blot Gejstligheden, der havde vundet verdsligt frem i og efter Kirkekampens Tid. Ogsaa Bøndernes Velstand var forøget. Kornpriserne havde holdt sig høje. Høstfiskeriet var taget til, Bryderne var blevet mere selvstændige, saa de ofte ejede baade Bygninger og Kvæg paa de Gaarde, som de forvaltede; og alle Trælle var frigivet. De saa vel som Indesmændene sad nu ofte som Gaardsæder (Fæstehusmænd) i eget Hus paa en eller anden lille (Lyngjords) Gaardlod, for hvilken de skulde svare Ejeren en aarlig Landgilde i Smør, Korn, Penge eller Dagsværk (Danm. R. Hist. II. S. 195—96). Denne Udvikling gjaldt i Almindelighed, men medens i det øvrige Danmark mange Storbønder ved at paatage sig Krigstjeneste for andre var bleven Herremænd (Hærmænd eller Riddere), og Smaabønder for at undgaa Ledingsfærd var blevet Fæstebønder med Landgildepligt til Herremænd, saa var de fleste bornholmske Bønder vedblevet at være jævne selvejende Gaardmænd eller Bryder for Konge eller Ærkebisp. Siden Rønne Herred betingelsesvis blev overgivet til sidstnævnte Herre 1303, forsvandt Kongebryderne selvfølgelig, medens der blev flere „Biskopsbønder“, og der fremstod kun ganske enkelte Riddere. Ærkebispen blev nu næsten eneraadende paa Bornholm og tog saa ofte Ophold paa Øens faste Borg Hammershus, at han endog — om end senere — betegnedes „Biskoppen af Hammershus“ (Script r. D. II. S. 572).

Jens Grands Efterfølger Isarn eller Isarnus var af fremmed (italiensk) Herkomst, hvad der hjalp ham

til at holde sig udenfor danske Storslægters Stridigheder; og derved vandt han saa megen Tillid baade hos Konge og Folk, at han kunde iværksætte fredelige Arbejder. Angaaende Lunde Stift hedder det ifølge Helveg, „at han lod meget bygge og forbedrede Stiftets Gaarde og Slotte“; og da Hammershus var det vigtigste af disse, har han utvivlsomt fortsat Jakob Erlandsens Værk dér. Det ligger saaledes nær at antage, at han har bygget en Etage paa Manteltaarnet og ombygget og udvidet Margrethekapellet til den Vidde ($14 \times 6\frac{1}{2}$ m), som Ruinerne udviser, for rigtig at gøre vitterligt for alle, at Kirken førte de omtalte to Sværd; og han har rimeligvis ogsaa ladet opføre nogle af de store Magasinbygninger, der skulde tjene til Oplagssted for det Korn, som Bornholms Bønder skulde yde til Lundekirken, ja, han har maaske gjort flere Forbedringer. I det hele maa det antages, at naar selve Paven satte saa megen Pris paa den østersøiske Klippeø, har den italiensk fødte Ærkebisp ogsaa gjort det og søgt at fremme de kirkelige Interesser dér. „Ingen anden Ærkebisp annekterede i saa kort Tid flere Kirker til Kannikernes Præbender end han“, fortælles videre. Han forstod altsaa baade at berige Lunde-kapitlet og unddrage Kongen en Del af den omstridte Patronsret; thi de annekterede Kirker med Præstekald bestyredes jo fra Lund og kunde — med Sogneboernes Samtykke — betjenes af Vikarer. Derved fik Domkapitlet tillige forøget Indflydelse ude omkring i Stiftet; og visse Hovedkirker blev naturligvis særlig begunstiget.

Paa Bornholm var Aa Kirke jo allerede den Gang forlængst overdraget til Ærkebisp og Kapitel; men under Isarns Bestræbelser for at udvide den kirkelige Magt og Værdighed er nævnte Heligheddom sikkert blevet vel udstyret. Som Bornholms Biskopskirke er den om ikke før saa nu bleven smykket med talende Kalkmalerier paa Væggene, forsynet med pyntelig Skriftestol og Skranke, indenfor hvilken Bispen eller hans Stedfortræder skulde sidde og paadømme Folkets Synder; og den har nok ogsaa faaet en kostelig Sølvmonstrans til at bære Hostien i, pyntelige Røgelsekar, Kalke og Diske og Messedragter samt Processionskors og Bannere til festlige Optog med mere.

Selv om noget af det anførte er Gisning, saa skal der dog efter Sagkyndiges Beregning være udført en Del Kirkemalerier al fresco herovre i Begyndelsen af det 14. Aarhundrede og altsaa i den italienske Kirkefyrstes Tid. Det er sandsynligvis ham, der har sendt en veløvet udenlandsk Kirkemaler til Bornholm; og denne har saa fremstillet den Tids gængse Billedemner i Kirker, hvor der var Midler til at bekoste det. Dog har Maleren sikkert ogsaa arbejdet under den bornholmske Gejstligheds Tilsyn med Paavirkning af den fromme Kannik Hr. Peter, som efter Buos Død 1306 var Øens Degn (Provst) og boede paa Hammershus, samt de paagældende Sognepræster; thi flere af Billederne synes at hentyde til ligestedfundne Begivenheder. I Østerlars Kirke findes saaledes Kalkmalerier fra den Tid, hvoraf

nogle er restaureret af Professor Kornerup 1891. De gaar som et bredt Baand omkring den 6delte Midtpilles øverste Parti og fremstiller Scener af Kristi Liv, Død og Opstandelse samt Verdensdommen ved hans Genkomst. Billederne staar i Felter begrænset af gotiske Buelinier og er holdt i rødlige, grønne og gule Farver. I første Felt overfor Alteret staar Engelen Gabriel i grønlig Kjortel med et Skriftbaand i Haanden og bebuder Jesu Fødsel for den rød- og hvidklædte Jomfru Maria, der staar ved Siden af i et mindre Felt. Derefter følger samme Marias Besøg hos Elisabeth, hvor Maria har Krone paa Hovedet. Dernæst ses hun liggende paa et Leje og løfte det svøbte Jesusbarn op foran sig, medens en Okse og et Æsel staar bag ved. I et smallere Felt ses Josef med Haand under Kind iført en rød Kjortel og hvid Kappe, der er kastet over Skulderen og Underlivet. Derefter nogle bare Felter, da Billederne dér var næsten bortrevet. I 4 Felter fremstilles Jesu Lidelseshistorie, hvoraf Opstandelses-scenen vel er den mest virkningsfulde. Dér ses Kristus træde frem af Graven med en rød Sejrsfane, medens de vagthavende Soldater sidder eller ligger og sover nedenfor. I et langagtigt Felt, der er adskilt fra de andre ved romanske Ornamenter og delt i 3 Partier — det ene over det andet — fremstilles Kristus siddende paa 2 Regnbuer mellem Sol og Maane. Omkring ham ses øverst: Apostlene med Glorier og Maria med et Kors i Haanden, og neden under: først de frelste afdøde ved hans højre Side, og under dem de

til Naade tagne paa Jorden — alle endnu nøgne, men med frimodigt opadvendte Ansigter, dernæst: til venstre Side de fortabte Sjæle og Jordmennesker, der med forvildede Blikke gaar lænkebundet af Djævelen og drives af Smaadjævle mod Helvedes uhyre Gab. Det, at baade en Ærkebisp og en Konge gaar forrest i den sidste Skare, sigter utvivlsomt til den ødelæggende Kirkekamp, som jo maatte fordømmes baade af udenforstaaende fremmede og hjemlige fromme. — Hele den omtalte Billedserie er afsluttet foroven og forneden af smukke Ornamentter. — Ogsaa paa Kor- og Rundhusvægge fandtes i 1889 Rester af Kalkmalerier, men disse stammede nok fra tidligere Tid og var ligesom enkelte paa Midtpillen for medtagne til at kunne fornyes.

Det sidste gælder nok ogsaa de Malerier, der senere er fundet i Ny, Ruts og Ols Kirkes Kor- og Apsishvælv. De synes alle at have været Rester af det før skildrede sædvanlige Hovedbillede over Alteret, hvor Kristus ses tronende i en Regnbue-Elipse omgivet af de fire Evangelistsymboler eller de fire Livsvæsener om Tronen i Johannes Aabenbaring.

Derimod er der i Nilars Kirke paa Rundhusvæggene (1882) fundet Rester af Kalkmalerier, som menes hidrøre fra en lidt senere Tid end Pillens Udsmykning; og det var jo ikke usandsynligt, at den, som malte Østerlars Kirkes Pille, kunde have udført den. Mellem to smukke romanske Ornamentborter skal Billedrækken have strakt sig som en Frise langs Kirkens Ydermur; og nogle Figu-

rer har maaske illustreret Legender fra Kirkens Skytshelgen Nikolaus' Liv. Ifølge J. Magnus Petersen saas paa den sydlige Side i et Felt 2 høje Taarne, indenfor hvilke en Mand knælende laa og bad til en udenfor staaende Kvinde med Gloriepaa, medens en Bisp og 2 andre Mænd kom frem bag ved; og i et tilstødende Felt var fremstillet en Kvinde i Bøn til en Helgeninde samt 3 unge Mænd længere tilbage kiggende over en Borgmur. Det er muligt, at nogle af disse Fæstningsmotiver er hentet fra den nylig ombyggede Borg Hammershus; og *de antydede Scener fortæller tydelig nok om Helgendyrkelse, som jo allerede den Gang var stærkt udviklet i de sydlige Lande.*

Saaledes lod den romerkatolske Gejstlighed Kalkmalerierne tale til hin Tids Mennesker om Kirkens Lære og Krav, som desværre ikke altid var eet med Guds.

Ruinerne af 4 Strandkapeller fortæller ogsaa om Kirkens Magt og Indflydelse paa Bornholm den Gang. Her sigtes til Salomons Kapel ved Hammeren, Hellig Trefoldigheds i Rø, Sankt Annas i Gudhjem og Hellig Anders' i Ibsker. Efter sagkyndiges Beregning skal disse Kapeller være rejst omkring ved Aar 1300; og da saadan et betydeligt Kirkearbejde ikke kan tænkes at være udført i Jens Grands Fængsels- og Landflygtigheds Tid, maa det være sket under Isarn. Den Gang var de nuværende Købstæder paa Østbornholm ej opstaaet endda; men der fandtes flere Fiskerlejer, hvor der især Høst og Efteraar (Fiskjed) ligesom ved skaanske do. udfoldede sig et

rigt Liv. Foruden de stedlige Fiskere og Omegnens Bønder kom der da ogsaa fremmede fra prøjsiske Hansestæder, som hjalp til at høste af Havets Rigdomme. Paa de lave Strande, som Hansestæderne kaldte Fed, opslog Handelsmænd deres Træhuse, hvori de nedsaltede opkøbt Sild, Kræmmere rejste Bøder, hvorfra de falbød alle Slags Kram; og fremmede Bagere, Skomagere, Skræddere og andre Haandværkere nedsatte sig ved Siden af under de aarlige Fiskemarkeder. Nu havde alle disse Folk under den kirkelige Paavirkning faaet saa megen Fromhed ind, at de troede, Fangst og Handel gik bedst under Guds Velsignelse og Helgeners Forbøn; og derfor skal de have ladet de nævnte Kapeller bygge. De fremmede kom særlig fra de prøjsiske Hansestæder Danzig, Elbing, Brunsberg og Königsberg, der (ifølge Zahrtmann) „med de tyske Ridderes Hærmester i Marienburg som Styrer af deres Fællessager, dannede i Øst en lignende Magt som Lybek i den vestlige Del af Østersøen“; og ligesom Lybekkerne havde opført en enkelt Kirke eller Kapel i et Par skaanske Sundbyer, skal de nævnte prøjsiske Hansestæder have søgt at gøre noget lignende paa deres bornholmske Fiskepladser eller Fed, menes der. Men det vilde ligne Bornholmerne daarligt, om de havde ladet Udlændingene raade med deres Sager. Det er snarere foregaaet saaledes, at den stedlige Fiskerbefolkning i Samraad med Sognepræst, Provst, Bispefoged og Bisp har ladet Strandkapellerne bygge for frivilligt sammenskudte Bidrag, hvoraf Hansekræmmernes

maaske nok har været de største. — Salomons og Hellig Trefoldigheds Kapel blev rejst ved hver sin Kilde, som sagtens har været kendt og søgt helt fra Oldtiden af, og som senere har faaet Navn efter den hellige Person eller Gud, der troedes at have hjulpet i en eller anden Nød. Af Ruinerne ses, at Salomons Kapel er bygget af Kampesten fra den nærmeste Egn; og dets Langhus med 12×5 Meters Vidde har vel kunnet rumme ca. 120 Mennesker, saa det under almindelige Forhold har været rigelig stort til det lille „Kragkaas“ Fiskerleje, som der endnu ses Spor af i Hammerstrandens ujævne Jordsmon; men Kapellet skulde jo ogsaa i Fisketiden have Plads til fremmede Gæster. Den mest fremtrædende Levning af Salomons Kapel er Vaabenusgavlen, der med spidsbuet Dørfatning af røde Munkesten rager højt op i det nu øde Landskab og minder om hin Tids travle Fiskemarkeder og mærkelige Gudsdyrkelse. — Den gotiske Stil havde da sejret.

Hellig Trefoldigheds Kapel blev bygget højt ovenfor sin Kilde paa et mulddækket Fjæld Nord for Kildebækkens Udløb gennem en Klippekløft. Det blev meget søgt; men om dets Størrelse og Udseende vides saa godt som intet, da næsten alle Ruinrester af det er bortryddet.

Derimod staar Ruinerne af det Kapel, der blev bygget for Jomfru Marias Moder Sankt Anna, endnu paa Gudhjem Kirkegaard og fortæller om, at det fra først af har været ca. 5×7 og senere 5×17 m vidt med 3 smaa Vinduer mod Nord og 4 mod Syd og haft en lige Gavlmur mod Øst,

hvor der har været et Stenalter. St. Anna Kapel stod med spidsbuet Dør paa et Fjæld, hvortil der kun var Adgang ad smalle Fodstier; og ifølge et Sagn skal den første Aarsag til Kapellets Opførelse dér have været, at en svensk Greve i Havsnød havde lovet at lade et Gudshus bygge paa Toppen af de farlige Klipper, om han slap vel i Land fra deres Skær (Bh. Sml. VIII. S. 140); og saadanne Søfolk har naturligvis givet store Gaver til St. Anna Kapellets Opførelse.

Om Hellig Anders Kapel i Ibsker vides derimod ikke stort andet, end at det har ligget nær ved den nuværende Frennegaard, hvor der i Middelalderen ogsaa skal have været en Fiskerby med Fed for de prøjsiske Hansestæders Fiskemarkeder (Zahrtmann i Bh. Sml. VIII. S. 145).

Hvorledes det har forholdt sig med Præstetjenesten ved de nævnte Strandkapeller, findes der kun faa Optegnelser om. Dog beretter Thura i sin Bornholmsbeskrivelse S. 33, at Salomons Kapel skal have haft „sin egen og særdeles Præst“; og Minder om en Kirkegaard ved samme Kapel bekræfter dette Udsagn. Salomons Kapel maa altsaa have været Kirke for den stedlige Fiskerbefolkning, der til Stadighed har holdt en Præst til at tjene derved, medens de fremmede Hansegæster og deres medbragte tyske Præst kun har benyttet Kapellet i Fisketiden. Paa samtlige Maade har det vel forholdt sig med de andre Strandkapeller. Af Hüberts Aktst. S. 328. faar man at vide, at der til Hellig Trefoldigheds Kapel i Rø har hørt et Kapelbo, som naturligvis

har tjent til den derværende Præsts Bo og Underhold; men ellers skønnes det, at Strandkapellernes Præster ikke har været misundelsesværdig godt lønnet; og af den Grund har de nok ofte skiftet. I Lundedomskolen, i Tommerup, i Ystad eller et andet Kloster fandtes vel nu og da Præstemner, som var villige til at virke for Guds Rige under tarvelige Kaar. Ingen Præst kunde dog blive ansat uden de gejstlige Myndigheders Godkendelse; og baade bornholmske og tyske Præster har maattet rette sig efter den danske Ærkebispens Instrukser.

Endnu voksede Kirkens Magt og Indflydelse stadig i Danmark, medens den begyndte at tabe sig i sydligere Lande. Dér forfaldt de paa jordisk Gods saa rige „Tempelherrer“ til Vellyst; og dér dreves ofte „en skamløs Handel med Kirkens Naademidler“. Selve Paven, Klemens V, maatte i Afmagt overfor den franske Konge forlade Rom 1309 og begynde Pavernes 70 Aars Udlandighed i Avignon (Frankrig).

Men samtidig med, at Kirken herhjemme triumferede, var der skjulte Kræfter, der arbejdede paa dens Undergang. — Den oprivende Kirkekamp og det hemmelighedsfulde Kongemord (1286) havde fremkaldt en Mistillids- og Troløshedsaand, der virkede opløsende baade i kirkelige og verdslige Samfund; og det kom ogsaa snart til at kendes paa den østersøiske Klippeø. Saa længe den italienske Prælat raadede, gik det uden større Brydninger. Han havde som fremmed en vis Anseelse i Landet; og han har rimeligvis

foreløbig tilfredsstillet Niels Uffesens Arvinger angaaende deres Krav paa Rønne Herred, saa hele Øen er kommet under Ærkebispedømmet. Men da Isarn i Aaret 1310 blev forflyttet til sit Fødeland, og før omtalte Esger Jul ved Kong Eriks Hjælp fik hans Plads, kom der snart noget i Vejen.

Esger Jul stod nemlig i Venskabs- og maaske ogsaa i Familieforhold til nogle af Kongens Fjender; thi skønt Kong Erik havde begunstiget ham og laant ham Penge til at erhverve Palliet og den pavelige Bekræftelse, for at han skulde hjælpe Kongen til at vinde tabte Rettigheder tilbage, saa tog Esger dog fuldt ud Kirkens og Konge-Fjendernes Parti, da han havde faaet Ærkebisppeverdigheden; og den bitre Kirkestrid fik derpaa sit uhyggelige Efterspil.

Efter Pavens Anvisning indledede Esger Jul først en Undersøgelse om Gods og Rettigheder, som Kirken havde mistet i forskellige Stifter. Derover blev Kongen meget vred og gjorde Kontratræk ved at formaa andre Bisper til at love ikke at støtte det Foretagende. Endvidere mistænkte Kong Erik nu Esger Jul for at have Del i et Oprør, som de jyske Bønder gjorde 1313; og for at stille Kongen tilfreds maatte Esger Aaret efter gaa ind paa at betale ham 6000 Mark Sølv (ca. 210,000 Kr.) samt love ikke at sætte nogen Hovedsmand paa Hammershus uden Kongens Samtykke og ikke lade fredløse finde Tilhold der. Det ene 1000 Mark skulde erlægges straks, hvorimod de 5000 kunde betales senere under Borgen

af Esgers Kautiønister. Men det kneb for Ærkebispfen med at faa skaffet saa mange Penge; thi Paven forlangte i den Tid, at Gejstligheden skulde betale ham $\frac{1}{10}$ af sine Indkomster i 6 Aar til et nyt Korstog og Halvdelen af Naadensaarsindtægterne ved de ledige Embeder. Desuden skulde Almue- yde Pederspenge (Romskat) til Kurien (den pave- lige Regering). (Helveg: D. d. K. H. I. S. 732—34).

Trods alt sørgede Esger Jul dog for, at de daarligt lønnede Korvikarer ved Lunds Domkirke fik deres Kaar forbedret. I den Tid blev det ogsaa bestemt, at Præsterne maatte testamentere arvet og købt Ejendom bort, saa kun den selv- erhvervede tilfaldt Kirken. (Helveg: Den d. Kirk. Hist. II. 1. S. 65). Den 14. Septbr. 1314 holdt Bisp Esger et Nationalkoncilium i Kallundborg, hvor han i al Venlighed lovede at støtte enhver, der var betroet til hans Forsorg; og paa Grund af Gudfrygtighedens Aftagen vilde han anbefale at mindes de 11,000 Jomfruer, som havde lidt Martyrdøden i Landets Nærhed; og der anordne- des en aarlig Festdag for dem den 21. Oktbr.

Erik Mændved havde ved pragtfulde Turne- ringer, Krige og ødselt Hofhold sat sig i Gæld, saa han stadig maatte udskrive store Ekstraskat- ter baade af gejstlige og Lægfolk; og da det ikke forslog, gik han paa med sit Pengekrav hos Es- ger Jul. Efter alt at dømme har denne under Tryk fra Kongen og sine Kautiønister i Aaret 1316 gaaet ind paa at anvise Kongen Bornholm som Pant, dersom det omtalte Beløb ikke blev betalt inden 2 Aar. At komme i Besiddelse af

denne Ø var jo ogsaa en af Erik Mændveds Bestræbelser; thi selv om han daarligt forvaltede Landets Midler og begyndte at sætte Landsdele i Pant, saa troede han sig alligevel dygtig nok til at bestyre kirkelige Ejendomme.

Mange var misfornøjede med Kong Eriks Styre; og nogle Stormænd beskyldtes for at have stiftet en Sammensværgelse mod hans Liv. For at styrke sin Magt søgte Kongen stadig at vinde de mægtigste gejstlige for sig, hvad der ogsaa for det meste lykkedes ham; og da han samtidig trængte haardt paa Ærkebispens med sine Fordringer, turde denne tilsidst ikke opholde sig i Skaane, men tyede til Hammershus, hvor han gav fredløse Beskyttelse og forsvarede sig med Krigsmagt. Erik Mændved sendte da Ridderen Johannes Kanne og den retslærde Vilhelm Krag til Hammershus for at underhandle med Esger Jul; men denne fremførte nu Klagemaal mod Kongen og truede med Kirkens Band, om han ikke frafaldt sine Krav (om Bornholm).

Da Kongen derefter beredte sig paa at forsvare sin Sag for Paven, gjorde Ærkebispens Alvor af sin Trusel og lyste Kirkens Band over det kronede Hoved, ja, satte hele Landet i Interdikt; men paa Grund af den øvrige Gejstligheds Stilling fik det ingen Virkning. Der blev en underlig Forvikling i alle Forhold. Kongens egen Broder Kristoffer sluttede sig nu til Ærkebisp Esger; og de gik med en svensk Hær mod den danske Konges Krigsmagt i Skaane 1318. Dette Krigstog mislykkedes dog helt for Ærkebispens og hans

Venner. Kong Erik Mændved erobrede alle Lunde-
kirkens Ejendomme i Skaanelandet; og Esger-Jul
maatte skyndsomst flygte, idet han betroede Rid-
derne Tule Mus og Peter Magnussen at tage Vare
paa Hammershus med tilliggende Ø.

Under alt dette havde Kongen paa Rigets og
Lundekapitlet paa Klereciets Vegne klaget til
Paven over Ærkebisp Esger. Disse Klager gik i
Henh. t. J. Bulmers Oplysn. i Bh. Sml. S. 107 ud paa,

„at Ærkebispen har brudt Aftalerne med Kongen og paa den
stærke bornholmske Borg Hammershus samlet mange af
Kongens Fjender, ja, endog nogle af Kongens Faders Mor-
dere; at han sammen med disse Kongens Fjender har
lagt Raad op; at han skylder Kongen 6000 Mark purt
Sølv og herfor har stillet Kautionister, til hvilke han
imod Kapitlets Vilje har pantsat Bornholm; at Lundekir-
ken staar i Fare for at miste Bornholm; at han har til-
svoret Kapitlet, at han kun vilde betro Hammershus til
en Kannik, som det har været brugeligt fra Borgens An-
læg, men at han har handlet imod denne Ed; at det of-
fentlige Rygte siger, at han har givet en Ridder og to
Væbnere Tryghed til at komme til ham paa Bornholm
for at underhandle, men at de blev dræbt af hans Folk“.

I Pagt med disse Klager og maaske ogsaa
trufne Aftaler sendte Erik Mændved i Maj Maaned
1319 sin Marsk Ludvig Albertsen og Ridder Jo-
hannes Kanne med Krigsfolk til Bornholm for
at tage Slottet og Øen i Besiddelse; og dette er
nok sket uden Sværds slag; thi de nævnte Herrer
fik de to omtalte bornholmske Riddere til sammen
med Kanne i Bornholmernes Navn at udstede et
Tillidsbrev til Kongen. Dette Dokument, som
findes paa Latin hos Thura, gengives her paa
Nutidsdansk efter Bh. Saml. XII. S. 109—10:

„Alle, som ser dette Skrift, hilses evigt i alles Frelser
af alle og enhver, som bor paa det Land Bornholm. For

alle Kristi troende, nuværende og tilkommende, vil vi gøre vitterligt:

At formedelst mange Haande Forurettelser og haarde Underkuelser (bestaaende i Røverier og Udplyndringer paa Ting og Gods, Tilfangetagelser, Indespærringer og Plagerier paa vore Personer, Fordrivelser fra egne Ejendomme og Landsforvisninger af visse vore nærpaarørende og Venner, afskyelige og grusomme Lemlæstelser og Mord paa nogle samt flere andre utaalelige Forhaanelser, Forfølgelser og Fornærmelser), hvormed vi nu i flere Aar er blevet beklagelsesværdigt og ilde behandlede gennem Lunds Ærkebisp Hr. Esger og hans Tilhængere (hvilke sidste bestaar af Mænd, som er retsgyldigt landsforviste fra Danmark og erklæret fredløse for de uhyre Forbrydelser, hvorom de er overbeviste [?]) samt deres ikke faa Hjælpere, der med mange Magtmidler er sendt til førnævnte Land Bornholm til Forarmelse og forbryderisk Forfølgelse af os;

saa anraaber vi, tvungne dertil af den yderste Nødvendighed, underdanigst den ophøjede Fyrste, vor navnkundige Herre Erik, af Guds Naade Danskernes og Vendernes Konge, hvis Riges Indbyggere vi er, om Hjælp og Raad, idet vi trygt haaber gennem hans Støtte og Magt at blive ved Guds Hjælp udfriede af de ommeldte Trængsler, medens vi samtidig paa det sikreste antager, paa det stærkeste frygter og paa det klareste indser, at hvis vi ikke handlede som nævnt, saa vilde omtalte Land Bornholm med Slot og alt Tilbehør uigenkaldelig blive bragt ud af Lundekirkens Besiddelse og Herredømme og vort Arvegods komme under fremmede, og vi og vore Arvinger føres i stedsevarende Trældom.

Idet vi Indbyggere paa bemeldte Land altsaa er sluttende os sammen alle som een, lover og sværger vi af vor Troskab i fuld Samdrægtighed og Enstemmighed med Hænderne rakte mod Himlen vor nævnte Herre Konge gennem sammes Udsending, at vi standhaftigt vil bistaa og trofast tjene Herre Kongen imod enhver Mand, indtil han bliver fuldkommen fyldestgjort for alle Tab og Udgifter, som han ved sig og sine maatte paadrage sig og afholde ved vor Befrielse og omtalte Lands Generhvervelse til Lundekirken.

Til Bekræftelse af foranstaaende lader vi anbringe under dette Skrift den bornholmske Almenheds Segl og Seglene af de gode Mænd og Herrer: Ridderne Johannes Kanne, Tule Mus og Peter Magnussen.

Skrevet paa Bornholm i det Herrens Aar 1319 paa den 8. Dag efter Kristi Himmelfart“.

Det anførte Brev giver næppe et sandt Udtryk for den almindelige Stemning paa Bornholm; thi det er skrevet af nogle adelige Herrer, der som Modstandere af Ærkebispens har mærket hans haarde Haand. Bornholmerne i Almindelighed var ikke ked af at høre under Lunds Ærkedømme; men da de omtalte Forhold rummede Fare for, at Øen kunde komme under fredløses eller svenske Stormænds Herredømme, har de førende Mænd gaaet med til at lade Kong Erik Mændved raade med Øen, indtil han fik sit Tilgodehavende af Lundekirken. Tule Mus, der sammen med Palne Jonsen besad Slottet for Esger Jul i dennes Fraværelse, godkendte altsaa Dokumentets Indhold; og de overgav Hammershus til Ludvig Albertsen mod, at denne „betalte Palne Jonsen 600 Mark for, hvad Omkostning han havde gjort til „Slottets Forbedring“. Der blev altsaa stadig forbedret og bygget paa Hammershus i de Tider. (Script. r. D. VI. S. 532 og A. Hvitf. S. 409).

De mange adeliges Ophold paa Bornholm i Jens Grands og Esger Juls Tid har iøvrigt nok ogsaa sat andre Spor derovre. Naar Ridderne med deres Fruer og Møer i Sommerkvælden traadte Dansen indenfor Hammershus' „Borgeled“, har bornholmske Bondefolk set til og lært de Folkeviser, hvorefter der dansedes. Flere bornholmske Viser i Kantor Johansens Samling synes at minde om Kirckekamps-Konger og deres Elskov, f. Eks.:

Kongijn auer Ræjed raar,
 — Harre mijn!
 men Dajnsijn let i Skauijn gaar

— om Sommarijn,
naar anra smaa Faula di sjunga væl!

Dajnsijn gaar i Skauijn ver Aa
— Harre mijn!
Der dajnsa Reddra aa Svænnana smaa
— om Sommarijn,
naar anra smaa Faula di sjunga væl!

Dajnsijn gaar i Skauijn saa grøn,
men sjunger stolt Karna i Kvæjljijn saa sjøn.

Kongijn vaunar aa sajer saa:
„Kaijn mina Svænna Gujlharpan slaa?“

„Dina Svænna kajn inte Gujlharpan slaa,
ded e liden Karna, som sjunger saa!“

Liden Karna fram for Kongijn mon staa,
„Aah, vil du for maj Gujlharpan slaa?“

Liden Karna song om Kamp aa Dø,
aa Kongijn gæe Karna Klæe aa Fø.

Liden Karna song om Ølv aa Ravn,
aa Kongijn tau liden Karna i Favn.

Liden Karna song saa frydefujl,
— Harre mijn!
aa Kongijn gæe Karna Kronan aa Gujl
— om Sommarijn.
naar anra smaa Faula di sjunga væl. —

(Bh. Sml. IV. S. 4—5). Om den svenske Kong Valde-
mar (1250—78) hedder det i en Vise, at en skøn Jutta
„blev ham saa kær, at han kom hende alt for nær“.
(Danm. R. Hist. II. S. 96). I den bornholmske Vise om
„Nilus aa Ingelid“, hvor Trylleriet hersker over Kongens
Datter, medens „di Fiener hannem saa haardt mon slaa“,
er der ogsaa noget, som peger henimod den her om-
talte Tid.

Sidst paa Aaret 1319 døde Erik Mændved; og
i Begyndelsen af det næste blev hans Broder
Kristoffer valgt i Stedet, mod at han underskrev
en Haandfæstning, der sikrede Adel og Gejstlig-

hed stor Magt. Den landflygtige Ærkebisp havde imidlertid vundet Paven, saa denne sendte en Kapellan med Esger til Danmark for at mægle mellem ham og den ny Konge; og det lykkedes da ogsaa endelig i August 1321. at faa et Forlig sluttet, hvorefter Kirken atter fik sine Ejendomme og Privilegier tilbage. Bornholm skulde igen tilfalde Ærkesædet, saa snart Ludvig Albertsen havde faaet sine Krav fyldestgjort af dette. Men det varede længe, inden han kunde faa Erstatning nok; og imens holdt han Øen besat med sine Mænd, saa Bornholmerne fik at vide, hvad det var at staa under Kongen.

Omsider kom Ludvig Albertsen i Konflikt med sin Herre og sluttede sig nærmere til Ærkebisp; thi som Kristoffer den 2den havde været troløs og forræderisk mod sin Broder, blev flere af hans Mænd det imod ham. Fjendskabet gik endog saa vidt, at Kongen erklærede Ludvig Albertsen for fredløs og vilde for alting skille sig af med ham. Ved Paasketid 1324 lod han da Marsken Peder Vendelbo sejle med Krigsfolk og Belejringsmateriel til den afsides Borgholm for at indtage den faste Borg, som Ludvig Albertsen sad inde med; det var lettere tænkt end gjort. Slottets Mænd holdt tappert Stand og hindrede Angriberne i at entre de stejle Skrænter og Ringmure. Ludvig Albertsen fik ogsaa Hjælp baade fra Ærkebisp og en jysk Hertug; og Sommeren gik, og Vinteren kom under Belejrerne mange Snigløb og Forsvarernes idelige Vagthold.

Midt under dette døde Esger Jul i Januar 1325, efter at han havde rejst paa Visitats omkring i sit Stift Aaret før. Denne Ærkebisp, som i foranførte Dokument fik saa daarligt Lov, var dog sikkert ikke saa slem, som det lød. Det, at han omsider hjalp til at kæmpe for Kirkens store Idé, var jo al Ære værd; og de omtalte grufulde Ting, han skulde have øvet, er nok for en Del hans adelige og gejstlige Fjenders Opspind; thi han roses ellers baade for Fromhed og Besindighed; og efter den uhyggelige Kirkekamp gengav han Ærkesædet dets forrige Værdighed, hedder det (Helveg: Den d. Kirk. Hist. I. S. 723 og 747).

Hen paa Sommeren 1325, da Hammershus efter 16 Maaneders Belejring begyndte at savne Proviant, gik Ludvig Albertsen ind paa Forlig med Kongen og udleverede Slottet, mod at han fik sit Pengekrav godtgjort og Fredløshedsdommen ophævet.

Efter Esger Jul blev en tidligere Lundedomprovst *Karl Eriksen* Ærkebisp i Lund; og han blev ogsaa Kong Kristoffers Fjende, hvad der heller ikke var underligt; thi Kongen var en lidet kristelig Person; og det omtalte Forlig synes at have været et Forrædderi mod den ny Ærkebisp. Der var nemlig bl. a. vedtaget, at „skulde Hr. Ludvig og hans Arvinger derved paadrage sig nogen Bandstraf, saa skulde Kongen staa dem bi.“ Ærkebisp Karl brugte dog nok ikke Bandstraalen mod nogen af dem; thi han var en fredelskende Mand; men under Kristoffers uduelige Regering

tog Hertug Valdemar i Slesvig Magten en Tid, og han gav Hammershus med Bornholm tilbage til Lundekirken 1327. Derefter blev en sidste Knude at løse med Hensyn til denne Ø: thi en af Niels Uffesens Arvinger, Jens eller Johan Uffesen, gjorde nu Retskrav paa Rønne Herred; og først da han efter en Domskendelse havde faaet 1000 Mark ny-skaanske Penninge (ca. 3500 Kr.) af Ærkebispfen for det, kom hele Bornholm til at høre under Lundekirken. Saaledes fik den danske Ærkebisp forøget sit Landomraade i Danmark paa samme Tid, som den romerske Pave tabte sit i Italien, da han flyttede til Avignon; men Bornholms Tilknytning til Ærkedømmet blev heller ikke stærkere, end at den stundom brast og tilsidst opløstes.

---

5. Prangertro, Plyndringer og Mystik.

(1327—1418).

Baade i Rom og herhjemme begyndte den store Idé om Kirkestat og gejstlig Vælde at revne for de kirkelige Mænd; *thi med den ved Vold vundne Øgelse af gejstlig Rets- og Krigsmagt, Landomraade og Gods havde fulgt en indre Slappelse, der gjorde de nævnte Herligheder til et let Bytte for verdslige Regenter og Magthavere; og de opløsende Kræfter med Lovbrud, Pengebegær og Nydelsessyge var i Gang alle Vegne.*

For i nogen Maade at hævde sit Herredømme maatte Romerkirken nu hente sin Styrke fra den spidsfindige Teologi, der ofte udvikles som en Slags Giffrugt paa „Kundskabens Træ“ i et statskirkeligt Paradis. I Stedet for efter Herrens Befaling at „gaa ud og gøre alle Folk til hans Disciple“ havde de skolastiske Teologer siddet hjemme ved deres „Kødgryder“ og spekuleret og filosoferet over „Tro og Viden“; og skønt de befandt sig i dette som „et Æsel, der staar mellem to Bunker Hø og sulter ihjel, fordi det ikke ved,

hvilken Bunke det først skal spise“, og skønt de ikke var klar over, „om en Kirkemus, der tilfældig gnaver en Hostie, nyder Kristi Legeme“, fastslog de dog bestemte Dogmer om Hostiens Hellighed og meget andet, hvorefter alle skulde rette sig. (Hagenback: Kirkehist. II., 2. S. 208 og 206). Et af de værste Skolastikresultater var den ved Scotus ca. 1300 fremførte Pelagianisme, som baade mod Kristus, Paulus og Augustin lærte, at *„Menneskets medfødte Begærlighed ikke kan betragtes som syndig, saa længe den ej faar Magt til at bryde frem i den onde Gerning“*. (Hagenb. Kirkehist. II., 2. S. 135—48 og Clausen: Augsb. Konfes. S. 76). Efter det maatte det altsaa være muligt at opnaa Hellighed ved egen Kraft, Frelseren var kun nødvendig for dem med de ydre Synder, og den usande Lære om Helgeners Fortjeneste blev saaledes forstandsmæssig bekræftet. De skolastiske Teologer lærte endvidere, at *„Kirkens Helgener ved deres fromme Levned havde tilvejebragt en overskydende Skat af gode Gerninger (Bodsøvelser); og over disse kunde Kirken raade“*, saa den kunde *„sælge Helgenernes overskydende Fortjeneste til trængende Syndere“* i Form af Aflad eller Afkortelse i Kirkestraffe, til hvilke ogsaa Skærsildspinen regnedes. (Fr. Nielsen: Ledetr. i Kirk. Hist. S. 103 og Luthers reform. Skrifter ved Fr. Nielsen S. 2). Ved sliq antikristelig Lære kunde Kirken, særlig Paven, vel skaffe sig baade Indtægt og Herskermagt; *men i Stedet for Kristentro fremmede den Gerningsretfærdighed og Prangertro, hvorefter alt*

aandeligt kunde tages materielt og værdsættes i Penge. Derfor kom Helgen- og Relikvidyrkelse, Afladsbreve, Sjælegaver og Sjælemesser til at florere som aldrig før.

Rundt om i Landets Kirker rejstes nu flere smaa Sidealtre, som blev viet til visse Helgener, og hvorved Præster for Betaling holdt ugentlige, maanedlige eller aarlige Sjælemesser med Nadverofring for døde — alt efter Sjælegavens Størrelse. Sammen med den aarlige Sjælemesse paa en hensovets Dødsdag holdtes nu ofte en Slags Begravelsesceremoni eller Ligbegængelse, hvorunder den afdødes med Navn og sort Flor forsynede Alterlys blev baaret i Procession gennem Kirken (Aartid). Ærkebisp Karl Eriksens Broder Johannes, som var Slotsfoged paa Hammershus, skænkede Lundekapitlet nogle Godser paa Bornholm, for at det skulde besørge „Aartider“ afholdt for ham selv samt hans og hans Hustrus Forældre efter deres Død. Kannikerne fik hver 1 Mark, Vikarerne hver $\frac{1}{2}$, og de fattige ogsaa 1 Mark i den Anledning. Ærkebispens selv skænkede ligeledes Gods til Alterpræsters Løn og lod bygge flere Sidealtre i Lundedomkirken. Denne blev efterhaanden forsynet med 60 af den Slags. Og-
saa i Sognekirkerne byggedes Sidealtre, gerne 3—4 i hver. (Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 26). Foran Nicherne ved Triumfbuen i Bodils Kirke findes saadanne endnu, i Povls Kirke er ligeledes en lignende Levning, og i Ruinerne af St. Jørgens Kapel ses Rester af et mindre Stenalter paa hver Side af Hovedaltret. Over hvert Sidealter

var et Helgenbillede; og ifølge Thura, Side 71, fandtes i den ene Niche i Knuds Kirke et omtrent 2 Alen højt Træbillede af Kirkens Skytshelgen St. Knud. Det var „iført kongelig Dragt“ og bar „en Krone paa Hovedet“. Et lignende Billede forestillende St. Johannes var opstillet i Aa Kirke (Thura S. 179). For saadanne Altre og Billeder har altsaa bornholmske Præster holdt private Sjælemesser, og Sognefolkene nu og da knælet og ofret Gaver med Bøn om Sjælehjælp og om, at deres jordiske Gerning maatte lykkes. De mange Ager- og Engstykker, som bornholmske Præster og Kirker efterhaanden kom til at eje, er sikkert skænket i Sjælegave af døende Bønder, for at Kirkens Mænd skulde messe dem ind i Himlen (Hübertz' Aktst. Nr. 231). Dog er det ikke udelukket, at somme kan have øvet de nævnte Ting i enfoldig Kristentro.

For Penge og Gods kunde man nu omtrent erhverve sig alting i den romerkatolske Kirke. De fleste Synder, selv Mord, kunde godtgøres ved lødige Mark. Den paalagte Kirkebod kunde man faa afkortet ved at tilkøbe sig Afladsbreve; og ved at efterlade sig en vis Formue til Dødsmesser kunde man faa sin Sjæl frelst.

At det særlig var Penge, det drejede sig om i de Tider, viste sig ogsaa ved de aarlige Fiskemarkeder, der holdtes paa Bornholms Kyster i August og September Maaned. Saasnart Bønderne var færdige med Kornhøsten, hjalp de til med at fiske; og naar Baadene om Morgenen kom hjem med Nattens Fangst, blev denne solgt. Der-

efter ofredes Mønt i Skænkestederne eller Strandkapellerne; eller man holdt til paa Markedspladsen, hvor Handelen gik livligt med Jernkram, Tøjvarer, Salt og Vin m. m.

Det var i økonomisk Henseende en Opgangstid for Bornholm; men ligesom i Skaane tog fremmede Fiskere og Købmænd dog Broderparten af Fortjenesten. Disse fremmede var ligesom Trækfugle; de nød rigtig Sommerens Goder paa den skønne Klippeø; men naar Skoven falmede og Efteraarsstormene kom, drog de bort og overlod de bornholmske Kyster til Vinterens øde Barskhed. — Somme Tider var de dog ved at sætte sig mere fast. I November 1329 havde den uduelige Kong Kristoffer den 2. pantsat Skaane m. m. til den holstenske Grev Johan; og skønt Bornholm som Ærkebispens Land vel ikke kom under ham, saa gav sligt Tyskerne Mod. 1330 stiftede 6 Skippere fra Gripsvold (Grejtswald) et Gilde eller Broderskab i Rønne til Guds og Jomfru Marias Ære og til døde Udlændinges Ihukommelse. Fra den Stund havde Tyskerne altsaa fast Fod i en bornholmsk By; og da Gripsvolderne fiskede overalt og handlede paa hele Øen, blev det nok Bornholmerne, der kom til at betale „Gildet“, medens baade Tyskeriet og den verdslige Gudelighed derved fik Fremgang paa Øen. Vel omtrent paa samme Tid stiftede nogle Mænd fra Kolberg et lignende Gilde i Neksø, hvorfra tilsvarende Paavirkning udgik. Tyskernes Indflydelse paa Bornholm varede ved gennem 3 Aarhundreder; og Sprogblomster som: gaddelier,

nåue m. fl., og Stednavne som Grifsvold Høj og Tyskegaardene er endnu levende Minder derom.

Baade fremmede og indfødte, Fiskere og Købmænd, Kuske og Gællekoner maatte dog svare Ærkebispens Told og Tiende af deres Forretning; men Bornholmernes gamle Ydelser til Kirken mindskedes ikke derved; de øgedes stadig. Foruden Tiende til Bisp, Præst og Sognekirke samt Inde, Stud og Leding til Bispen var der Gæsteholdspligten. Enhver Bonde var pligtig til at huse og føde en eller flere af Ærkebispens eller hans Fogeds Karle og Heste, naar de høje Herrer kom med stort Følge for at visitere, skifte Ret eller tinge om Afgifternes Størrelse. Tienden i Korn og Kvæg skulde fra Bisp Eskils Tid leveres til „et Sted inden Kirkesogn“; men den Skat, der kaldtes Stud, skulde nok allerede nu bringes Fogden paa Hammershus. Snart kom ogsaa en aarlig Smørskat (Landgilde) og Ydelser af Lam og Gæs (Tæjer), der skulde leveres samme Sted. Til Sognepræster og Degne skulde der foruden Tiende ydes Paaskemad, Kager og Æg (Nannest), Helgen-skyld i Korn om Efteraaret (Mikkelsrettighed) og Højtidsoffer i Penge ved Jul, Nytaar, Helligtrekonger, Paaske, Himmelfarts Dag, Pinse, Kristi Korsens Dag, St. Hansdag, Mikkelsdag, Allehelgensdag, Allesjælesdag, de fire Mariadage og Kirke-messedagen. Dertil kom Akcidenser af Daab, Bryllupper, Begravelser og Indledning af Kirkegangskoner efter Barnefødsel osv. samt Indtægter af visse Jordejendomme. Ifølge Helveg var Præsternes Gaarde nu „fritaget fra al kongelig (og

bispelig) Tynge“ og blevet til Embeds-Præstegaarde; og Degnene fik jo ogsaa efterhaanden Bol til at høste Indtægt af.

Skønt Ærkebisp Karl var en fredeligsindet Mand, taalte han dog ikke Uret og Udplyndringer; og da Grev Johan med Hjælperne „begyndte et blodigt Herredømme over Skaane ved at sætte sig i Besiddelse af Købstæderne og de faste Slotte“, og Bornholm som omtalt ogsaa truedes, gik Ærkebispen med Klereciet, sine Riddere, og hele Folket i omtalte Landsdele 1331 ind paa, at den svenske Kong Magnus Smek løskøbte Skaane m. m. for 34,000 Mark Sølv. (Helveg: Den d. Kirk. Hist. II. 1. S. 99). Derved kom Skaane altsaa under Sverig, mens Karl fremdeles var Danmarks Ærkebisp; og Bornholm blev ved at være i Ærkedømmets Besiddelse.

Karl Eriksen var meget interesseret for Kirkens Velfærd. Han skænkede Lunds Domkapitel noget bornholmsk og andet Gods og gav Korkannikerne god Løn, for at de skulde forbedre Sangen i Domkirken; men de Kanniker, som ikke vilde bo hjemme og passe deres Gerning, gav han Afbræk i deres Rettigheder. Han byggede et Kapel til søndre Side af Domkirken og lod den restaurere; og i den Anledning foretog han en Pengeindsamling; men dette benyttede nogle Skælmer sig af. De vidste, at Ærkebispen kunde sælge pavelige Afladsbreve til Fordel for sligt, og paa en Efterligning af saadanne samlede de Penge ind til sig selv — et Vidnesbyrd om, hvorledes Ærbødigheden for Kirkens Foranstaltninger var

begyndt at tabe sig. For at højne den gjorde Ærkebisp Karl ellers ikke saa lidt. Han indskærpede saaledes: Helligholdelsen af Kristi Legemsfest hvert Aars Torsdag efter Trinitatis og Festen for Marias ubesmittede Undfangelse den 8. Decbr.; men han opnaaede jo kun ved det første at udvikle Folks Overtro paa det synlige i Hostiens Naademiddel og ved den anden Fest at befordre fejle Forestillinger om den ugifte Stands Hellighed. *Nadverbrødet (Hostien) eller, som det kaldtes, Kristi Legeme, blev nu mere og mere tilbedet paa afgudisk Vis, saa det endog regnedes for en fortjentstfuld Handling at følge efter det, naar en Præst bar det i Guld- eller Sølvmonstrans til eller fra en syg.*

Ærkebisp Karl har naturligvis dels i Embedsmedfør, dels for at besøge sin Broder paa Hammershus gæstet Bornholm flere Gange; og det synes, som han har omfattet Øens Folk og Forhold med Kærlighed. Til Hammershus Slotskirke (St. Margrete Kapel) testamenterede han kort før sin Død 1334 ti Mark purt Sølv (ca. 350 Kr.) med den Bestemmelse, at der for disse Penge skulde købes Jordegods, hvoraf Indtægterne skulde tilfalde Præsten ved Slotskappellet; og han bestemte endvidere, at St. Jørgens Kapel i Aaker skulde have 20 skaanske Mark (ca. 70 Kr.); begge disse Gudshuse har altsaa været i Brug den Gang. Første Bestemmelse i Testamentet bekræfter for Resten, at det nu var bleven almindelig Skik at handle med Jord, hvad der før havde været vanskeligt paa Grund af de besiddendes Odelsret.

Paa flere Omraader tog Forholdene ny Former i denne Opløsningens Tid. Ifølge Script. r. D. VII. S. 597 begyndte de bornholmske Herreder nu at antage Navn efter Verdenshjørnerne; og nogle Byer paa Bornholm blev ligesom i det øvrige Land udskilt fra deres Landsogne, saa de kom til at danne Købstæder med egne Kirker og Præster og egne Fogder, Raad og Retter. Rønne menes at have faaet sit Kapel ombygget og udvidet ved Aar 1340; dog er det snarere sket 1333—34 i den byggelystne Bisp Karls sidste Tid, medens der herskede fredelige Forhold. Det ny Kapel, som snart kaldtes Kirken, blev ligesom det tidligere opført af Granit og Lim-(Cement)-Sten, men med smukt formede brændte Lersten til Vindues- og Dørindfatning; og det blev udstyret paa en Maade, der var dets Skytshelgen St. Nikolaj værdigt. Sligt var et Trin i Rønne Bys Udvikling som Sø-købstad. En Del af sidstnævnte Kapelbygningens nordre Mur med spidsbuet Kvindeportal ses endnu som et Led i det smukke Gudshus paa Rønne Kirkebakke. Det er ogsaa rimeligt, at Neksø og Hasle har faaet de Stenkapeller, der danner Grundlaget for de nuværende Kirker, bygget i hin Tid. De svære Mure af raat kløvede Kampesten og Sandsten tyder paa Ælde; og den lige eller — som i Hasle — flerkantede Østgavl samt de lave Korforhøjninger minder om gotisk Stil, der fulgtes den Gang. (P. Købke: De danske Kirkebyggn. S. 70).

Ærkebisp Karl Eriksen, som havde saa megen Omsorg for bornholmske Kirkefor-

hold, synes at have været en respektabel og god Kirkefyrste, der hævdede Fred og Orden i sit Stift; og det var sikkert kun, fordi han var vildledt af hin Tids Fejlsyn paa aandelige Ting, at han gjorde Kristen- dommen flere Bjørnetjenester.

Efter Karls Død 1334 indtraadte værre Til- stande, da den adelige Skaaning Peter Johansen Galen havde overtaget det høje Ærkebispeembede. (Dn. Biogr. Leks. 5. S. 543). Han blev valgt ved et Kompromis; og under de lovløse Forhold kom han i sin Nidkærhed for Kirkens Ret stundom til at svare til den bornholmske Betydning af sit Navn (Galijn = meget vred). Først tog det lang Tid og kostede mange Penge, for at han kunde faa Palliet og den pavelige Bekræftelse; thi de avignonske Paver krævede ikke blot Afladspenge, men ogsaa andre Afgifter som Erstatning for de tabte Kirkestatsbesiddelser i Italien. Selv almin- delige Bisper maatte betale Bekræftelsespenge (Annater); og da Danmarks ny Ærkebisp efter 2 Aars Forløb kom hjem fra sin Udfærd, var Lov- løshed og Vold imidlertid taget svært til rundt om i Landet. De gejstliges Gods og Guld havde vakt manges Misundelse; og Eksemplet fra de stores Kamp om dette havde smittet nedefter, saa ogsaa Smaafolk begyndte at plyndre Kirke- gods og overfalde gejstlige Personer. Peter Ga- lens første Arbejde blev da at forny den gamle Beslutning fra 1245 og føjede ifølge Helveg til, at

„alle, der forgreb sig paa Guds Kirke og derved kræn- kede Guds Ret, af hvad Stand de end maatte være, er-

klæredes for bandsatte, saaledes at Bandlysningen skulde ske hver Søndag i alle Landets Kirker under Klokkeringning med tændte Lys“.

I Aaret 1340 begyndte Kong Valdemar Atterdag imidlertid sin Fædrelandsrejsning; og 1343 maatte Ærkebisp Peter efter Pave Klemens VI's Befaling lade afholde Korsprædikener med Indsamlinger til foregivne Rustninger mod Tyrkerne; Gejstligheden maatte da i 3 Aar afgive $\frac{1}{10}$ af sine Indtægter til den Sag. Men de usikre Forhold i Landet vedblev; og i Aaret 1345 fik Peter Galen ved en Provintssynode (Kirkemøde) i Helsingborg bl. a. vedtaget nogle meget strenge Forholdsregler, der dog ikke saaledes som Vejlekonstitutionen 1256 blev særlig rettet mod Kongen. De vigtigste af disse gengives efter Helveg:

„Dersom nogen med Vold antastede en Biskop i den danske Provins eller voldelig afnødte ham skriftlige Forpligtelser, saa skulde disse være magtesløse, og han selv som en Majestætsforbryder være for stedse æreløs, og bandlyst; hverken han, hans Børn eller Børnebørn maatte nogen Sinde faa nogen kirkelig Værdighed i Danmark eller betroes noget af Kirkens Fogedembeder eller Bestyrelse af dens Gaarde og Byer. Saa længe Biskoppen er fængslet, skal Stedet, hvor han holdes fængslet, og det Land, Voldsmanden ejer eller har i Pant, være undergivet Forbud“. — „Dersom Klerke trods Forbudet (Interdiktet) alligevel holdt Gudstjeneste, skulde de foruden at lyses i Band miste deres Embede og tillige alt Haab om anden Ansættelse“. — Lignende Bestemmelser skulde gælde for de, der krænkede lavere gejstlige, hvor Interdiktet eller Præstestrejken kun skulde gennemføres i det paagældende Sogn. Endvidere vedtoges, at „alle, som antastede Biskoppers, Klerkes og Kirkens Gods og Rettigheder, som røvede afdøde Klerkes Efterladenskaber, som brandskattede Klerke og deres Bryder, alle, som krænkede Kirkers Fredhellighed ved at gribe Flygtninge paa hellige Steder eller ved at nøde dem til at gaa ud ved at unddrage dem Spise og Drikke, — skulde med Navns Nævneise bandlyses i alle Kirker; og maatte de

ikke, førend de havde gjort Bod, stedes til Nadveren eller, hvis de døde, faa kirkelig Begravelse. Alle, som besatte Kirketaarne, Kirker eller hellige Steder med væbnede Mænd og brugte dem som Fæstninger uden Biskoppens og hans Kapitels Samtykke, skulde lyses i Band; og paa de Steder, hvor de opholdt sig, skulde Gudstjenesten tie“. Overfor de, som ikke overholdt Præstecølibatet, blev vedtaget strengere Bestemmelser i Tilslutning til, hvad Kardinal Otto havde fastsat 1228; og for at udskille det verdslige helt fra det gejstlige fornyedes Kardinal Gregors Anordning af 1222 om, at „alle Ægteskabs-sager skulde afgøres for Biskoppens Ret“, og endvidere, at „ingen ordineret og ansat Præst maatte paa nogen Maade antage nogen verdslig Bestilling“; og hvis Klerke modsatte sig Prælaternes Bestemmelser, skulde de bandlyses og miste deres Embede. Desuden fik Bisperne strenge Forholdsregler at holde sig efterrettelig; Marie Undfangelsesfest, Pave Lucius' Dag og forskellige andre Festsdages Afholdelse indskærpedes; og „foranlediget ved Tidernes Kaar skulde der efter hver Højmesse i alle Landets Kirker holdes en Bøntjeneste med tændte Lys og Fakler og under Salmesang for at bede om Landefred samt for Kirkens Udløsning af dens Trængsel, hvorhos der blev tilsagt alle, som med Andagt overværede denne overordentlige Tjeneste, 40 Dages Aflad af den dem paalagte Bod“.

Det paalagdes endvidere enhver Biskop at kundgøre denne Synodes Beslutninger ved næste Landemode og nøje vaage over, at de blev overholdt. Hver Bisp holdt nemlig en Stiftssynode eller Landemode med Provster og udvalgte Præster fra vedkommende Stift 2 Gange om Aaret, ligesom han med Domkapitlets Medlemmer holdt Kapitelsret paa hver af de 4 aarlige Tamperdage, hvor kirkelige Sager blev behandlet.

Oven gengivne Helsingborgsynodes Beslutninger blev nærmest et afmægtigt Forsøg paa at gennemtrumfe gejstlig Vælde; thi det vedtagne blev ikke overholdt, Uviljen mod Præstestanden tog til; og den verdslige Magt fik ved Kong Val-

demar Atterdag større Indflydelse paa den danske Kirkes Styrelse end nogen Sinde før.

Ærkebisp Peter synes dog ikke at have brugt Krigsmagt mod Kirkens Fjender, hvad der vel ogsaa vilde være farligt paa Grund af hans særlige Forhold til Danmark og Sverrig. Hans Riddere var heller næppe til at stole paa; mange fejdede paa egen Haand; og der stod Smaakrige her og der, hvor Kirker i Mangel af Borge benyttedes som Fæstninger. Kirker og Kirketaarne misbrugtes meget den Gang. Der gemte Sognefolkene deres Vaaben som: Blider, Armbrøster, Pile og Haandsten m. m. (Script r. D. VI. S. 529 og Danm. R. Hist. II. S. 311); og bornholmske Præster og Almuesfolk har sikkert ofte søgt Beskyttelse i deres Fæstningskirker, naar fremmede Voldsmænd som Lybekkerne gjorde Røvertog ind over Landet, eller skaansk Adel paa Øen og bornholmske Storbønder kom i Konflikt, eller der kom Strid mellem en Præstemand og nogle af hans Sognebørn. Fogden paa Hammershus, Jep Jensen Galen, der nok var i Slægt med Ærkebisp, skulde altsaa baade tjene denne og holde Styr paa modstridende danske og svensksindede Folk samt indvandrede Tyskere, hvad der vel næsten kunde gøre en Mand „galen“, om han ikke var det før. (J. P. Trap: Danmark III. S. 40). Ærkebisp Peter Galen har sikkert tit gæstet den vanskeligt stillede „Kirkestats-Ø“; thi den 7. Decbr. 1346 udstedte han et Slags Privilegiebrev med Købstadret for Neksø, hvilket vidner om hans Kendskab til Øens Forhold. Hovedindholdet er:

Ingen maa give eller sælge noget bort af Byjorden. Bryder nogen Byfreden paa Købstadens Grund (indenfor Fredskorset) „han tager veder“ at bøde 50 Mark til Byen eller værgе sig med 3 Tylvter (Adelbønder, Mededsmænd og Nævn). Om nogen fanger en Udaadsmand eller en Tyv, da maa han ej selv afgøre Sagen, men fremføre den til Tingets eller Gældkærens (den skaanske kongelige Overembedsmands) Retskendelse. Ingen maa huse en Tyv. Ingen maa købe Hest, Ko, „scebeth Klæde“, Vaaben og flere Ting uden Vidne. Naar en Mand vil guldfæste en Kvinde, skal det ske i Overværelse af en Præst og „andre gode Vidner“; og har en af de trolovede Børn, skal der giftinges til halv Hovedlod osv. Søn skal arve dobbelt mod en Datter osv. „Dette er Købstadret, at ingen Mand maa stævne en Mand udenfor Byen; men han skal søge ham paa Bytinget og ej paa Kongens Ting og ej paa Landstinget“. — „En Embedsmand maa ej søge Bonde paa Ting om Høsthelg og ej om Julehelg og ej om Fastehelg og ej om Paaskehelg osv.“; og han „maa ej (sag)-søge for haandløs Vaade, ej for Nødshorn, ej for Svinetand, ej om nogen skær sig af en andens Kniv, ej for Hestehov eller Hestetand osv.“ — dog bødes i visse Tilfælde, og „dør man af slig Vaade, da skal Bonden, der Fæet ejer, bøde 3 Mark osv.“ Manddrab og mange andre Sager kan her som i Skaanske Lov afgøres ved Pengebøder. I Tvivlstilfælde skal en Mand altid „skære sig“ (rense sig) med Tylvter Ed. „Om Mand ganger i anden Mands Gaard“ og gør ham Uret og da bliver „huggen“ eller „drepen“, „bødes ej en Penning derfor“, ingen kan optage hans Sag; og „om Mand vorder i Horseng tagen, og vorder der dræbt og af Dage tagen, da skal Dyne og Ble til Ting føres og have rette Dom — og han har forgjort sit Liv for sine Gerninger; og skal han uden Kirkegaard ligge, for hannem hører hverken at bøde eller faste“. — „Denne Birkelov her stander skreven under, og steder vi Peder med Guds Naade Lunde Ærkebisp og Sverrigs Høvdning vore kære Bymænd i Neksø udi Bornholm og dermed, at deres Torv skal være om Torsdagen herefter, som de selv have ombedet; og til Vidnesbyrd da er vore Indsegl tilhængt for dette Brev, der givet var i Lund efter vor Herres Fødsel tusind Vintre, tre Hundrede Vintre, fyrretyve Vintre og paa det sjette Aar en Dag næst efter Sancti Nicolaj Dag“ (den 6. Decbr.) „Maa ingen Købmand, som ikke er Borger her udi Neksø, sælge Øl udi Kandetal hverken inden Hus eller uden. Maa ingen Købmand fremmed sælge med Skæppe eller Alen“. (Thura Bornh. Beskr. S. 165—71). — Siden maatte:

Hansaerne altsaa kun sælge Øl og Salt i Tønnevis og Klæde i hele og halve Stykker.

Lignende Købstadret gav Ærkebisp Aakirkeby (Thura S. 184) — Rønne og Gudhjem var vel allerede Købstæder den Gang —; og man ser af det anførte, at Bornholmerne ved Ærkebispens Hjælp har søgt at værges sig mod de tyske Kræmmeres for stærke Indflydelse. I Tilslutning til dette kan bemærkes, at Thura efter Resen beretter om, hvorledes Borgerne i bornholmske Købstæder fra gammel Tid lod Husenes Vinduer vende indad til Gaarden for at „sikre sig mod Tyve og deslige Skarns Folk“.

Samme Aar som Neksø fik Købstadret, gav Ærkebisp Peter sine Lundekanniker Ret til at forvalte og faa Del i Indtægterne fra Præsters Naadensaar (det første Aar efter Vakance); ved forskellige Lejligheder sørgede han for Gejstlighedens timelige Velfærd. Lundekapitlet fik mere Gods, Kantorerne ved Domkirken større Indtægter, og der blev stiftet mange Sidealtre med Løn til Sjælemessepræster. (A. Hv. Bispekr. S. 72—75).

I Aaret 1348—50 hemsøgt hele Europa af den gruelige Pest, der kaldtes den sorte Død. Mange Mennesker blev derved pludselig bortrevet fra denne Verden. „Der havde ikke været saa stor Dødelighed paa Jorden siden Syndflodens Tid“, hedder det; og paa Bornholm blev der ifølge et Sagn kun to levende Mennesker tilbage, en Pige ved Navn Elna og en Karl, der fandt hinanden ved, at den ene ringede med en Kirkeklokke; og fra dem skulde de senere Bornholmere ned-

stamme. Selv om dette Sagns Skildring af Dødeligheden er en stor Overdrivelse, huserede Pesten dog saa voldsomt, at flere Steder i Landet kom hele „Kirkesogne“ til at ligge „øde“, og alle Sind blev vældig opskræmt ved de mange Dødsfald. Spaamænd forkyndte, at Verden skulde forgaa 1357, den hellige Birgitta i Sverrig fik „Syner og Aabenbaringer“; og danske Biskopper „anordnede overordentlige Bededage med Processioner og Sange for at afvende Himlens Vrede“. Dog blev ogsaa dette materielt udnyttet. Idet saadanne Processioner gentoges hvert Aar, forpligtede Sognekæmændene sig til at svare deres Præst en aarlig Afgift i Smør (Smørbyrd) som Godtgørelse for Ulejligheden. — I Pestperioden har Rønne rimeligvis faaet sit første Hospital; thi dets Beliggenhed tæt ved Byen Øst for Tørvet minder mere om et „Pesthus“ end et St. Jørgens Hospital, som gerne blev lagt fjernere Byen ved et rindende Vand.

Aaret 1350 holdtes som et Jubelaar i den romerkatolske Kristenhed; og Pave Klemens VI. lovede, at „alle, som i det Aar med Anger og Ruelse indfandt sig i Kirkerne (i Rom) og søgte dem daglig i det mindste 14 Dage, skulde have fuldstændig Aflad for alle Synder“. Mange danske — og vel ogsaa nogle Bornholmere — drog derfor til Rom; men de fleste omkom undervejs af Pesten. — Samtidig blev danske Præster og Klosterfolk herhjemme saa stærkt forfulgt af Voldsmænd, at Klerke ofte maatte forlade deres Embeder og Munke deres Klostre uden at have det nødvendige til Livets Ophold; og kun Valde-

mar Atterdag formaaede efterhaanden at skaffe dem bedre Kaar.

Den noget uheldigt strenge Ærkebisp Peter Galen døde i Aaret 1355, og Skaaningen *Jakob Nielsen Kyrning* blev valgt i hans Sted vistnok ved den danske Kong Valdemars Indflydelse. Svenskerkongen Magnus Smek og senere hans Søn Erik betragtede i hvert Fald den ny Ærkebisp som deres Fjende og behandlede ham paa lignende Maade, som Kong Kristoffer havde brugt overfor Jakob Erlandsen. Ærkebisp Jakob Kyrning blev først berøvet alt Ærkesædets Gods — altsaa ogsaa Bornholm; og efter forskellige Fejder og Forlig blev han tillige fængslet 1359. Snart efter blev han dog igen løsladt; men under de paafølgende Processer fik han ligesom Jakob Erlandsen en Tid Paven imod sig og maatte rømme af Landet.

Under disse Omstændigheder lykkedes det Kong Valdemar at vinde Skaane tilbage samt Bornholm 1360. Ærkebisp Jakob var imidlertid tyet til Hammershus; og dér døde den ulykkelige Prælat, som det mentes, af Pest 1361. Hans Lig blev siden ført til Lund og jordet i Domkirken.

Paa Lunds Ærkesæde kom derefter en Jyde med det jævne Navn *Niels Jensen* eller *Jonsen*. Han stod i Gæld til Kong Valdemar, fordi denne havde hjulpet ham til det høje Embede; og derfor kom han ogsaa let overens med Kongen om Ærkesædets Forhold til Bornholm. Det blev i Aaret 1362 bestemt, at denne omtvistede Borgø vel skulde være under Ærkedømmet; men Ærke-

bispen maatte tillige skriftligt love „atter at overlade Øen til Kongen paa hans Forlangende“, og at den Mand, der fik den i Forlening, maatte være een, der var Kongen huld og tro, ligesom „at Slottet og Øen altid skulde staa aabent for Kongen og hans Hus“. — Bornholms Forhold til Ærkedømmet blev altsaa efter dette ikke saa fast som tidligere. Nu blev Ærkebispens Ombudsmand eller Foged paa Hammershus ofte kaldt Hovedsmand eller Lensmand, han skulde altid være gejstlig; og 1262 havde Niels Jonsen en saadan ved Navn Jakob Splid; men foruden ham med Husstand boede der sædvanlig en Kannik (Degn), som førte Provstetilsyn med Bornholms Præster, samt vistnok Slotskapellanen.

Aar 1361 havde Valdemar Atterdag gjort sit berømte Tog til Gotland og indtaget den befæstede Hansestad Visby, hvorfra han hjembragte store Rigdomme, bl. a. Kostbarheder fra Kirkerne; og Aa Kirkes gotlandske Døbefont er rimeligvis en af disse hjemførte Ting, som Kongen har skænket til Kapitelskirken for at befæste sit Venskab med Ærkebispen. Nævnte Helligdom, som er udarbejdet af en Mester Sighraf paa Gotland ved Aar 1280, er et helt Kunstværk. Paa Fontens Rundside er i Relief fremstillet 11 Billeder af Jesu Liv og Død. Særlig fremhævet er de hellige tre Kongers Tilbedelse af Jesusbarnet som en fin Henstilling til andre Konger om at gøre ligesaa; og oven over Billederne staar en forklarende Runeindskrift i det gotlandske Sprog. For næden er Døbefonten smykket med Relief af 4

sammenslyngende Slinger med Løve- og Vædderhoveder, der sagtens skal betegne Djævelens forskellige Fristemaader overfor Menneskene. Ærkebisp Niels Jonsen kunde nok være glad for saadan en kostbar Font; og ved sine Besøg i Kapitels- eller Biskops-Kirken har han maaske ogsaa døbt Børn i den. (L. Wim. Døbef. i Aakb.).

Afhængig af Kongen maatte Ærkebisen gøre ham flere diplomatiske Tjenester. Det var saaledes Niels Jonsen, der holdt den holstenske Prinsesse Elisabeth fangen paa et af sine Slotte (sagtens Hammershus), til Brylluppet mellem Valdemars Datter Margrete og Svenskerprinsen Haakon var fuldbyrdet, og den nordiske Union indledet. (D. Biogr. Leks. 8. S. 537); og Ærkebisen maatte finde sig i, at Kongen beholdt en Del af Gejstlighedens Korstogstiende og tilegnede sig Kloster- og Kirkegods, som han havde Brug for. Men da Valdemar Atterdag i Aaret 1364 havde besøgt Pave Urban V og ved Knæfald, Foræringer og klog Tale opnaaet Kaldsret til visse gejstlige Embeder under Pavens Overafgørelse og Ret til for danske Pilgrimme at slippe med Besøg paa indenlandske Helligsteder osv., skal Niels Jonsen have ytret: „Efter Kongens Hjemkomst fra Pavens Hof blev alle gamle Vedtægter og Anordninger afskaffet, og den danske Kirkes Frihed traadt under Fødder“, saa Ærkebispens Venskab til Kongen har vel siden nærmest bestaaet i „at gøre gode Miner til slet Spil“. — Kirkens Mænd maatte jo trods alt være Kong Valdemar taknemlig for den Ro og Sikkerhed, han efterhaanden skaffede dem

efter Lovløshedens Tid. — Saa snart Kongen var død 1375, begyndte den indre Uro i Landet paa ny. Værst blev det i Skaane, hvor Hansestædernes Mænd spillede Herrer, og hvor Gældkæren Tuve Galen stod i mistænkelig Forbindelse med Meklenborgerne. Dronning Margrethe og hendes mindreaarige Søn Oluf formaaede ej straks at beskytte Gejstligheden mod Overlast. I den Anledning skrev Ærkebisp Niels et Brev, vel et Slags Hyrdebrev, til sine undergivne 1376, hvori han klager over, at:

„mange Uretfærdighedens Børn, drevet af utæmmet Begærlighed, lægger voldsom Haand paa Prælater og Kanoniker, paa Præster og Klerke, at de holder dem i Fangenskab, saarer og dræber dem; at de røver Kirkernes og Klostrenes Gods og sætter sig i Besiddelse af Tiender og andre kirkelige Indtægter, uden at det er muligt at faa nogen Ret over dem“.

Samme Aar skænkede han en ny Blide (Stenkaster) til Aa Kirke, hvilket viser, at Børnholms Gejstlighed og maaske især Kapitelskirkens Mænd har frygtet fremmede Købmænds, skaanske Adelsmænds eller bornholmske Storbønders voldelige Overfald; og det var ikke uden Grund; thi Gejstlighedens Pengekrav angaaende Tiende og Told og Bøder ved Sagefald var nu saa store, at det stundom vakte Utilfredshed. De præjsiske Hansestæder klagede 1375 og følgende Aar over utilbørlig Told og Tiende, som de maatte yde Ærkebispens af deres bornholmske Sildefangst; og 1378 lod de med „Vold og Uret“ en Lybekker Van Hagen og hans Folk henrette paa den skønne Klippeø. Af Væbner Peder Olsen Forløftebrev fra 1433 om ikke at ville fejde mod Ærkebispens

Foged Aage Nielsen paa Hammershus for den Bøde, denne havde idømt ham for Manddrab, kan man slutte, at sligt ogsaa kunde finde Sted i Ærkebisp Niels Jensens Tid. Var Øen Bornholm paa Grund af, at der ej fandtes Ridderborge, ikke saa udsat for Borgerkrig som andre Landsdele, saa har de bornholmske Fejder vel til Gengæld mere end andre Steder været ført, saa ogsaa „de hellige Steder (Kirker og Kirketaarne) besmittedes med Blodsudgydelse, og Bygningerne ofte maatte lide stor Skade“. (Helveg: Den d. Kirk. Hist. II. 1. S. 118). Derfor har Ærkebisp Niels Jonsen truffet før omtalte Foranstaltning ved Aa Kirke. Selv boede han meget paa Slottet Hammershus, Kirkens faste Borg, hvorfra han og hans Mænd søgte at styre det kirkelige Distrikt.

Med de fremmede paa Bornholm søgte Niels at leve i god Forstaaelse ved at tilstaa dem visse Friheder. 28. Oktober 1378 udstedte han paa Hammershus et Brev om, at de gripsvoldske Gildesbrødre i Rønne bestandig maatte have „deres Gilde, Kærter, Ligklæde og andet Ligtøj i Rønne Kirke og dér lovligt lade holde, saa ofte de finde det ønskeligt, Sjælemesser over døde Gildesbrødre og andre fremmede“. Ved samme Lejlighed fik de bekræftet en tidligere given Tilladelse til at købe et Stykke Jord i Rønne og derpaa at „bygge et Herberg til deres Møder og Gæstebud, som de maa holde, saa ofte dem lyster“. Grund og Bygning skulde være skattefri, Gildesbrødrene skulde have Frihed til at styre deres Sager efter Ønske, saa hvis f. Eks. noget af deres Skibe strandede i

Rønne Havn, kunde de bjerge Godset uden Vrag-afgift til Ærkebispem, som ellers plejede at kræve en Trediedel af Værdien, og kun hvis nogen begik grove Forseelser, skulde der betales Bøder til Ærkebispens Foged. Lignende Friheder fik de kolbergske Gildesbrødre i Neksø, der nu ogsaa havde Kapel eller Kirke. Den mod fremmede frisindede Ærkebisp Niels var ellers meget omhyggelig for at faa sine Indtægter til at flyde rigelig. 3. Febr. 1379 berettes, at han nylig har ladet sin Foged Hans Uf bygge 6 Boder i Fiskerlejet Listed; og de skaffede ham ved Udleje 6 Mark i aarlig Indtægt. Dog ophævede han Lejemaalet og pantsatte Boderne til samme Foged for 40 Mark (vel ca. 5 Mk. Sølv). (Bh. Sml. VIII. S. 147 og 157).

Ærkebisp Niels Jonsen opnaaede nok at faa nogenlunde rolige Forhold paa Bornholm; men det samme gjaldt ikke i det øvrige Land, skønt han ofte brugte Bandstraalen mod de opsætsige. Mest holdt han af at sidde ved sin Bogsamling i Studerekammeret; og i Hammershuses Manteltaarn har han altsaa siddet og ført sine Godsfortegnelser og skrevet paa sin Bispekrønike, mens han nu og da er bleven afbrudt, naar en Rytter viste sig paa Slotslyngen eller en Skude kom igennem Hammervandet for at bringe ham triste Budskaber fra den ydre Verden. — Paa sit bornholmske Slot havde han ifølge Repert. Dipl. II. 1. S. 209 baade Kantor og Kanniker, saa det har ikke manglet paa højtidelige Messer i Margretekapellet; og Vejen Hammershus—Simrishavn—Tommerup—Lund er ofte bleven befaret i de

Aar. Paa Hammershus endte den stille Ærkebisp omsider sine Dage den 5. Febr. 1379.

Ærkebisp Niels Jonsen havde i sit Testamente bl. a. bestemt, at Ols Kirke og Salomons Kapel af hans efterladte Gods skulde have hver en Sølv-ske og Sankt Jørgens Kapel 2 Messebøger. Man kan deraf slutte, at disse Gudshuse stadig har været i Brug, og at Niels har haft Omsorg for dem saa vel som for Kapitelskirken; men ellers faar man ikke meget at vide om Bispens aandelige Liv. Han synes at have været en tro Tilhænger af sin Tids materialistiske Aandsretning og levet uden Paavirkning af eller i Forbindelse med samtidige Mystikere som den tyske Johannes Tauler eller den svenske hellige Birgitta, der ellers vedligeholdte Kristendommen i den verdsliggjorte Kirke.

Det bør for Resten her bemærkes, at der samtidig i England levede en Præst og Professor Johan Viklef, der stillede sig i Opposition til Romerkirken og baade talte og skrev mod pavelige Pengeafpresninger, Aflad, Helgendyrkelse, Forvandlingslære, Hostietilbedelse, Cølibat og tvungent Skriftemaal m. m. Han besørgede ogsaa Bibelen oversat paa Engelsk og udsendte Lægfolk som Rejsepræster at forkynde det sande Evangelium, saa der blev vakt kristeligt Liv rundt om i England. Men for alt dette blev Viklef dømt som Kætter.

Om saadanne Rørelser har naaet Bornholm,

er ikke oplyst. Vi tør dog tro, at ogsaa dér stadig har levet nogle faa Præster og Lægfolk, som midt i den verdslige Mængde har kendt Troens hemmelighedsfulde Aandsliv, som ikke er afhængigt af Dogmer og Skikke, men kan forplante sig i det skjulte fra Slægt til Slægt. — Ved Østerlars Kirke findes en Ligsten med udhugget Billede af en katolsk Præst i Ornat holdende en Alterkalk i Hænderne; og uden om ses en latinsk Indskrift, der fortæller, at „i det Herrens Aar 1370 Dagen før Sct. Markus Evangelistens Dag døde Hr. Henrik Greser“; og der føjes til: „Bed for ham“! Denne Henrik Greser har altsaa været Præst i Østerlars Sogn under Ærkebisp Niels Jonsen og maaske før. Han har rimeligvis ligesom Ærkebispen „tragtet noget efter de jordiske Ting“, siden han har kunnet efterlade sig Midler til Anskaffelse af en saa kostbar Ligsten; og han har ikke været hel sikker paa at arve Salighed hist; for ellers havde han jo ikke behøvet at lade efterlevende holde Sjælemesse eller Forbøn for sig, naar han var død.

I Ny Kirke er foretaget en Udhugning af Triumfbuens Sider helt ind i Nicherne, hvilket antagelig er sket i Niels Jonsens Tid for at skaffe Plads til flere Sjælemessealtre; thi oven over Buen findes Rester af nogle vel udførte Kalkmalerier (et Kristusbillede og Ornament), som følger Buens Udvidelse og menes paaført ved Aar 1370. (J. Magnus Petersen: Kalkmalerier S. 144).

Den næste Ærkebisp var en Lollik ved Navn *Mogens Nielsen*, der tidligere havde været Dekan.

i Lunds Domkapitel. Han var lidt mere handlekraftig end sin Forgænger, men tillige en ivrig Helgendyrker. De Friheder, som Niels Jonsen havde givet de gripsvoldske Herrer i Rønne, indskrænkede han ved i et Brev af 24. Juni 1380 at paalægge Gildesbrødrene hvert Aars Mikkelsdag at betale „en Hvid i stralsundsk eller lybsk Mønt i Afgift“ af deres erhvervede Grund i Rønne; og han foreholder dem, at de ej maa gribe ind i Borgerformændenes Rettigheder. (Bh. Sml. VIII. S. 147—48).

De ufredelige Forhold i Landet vedblev stadig. Den svenske Kong Albert gjorde Plyndringstog ind i Skaane; og Ærkebisp Mogens lod da først alle Skaanes Herrer, Riddere og Væbnere paa et Møde i Lund 1380 give en edelig Forsikring om ved fælles Hjælp at værne Landefreden; dernæst lod han paa et Provinsialkoncilium i Malmø 1383 gentage og udvikle Bestemmelserne fra Helsingborgmødet (1345) om Bandstraf og andre Forholdsregler overfor Kirkens Fjender; og han glemte ligesom flere af sine Forgængere at fremhæve de Kristnes aandelige Kampmidler: Bøn, Forbøn, Kristusbekendelse og Lidelse for Troens Skyld — et Vidnesbyrd om, hvor aandsfattige den Tids Prælater var. Det lader heller ikke til, at Bisp Mogens's Forholdsregler hjalp noget; og snart kom der ogsaa Ufred andre Steder fra.

Da Stockholm under Dronning Margretes Belejring 1389—95 blev forsynet med Levnedsmidler af meklenborgske Kapere, drev disse „Fetaljebrodre“ ofte Sørøveri paa Østersøens Kyster og

kom ogsaa til Bornholm. I Sommeren 1391 gjorde Hertug Johan den yngre af Meklenborg Landgang paa Øen og plyndrede og brandskattede; Aaret efter kom en Rostokskipper Klaus Schild med sin Bande og tog 6 Læster (ca. 120 Tdr.) Sild og nogle andre Varer fra fredelige Skibe ved Kysten; og 1393 blev Bornholm atter hjemsogt af omtalte Hertug, som tvang Beboerne til at betale en Sum Penge for at slippe for værre Overlast; og selv de fremmede Købmænd led under disse Plyndringer. Det er rimeligt, at ogsaa eventyrlystne Bornholmere har lært af de fremmede; og fra denne Sørøvertid stammer formodentlig Sagnet om Varperne, der i Korthed lyder saaledes:

En bornholmsk Bonde havde i sin Ungdom givet sig i Ledtog med tyske Sørøvere og nede i Pommern vundet sig en rig Brud, med hvilken han siden vilde leve lykkeligt paa Sigaard i Aaker, som han tilkøbte sig. Men under Brylluppet var der kommet en Spaakvinde, som havde bebudet ham en kommende Forbandelse af hans Ungdomssynder; thi hun havde sagt, at hans Hustru skulde føde ham 3 Sønner og 3 Døtre; men Sønnerne skulde slaa deres Søstre ihjel. Tiden gik; og Sigaardsfruen fødte virkelig efterhaanden de omspaaede Børn; og af Frygt for, at ogsaa den sidste Del af Spaadommen skulde gaa i Opfyldelse, sendte Forældrene deres 3 Sønner bort til Opdragelse hos Moderens Slægt i Pommern, hvor de ikke maatte faa noget at vide om deres Hjemstavn. Af Nordtyskerne lærte de imidlertid at drive Sørøveri; og da mange Aar var gaaet, kom de paa et Sørøvertog til Bornholm. Mens de var oppe i Land for at plyndre vejfarende Folk, kom en Mand kørende med deres Søstre gennem den øde Højlyng for at bringe dem til Ottesang i Østermarie Kirke. De tre Røvere kendte ikke Kvinderne, men overfaldt dem, dræbte dem og tog deres kostbare Smykker; og Kusken, som under det havde set Lejlighed til at undslippe, satte de efter og naaede nær ved Aakirkeby, hvor de ogsaa slog ham ihjel; og først da Røverne siden blev taget til Fange, opklaredes det, hvem de var. — Til Minde om denne tragiske Begivenhed

rejste Beboerne Stenpyramider (Pille) — een for hver af de 3 Sigaardsdøtre paa Drabsstedet i Højlyngen og een for den dræbte Kusk eller Knægt i Nærheden af Aakirkeby. Den sidste kaldes Knægten; men de andre fik Navnet Varperne; og det har fra gammel Tid været Skik og er endnu, at den første, der om Sommeren kommer ud i Højlyngen, smykker Varperne med ny udsprungne grønne Kviste. (J. P. Møller: Folkesagn S. 14 o. fl. Kild.)

Ærkebisp Mogens Nielsen var imidlertid død 1390, og hans Eftermand *Peter Jensen* „vandret“ snart efter, da den ny Ærkebisp *Jakob Gerdson* benyttede de usikre Tilstande til sin Fordel. I November 1393 strandede en Elbinger Skipper ved Bornholm, og Ærkebispens Foged Kuneke Isernvord førte hele Skipperens Ladning Klæde ind paa Hammershus; og ved en anden Lejlighed satte Ærkebispen sig i Besiddelse af et Skib fra Marienburg: men han maatte rigtignok senere gaa ind paa at levere Skibet tilbage og betale den bjergede Klædeladning, hvad han dog ikke fik tilendebragt ved sin Død 1410. (B. S. VIII. S. 159).

Disse Ærkebisper fremmede altsaa ikke Kristendommen paa Bornholm eller i det øvrige Land, ligesaa lidt som de skaffede Ro og ordnede Forhold til Veje. Det var Dronning Margrete, der omsider fik gennemført noget af det. Hun paatalte Ærkebispens Gridskhed; og for at kunne hæmme Sørøveriet i Østersøen gjorde hun Forberedelser til at bygge en Borg paa Ærteholmene (Kristiansø). Selv om det kun blev derved, fik dette sin Betydning for Bornholmernes Sikkerhed, og med Hensyn til Kristendommen søgte hun overalt at fremkalde Liv i de døde Ben. —

Opdraget hos den hellige Birgittas Dat-

ter Mereta var Dronning Margrete kommet i et levende Forhold til Frelseren, saa hun fik mere ud af en kirkelig Gudstjeneste end mange andre; og hendes Kærlighed til Gejstligheden og hendes varme Kristentro viste sig ved mange Lejligheder, hvad der omsider ogsaa kunde mærkes paa Bornholm.

Allerede ved sin Søn Olufs Hyldning 1386 skænkede Dronning Margrete en hel Gaard med Jordtilliggende til Lunds Kirke og Kapitel, og senere gav hun store Gaver til Kirker og Klostre og hjalp Bisper og Præster til større Indtægt. 1389 fik hun Ærkebisp Mogens til i et Brev at opfordre de hedenske Lapper til at blive Kristne og begyndte altsaa en Slags Mission iblandt dem. Aaret efter bragte hun ved Ærkebisp Peter Jensen Pave Bonifacius IX et Pengeoffer og fik Løfte paa Aflad for sine Synder, naar hun vilde besøge visse hjemlige Kirker. Det var en Dispensation fra Reglen, at Folk i det Jubelaar (1390) skulde valfarte til Rom for at erhverve Aflad. — Vel bar meget af det nævnte Præg af Tidens Prangertro og Materialisme; men Dronning Margrete besad ligesom hendes Ideal Birgitta ogsaa Mystikernes hemmelighedsfulde Kristenliv bag ved det ydre Væsen.

Den hellige Birgitta havde ved et Kloster under stor Afholdenhed og streng Lydighed mod sin Skriftefader Mathias fra Linkøping levet sig ind i den hellige Skrift og et Kristenliv med Godgørenhed mod fattige og syge. Stundom var hun

faldet i Henrykkelse, og Herren havde aabenbaret sig for hende i Syner, som hun selv eller Mathias havde opskrevet; og hun havde paatalt baade Præsters og Kongers usædelige Liv, ja, paa en Romerrejse havde hun revset Paverne for deres Ophold i Avignon og forkyndt Straffedomme over Kirken for dens Verdsligheds Skyld. Alligevel havde hun 1370 opnaaet påvelig Stadfæstelse paa den ny Klosterorden, hun havde stiftet ved Vadstena Kloster.

Dronning Margrete lod sig indskrive som Søster i dette Kloster; og Aaret 1391 fik hun den hellige Birgitta optaget paa Helgenlisten. Paven tilstod derefter i en Bulle (Brev med Segl) af 1. April 1394 alle nordiske Pilgrimme Aflad, naar de vilde besøge den hellige Birgittas Kloster, hvad adskillige danske — vel ogsaa Bornholmere — siden har gjort. Det usunde og sværmeriske i omtalte Helgenindes Liv synes Nørdens Dronning dog ikke at have taget i Arv. Margrete ledede som bekendt alt med Klogskab og fast Haand; og fordi hun havde kristelig Myndighed faldt det som af sig selv, at hun bestemte, hvem der skulde have forskellige kirkelige Embeder. Hun hjalp de „Kvinder og Møer“ og fattige Mennesker, der havde lidt under Krigen, og lod afholde Messer for deres Sjæle, som var faldet i Orlogen, hvad enten de havde været for eller imod Riget; og i Aaret 1396 lod hun udstede en Forordning, hvori det bl. a. hedder, at

„alle skal holde Kirkefred, Kvindefred, Husfred, Gaardfred, Plovfred og Tingfred. Embedsmændene skal styre retfærdigt og ikke tage Penge eller Gaver derfor; ulovligt

Gæsteri skal aflægges; ingen maa huse eller skjule nogen fredløs eller anden Ugerningsmand; alle skal vise indbyrdes Kærlighed og lade andre blive ved Ret og Fred“.

Det berettes ogsaa, at hun selv omhyggeligt opfyldte disse Bestemmelser, saa hun hævdede Ret uden Persons Anseelse; og naar hun erhvervede en Herregaard, lod hun ofte dens Mure og Taarne nedbryde, „fordi de egentlig ikke var Herresæder, men Røverskjul“. (Danm. R. Hist. II. S. 395—97).

Da Dronning Margrete som Regent over alle 3 nordiske Riger havde faaet sin Søsterdattersøn Erik af Pommern kronet til Efterfølger 1397 (Kalmarmarunionen), vovede ikke mange at modsætte sig hendes Styre; og „der blev en Ro og Velstand i Landet, man ikke i mange Tider havde kendt“, fortælles der. Det var ogsaa ifølge Hübertz' Aktstykker Nr. 10 paa nævnte Dronnings Forlangende, at Søroveren Johan af Meklenborg 1404 frigav Neksøboen Olaf Jensen, som han havde taget til Fange paa et af sine Tog, saa Bornholmerne nød ogsaa stadig godt af hendes gode Regimente.

Paa den Tid var det, at den bøhmiske Præst og Universitetslærer Johan Hus (Gaas) udbredte Viklefs Tanker i sit Fædreland, idet han baade talte og skrev mod Hierarkiet (Præstevældet), hævdede Kristus som Kirkens Hoved, Kirken som Samfundet af de udvalgte og Bibelen som eneste Norm for Kristne at leve efter. — Saa vidt var man ikke kommet i Danmark; og dog var Dronning Margrete Prælaters og Præsters vaagne

Samvittighed, saa de maatte overholde „Orden og Sømmelighed ved den kirkelige Gudstjeneste“; og Lægfolket — ikke mindst paa Bornholm — maatte under hendes Indgriben til Fordel for de undertrykte blive kristelig stemt. Dette synes flere Dokumenter fra den Tid at stadfæste, ligesom de udførte Kirkearbejder fra samme Periode vidner om, at Bornholmerne trods lidte Udplyndringer har været villige til at ofre noget for Guds Sag.

Den 11. Marts 1404 fik „hæderlig Mand Jakob Andersen“ Skattefrihed paa sin Gaard i Østermarie, fordi han var Ærkebisp Jakobs „fortrolige Forebringer om, hvad der hænder“ — vistnok ved Bispens og Kapitelets bornholmske „Gaarde“; og dette Privilegium blev stadfæstet 10 Aar efter af den følgende Ærkebisp Peter Kruse, der da opholdt sig paa Hammershus (Hübertz Aktst. Nr. 8 og Repert. Dipl. Nr. 5257). Den 7. Januar 1407 havde Ærkebisp Jakob været paa samme Slot og ordnet en Trolovelse og en Gaardhandel for bornholmske Bønder. I Overværelse af tidligere Slotsfoged Povl Degn og daværende Johan Lavesen samt Bornholms Degn (Provst) Hartvig Lang bekræftede Bispens, at Ormar Herlugsen som Medgift med sin Fæstemø Katrine, Peter Hals' Datter, skulde have hendes afdøde Faders Gaard med tilliggende Mølle i Østermarie Sogn; og nævnte unge Mand fik altsaa Skøde paa denne Gaard og satte Bo dér med sin unge Brud under Kirkens Velsignelse. Den 29. Marts 1416 skrev den skik-

kelige Ærkebisp Peter Kruse fortroligt til en „Splyd i Landet Bornholm“ (vistnok daværende Slotsfoged), at han havde „solgt en Grundejendom i Allehelgens (Nyker) Sogn i Aaby“ til Peter Bosen for 5 Mark Sølv (ca. 175 Kr.) og 1 Dunk Vin og forpligtede sig til at tilskøde ham Ejendommen. Da var ifølge samme Brev Henrik Benedikt Præst i Nyker. Peter Bosen blev senere Landsdommer. (Hübertz Aktst. Nr. 11 og Repert. Dipl. Nr. 5580).

Efter Dronning Margretes Paabud om Kirkefred er der nok bygget Vaabenhus til de Kirker, der ikke havde et saadant i Forvejen; og paa Bornholm stammer saadanne „gotisk“ prægede Vaabenhuse som de til Bodils og Ibs Kirker rimeligvis fra den Tidsperiode. Nordiske Mænd havde jo fra Hedenold den Skik at gaa bevæbnet; og selv naar de paahørte Messe i Kirken, vilde de helst have Sværdet hos sig; men de maatte nu vænne sig til at lade deres Vaaben staa ude i det foran dens Indgang byggede Forhus, mens de overværede en Gudstjeneste. Af andre Kirkearbejder fra denne Tid kan nævnes, at St. Anna Kapel i Gudhjem fik en betydelig Udvidelse mod Vest, fik ogsaa nok et Taarn og blev smykket med Kalkmalerier; men særlig er Ny Kirkes Udsmykning betegnende. Paa Midtpillens øverste Parti blev udført Kalkmalerier i spidsbuede Felter med smukke Ornamentter, saa det hele ligesom i Nilars og Østerlars Kirker dannede en Slags Billedkapitel. Kun Ornamentterne er restaureret, saa Billederne fremtræder meget utydeligt. I et Felt fremstilles, hvorledes Jesus blev hudstrøget

af de romerske Soldater, i et andet ses han bære sit Kors, og i et tredie er malet hans Korsfæstelse med Maria og Josef ved hans Side. Billederne fremtræder i mørkerøde, grønne og gule Farver paa en stjernestrøet Baggrund og indrammes af et romansk Ornamentbaand foroven og et tilsvarende forneden hele Pilen rundt. Paa Kirkens Sidevægge blev ogsaa udført Kalkmalerier, der som en Billedfrise menes at have fulgt hele Rundhusmuren. Endnu ses dunkelt Billedet af St. Kristoffer, der iført en graa Underkjole og en rødbrun Kappe bærer Jesusbarnet over en brusende Flod. Desuden ses Jesus fremstillet som et blødende Lam med Sejrens Fane ved Siden. Disse Pille- og Vægbilleder er ikke meget kunstnerisk udført; men det røber vel netop, at de er gjort af en stedlig Maler som Udtryk for Beboernes og vel ogsaa Provst Langs og Pastor Henriks Tankegang efter Dronning Margretes Paavirkning. (J. Magnus Petersen Kalkmalerier XVI. S. 50 og 144 samt Hjort i Bh. Sml. VIII S. 117 og 118). Det gode ved Billederne paa Ny Kirkes Sidevægge er, at de ikke underviser i Helgendyrkelse som de tilsvarende i Nilars gjorde det. — Hvilke andre Kirker, der fik en lignende Pryd i den Tidsperiode, kan vel ikke oplyses nu. Det anførte er ogsaa tilstrækkelig til at vise, hvorledes romerkatolske Bornholmere den Gang gerne saa malet for Øje, hvad Nutidens lutherske dø. synger, at

„Lammet, Gudslammet, dets Vunder og Saar,
Æren og Prisen i Evighed faar“.

Og denne Mystik var ogsaa netop Kernen i Dronning Margretes Tro.

Men samtidig med, at der kom saadanne Lysglimt fra Himlen hist og her, laa den øverste Kirkeledelse stadig i Mørke. Paven i Avignon havde nu faaet en Medbejler i Rom; og begge krævede Lydighed og Pavetiende omkring i Landene og „bandlyste gensidig hinanden og hinandens Tilhængere“. Dette Forhold varede til 1409, da der paa et Kirkemøde i Pisa blev vedtaget at vælge en ny Pave. De to afsatte Kirkeoverhoveder vilde dog ej finde sig i at lide slig Tort og gjorde vedblivende Krav paa at have Magten, hvorfor der i nogle Aar var 3 stridende Paver, der spottende blev kaldt „den pavelige Treenighed“. Først ved det store Kirkemøde i Konstanz (Kostnitz) 1414—18 blev Paveskismaet afløst af blot een Pave, Martin V.

Dronning Margrete døde imidlertid 1412; og hendes Efterfølger Erik af Pommern fortsatte i hendes Spor. Han kæmpede som bekendt baade for Unionens og Sønderjyllands Bevarelse, grundlagde Birgittiner-, Karmeliter- og Graabrødre-klostre, indtog København, besatte eller medvirkede ved Besættelsen af kirkelige Embeder osv., men ikke med den heldige Virkning som Dronning Margrete; og da den godmodige Ærkebisp Peter Kruse var død 1418, blev Kongens Foranstaltninger snart saadan, at de medførte Utilfredshed og Ulykker, der ogsaa mærkedes paa Bornholm.

6. Kongespor, Kapelbram og Humanisme.

(1418—1525).

Skønt Romerkirken (med sine uværdige Paver) ved Hjælp af Teologien hævdede en vis Rædselsmagt over Sjælene, herskede den ikke længer over Konger og Lande. *Det var paa den tyske Konge og Kejser Sigismunds Foranledning, at det store Kirkemøde afholdtes i Konstanz, og dér blev stemt „efter Nationer“ i Stedet for „efter Hoveder“, medens der vedtoges noget om Formindskelse af Landenes Afgifter til den nyvalgte Pave. Dog gennemførte det Kirkemøde ingen virkelig Reform; og da Romerkirken ved den Lejlighed dømte den kristne Reformator Johan Hus til Baalet, domfældte den sig selv; og Opløsningen fortsattes.*

Baade Paver og Prælater var for de gode Indtægters Skyld blevet afhængige af verdslige Fyrster, med hvilke de ofte delte det jordiske Nydelsesliv. Forarmet Adel søgte gejstlig Uddannelse for at faa fede Embeder til „Levebrød“,

mange gik kun i Kloster „for at kunne føre et behageligere Liv“ osv. *Samtidig var de rige ivrige for at bygge Kirker og Kapeller, særlig Gravkapeller med helgenviede Altre, hvor godt betalte Messer blev afholdt* (Helveg: D. d. Kirkes Hist. II. S. 231—33); *og ligesom de fleste store „geistlige“ holdt sig oppe ved kunstlet Teologi og gudfrygtigt Skin, saaledes hævdede Præster og Munke sig ved at lave falske Mirakler og opreklamere tiltrækkende Valfartssteder.* Hengemte Hostier, der dryppede med rødlig Vædske og derfor kaldtes „Kristi blødende Legeme“, blev forevist i Wilsnack. I Skaane lavede nogle Munke et bevægeligt Kristushoved, hvis Bevægelser kunde dirigeres ved en skjult Snor, som en Munk stilledes til at trække i. Naar Folk saa stimlede sammen for at se Vidunderet og Kristushovedets Ansigt var fra- vendt, sagde en Broder: „Bring rigelige Gaver til os Brødre, saa vil den Korsfæstede atter se mildt til eder“; og saa strømmede der Penge ind paa Grundlag af dette gudsbespottelige Komediespil. Andre Steder (som ved Viborg) havde man en Madonnafigur med hult Hoved, hvori Munkene hældte Vand, der sivede ud gennem Øjenhullerne, saa det kom til at se ud, som Billedet græd. (Helveg: D. d. Kirk. Hist. II. 1. S. 231).

Saadanne Ting vakte Opsigt; og da man kunde erhverve Aflad for sine Synder ved at valfarte til slige Steder og ofre Pengegaver, var Valfartsrejser blevet en almindelig Skik. Før havde mange rejst til det hellige Land eller Rom for at faa Aflad; men siden Valdemar Atterdags Tid kunde

det samme opnaas ved at søge til hjemlige Helligdomme.

Paa Bornholm vides ikke at have været nogen af de omtalte Slags; men i Stedet for fandtes nogle Kilder, der vistnok helt fra Oltiden af har været søgt som hellige og helsebringende, og som de kristne Præster viede Gud eller Helgener og lærte Folket at valfarte og ofre til. De vigtigste af disse var Hellig Trefoldigheds Kilde i Rø, Salomons Kilde ved Hammeren, Sankt Josefs Kilde i Tejn, Biskops Kilde i Nyker, Hellig Lucie (eller Stokke) Kilde i Aaker, Helligvig Kilde ved Svanke og Kolde Kilde i Almindingen. (Den ved Bedegade fundne udhulede Træstamme er maaske baade Minde om et hedensk Offersted og en middelalderlig Helligbrønd). Rø og Kolde Kilde var stærkest søgt — især ved de aarlige Markeder, som holdtes dér hver St. Hans Aften gennem hele Middelalderen og længe efter. Til et Kildemarked kom baade Købmænd, Pottemagere, Ølskænkere og andre Sælgere og falbød deres Varer, medens Munke traadte til og pristie Kildevandets og Messens Underkræfter; og Kildegæsterne drak altsaa Øl og Kildevand og handlede og hørte Messe, eftersom deres Trang var. Saaledes udfoldede sig ogsaa her den gudelige Verdslighed, som prægede Tiden. Marked og Messe hørte jo i den Grad sammen, at Markedet i flere udenlandske Byer ligefrem er bleven kaldt Messe.

Ved Kolde Kilde fandtes intet Kapel, men Munke fra Graabrødreklosteret i Ystad kom nok ofte til bornholmske Kildemarkeder, hvor de op-

slog deres Rejsealter, messede, prædikede og samlede Gaver ind, ligesom de nok ogsaa hjalp syge til Rette med Kildevandets Anvendelse. Kolde Kilde var iøvrigt en Kilde af bedste Slags; thi den udvældede (og vælder endnu) med dejligt klart Vand af en Bakke fra et vandførende Undergrundslag, medens Rø Kilde blot er en Gryde eller Fordybning i Kystklippen, som til Tider fyldes med Regnvand eller Skvulp fra Havet; og dog var sidstnævntes Vand naturligvis langt at foretrække for Datidens andre Lægemedler som Menneskeurin, Hestemøg og lignende. Ifølge gamle Beretninger plejede syge at efterlade „gamle Klæder og Pjalter“ paa Helligdomsklipperne i Rø som Tegn paa, at de var bleven helbredet, ja, det hedder endog, at de ofte „kasted Kæppen dér og gik stavløs hjem“. (Fr. Thaarups Papirer, Pakke 17, i Rigsarkivet ved M. K. Zahrtmann og Rasmus Rauffn: Bhs. hist. Beskr. S. 142). Men selv det bedste Kildevand virkede — efter Datidens Tro — kun, naar der blev ofret rigeligt med Penge i Kildegryderne, saa det at vinde Lægedom blev almindelig betragtet som en Slags Handel med Gud eller Præsteskabet. I Rø blev de lykkebringende Mønter kastet ned i selve Stengryden, medens de andre Steder sænkedes ned i en i Kilden værende Skaal; og vedkommende Præster havde altid Ret til at erholde det ofrede Indhold. — Af Rø Kilde skulde der (vistnok paa Grund af dens ringe Vandmængde) søbes med en saakaldt Elverskaal, en svagt udhulet femkantet Benplade, der kunde rumme en Teskefuld. Efter Sagnet

blev saadan en Skaal lavet af et nyfødt Barns Knæskal; men M. K. Zahrtmann oplyser, at det ikke var Tilfældet. Derimod passer det nok, at syge virkelig blev helbredet dér ved visse Lejligheder; thi skønt den store Mængde blot mødte paa Kildemarkederne med deres Handelsaand, Overtro og kødelige Sind, saa har nogle ogsaa søgt dertil med saa megen ægte Tro, at Herren har kunnet kendes ved dem; og det har været mere Troen end Kildevandets, der har helbredet dem. — Ved Kolde Kilde plejede Bornholmerne Sankt Hans Aften at plante en Mængde grønne Grene, saaledes at disse dannede en Løvhytte om Kilden under Markedsfesten; og saavel i Rø som i Almindingen mødte der til St. Hansmarkedet ogsaa Musikanter og Visesangere og andre Spasmagere til Folks Underholdning. Samtidig med, at de syge og elendige klagede sig og tilrejsende Munke messede, gik det altsaa lystigt med Spil, Sang og Dans og — Slagsmaal gennem den lyse Sommernat.

Som Eksempel paa, hvorledes Bornholmerne i Viser kunde gøre Løjer med det katolske Præsteskabs forlorne Aandsmagt anføres et Par Vers af „Kællingens Skriftemaal“ i Kantor Johansens bornholmske Folkevisesamling Bh. Sml. IV. S. 14—16:

Aa Kjælijnen sálada Grabba graa,
 — aah haj, kontrária Trømla (stridige Stivben)!
 saa red hon hen te Denens Gaar,
 der liiggjer lánt áuan for Sømlla.
 „Aah, hjarta Dén, vil du skrifta maj,
 for ajle mina Syjner vil já saj daj?“
 „Aa, hva for Syjner hár du gjort?“
 „Dejn svorbrogua Kattijn hár já mort (dræbt)!“
 „Aah, naj, saa kajn já inte skrifta daj,
 for Præstijn hajn raar áuer maj“.

Aa Kjælijnen sálada Grabba graa,
 — aah haj, kontrária Trømla!
 saa red hon hen te' Præstens Gaar,
 der liggjer lánt áuan for Sømle.
 „Aah, hjarta Præst, vil du skriffa maj,
 for ajle mina Syjner vil já saj daj?“
 „Aa, hva for Syjner har du gjort?“
 „Dejn svorbrogua Kattijn hár já mort!“
 „Aah, naj, saa kajn já inte skriffa daj,
 for Prostijn hajn raar áuer maj“.

I Visen fortælles videre om Kællingens Ridt til Provst, Bisp, Konge, Kejser og Pave for at skrifte den Synd, at hun havde dræbt en sortbroget Kat. —

Medens den romerkatolske Kirke i Almindelighed forfaldt, vaagnede der hist og her i Landene Bevægelser af sand Kristendom. I Bøhmen voksede Antallet af Johan Hus' Tilhængere; *men da de en Tid førte Krig mod Katolikkerne om Brugen af den hellige Nadvere, mistede de ogsaa noget af den aandelige Kraft.* Paa samme Tid levede i Nederlandene en Kreds Mystikere, der kaldte sig „Brødre af Fælleslivet“. De virkede særlig for Guds Rige ved Skolehold og Udgivelse af gudelige Skrifter. Thomas a Kempis udgav da den gode Bog „Om Kristi Efterfølgelse“, som siden blev trykt paa mange Sprog og har været til stor Velsignelse.

Efter at Ribe-Bispen Peter Lykke var hjemkommen fra Kirkemødet i Konstanz, blev han „efter Kongens Ønske“ udvalgt til Ærkebisp i Lund; og Mødets gode Resultater kom ham bl. a. tilgode ved, at han slap med at give Paven 2000 Gylden for Palliet og Stadfæstelsen i Stedet for som Brug før at betale 4000. Denne Ærke-

bisp, der karakteriseres som en „ædel Mand, lærd og forstandig“, søgte paa sin Maade at modvirke det kirkelige Forfald og støttede ogsaa Erik af Pommerns Unionsregering og Magt, men yndede ikke dennes Indgriben i Kirkens Sager. 1425 holdt han et Provencial-Koncil i København for at afhjælpe den danske Kirkes Brøst; men Københavnermødet blev nærmest kun en Forhandling mellem Bisperne om Ændring af de underordnedes Forhold. Foruden en spagfærdig Gentagelse af Synodalbestemmelserne fra Helsingborg 1345 og Malmø 1383 blev der ifølge Helveg bl. a. vedtaget:

„At der skulde ske Forbønner for Kong Erik, hans Hustru Dronning Filippa, for dem, der i sin Tid havde været Konger og Dronninger i Danmark, for Kirkefred og for Landefred, samt i Klosterkirkerne for Stifterne, Patronerne og Velgørere, levende og døde“. „Det forbydes Præsterne at bære farvede og bræmmede Klæder og paalægges dem at gaa sømmelig klædte“. „Fremdeles formanes de til at vogte sig for Drukkenskab, som er Vellystens giftige Tønder“. „Det forbydes dem at besøge Kroer, at bære Vaaben undtagen paa Rejser og farlige Steder“. De maa ikke holde Konkubiner og ikke „uden tvingende Nødvendighed“ besøge Munke- eller Nonneklostre. Ingen Bisp maatte „ordinere nogen Klerk fra et fremmed Stift uden Dimisbrev fra hans lovlige Biskop“. Sognepræsterne maatte ikke „lade nogen fremmed og ubekendt Klerk forrette Tjeneste i deres Kirke uden paa-lidelige Breve fra deres lovlige Biskop“. „Ingen Præst maatte tage nogen udensogns Mand til Skrifte eller Alters“. „Kirkens Helligdomme og Prydelser, især hvad der angik Altertjenesten; skulde holdes i sømmelig Orden“, og „alle Forskrifter for Gudstjenesten skulde nøje overholdes“. „De Præster, der havde Lov til at bruge et Rejse-Alter og altsaa at læse Messe under aaben Himmel, skulde gøre det paa et sømmeligt Sted“, hvor der var godt Læ. Drabsmænd maatte ikke faa Synsforladelse uden ved Biskopskirkens Dør. „Der skulde de møde med blottet Ryg og bare Fødder og bekende deres Brøde med nedslagent Ansigt; havde de gjort det, skulde der paa-

lægges dem en passende Bod, og der maatte ikke tilstedes dem Adgang til Kirken, førend efter et Aars Forløb, naar de atter indfandt sig ved Biskopskirken med Brev fra deres Sognepræst, at de virkelig angrede og havde gjort Bod. Var Drabsmændene forsætlige Mordere, maatte de ikke stedes til Afløsning, førend de havde betalt deres Pengebøde, Bandsret eller Bandsslet kaldet. Naar Præsten i sit Sogn traf en Mand og en Kvinde, der levede sammen som Ægtefolk uden Vielse, skulde han tre Gange i et Aar paamine dem fra Prædikestolen om enten „at skilles ad eller ægtevies“; og hvis Paamindelsen ikke hjalp, „skulde de ved Paaskefesten udelukkes fra Nadveren“. — Naar der indtraf Uvejr eller anden Ulykke, skulde Sognepræsterne uden Biskoppens Ordre have Lov til at holde Bede- og Gangdage med „Processioner og Bønner for at afvende den truende Nød“. — Af Festdage skulde nu føjes til en for Jesu Mormoder Sankt Anna den 2. Decbr. — „Ingen Klerk maatte i nogen som helst Sag stævnes for det verdslige Ting“; og en afdød Præsts Bo maatte ingen Biskop (eller hans Foged) tilegne sig. Klostre, Hospitaler og andre Stiftelser skulde være baade under Biskoppens og Kongens Tilsyn. — Ingen Fripræst (Graa- eller Sortebroder) maatte prædike eller høre Skriftemaal uden vedkommende Biskops eller Sognepræsts Tilladelse; og af de Almisser, som Brødrene indsamlede paa deres Prædikerejser, skulde vedkommende Sognepræst have en Fjerdedel. Denne sidste Bestemmelse blev imidlertid imødegaaet af Pave Eugen IV., der i et Brev af 15. Juni 1431 gav Tiggerbrødrene Ret til at rejse om og prædike uden Sognepræsternes Samtykke eller Andel i de eventuelle Indtægter. Derfor var der ofte et spændt Forhold mellem de to Slags Præster. (Helveg: D. d. K. Hist. II. S. 276—83.)

Paa Bornholm, hvor der ikke fandtes andre Klostre end St. Jørgens Hospital, har de saakaldte Munkegaarde muligvis tjent til Opholdssted for de Munke, der kom fra Tommerup, Ystad eller andre Klostre for at drive Mission og indsamle Gaver.

Det var ellers særlig fra de nystiftede Birgittinerklostre, at den levende Kristendom udgik den Gang. De udsendte en delvis Bibeloversættelse samt Thomas a Kempis: „Kristi Efterfølgelse“ samt flere Skrifter paa Dansk, og saadanne er vel ogsaa naaet til Bornholm.

Københavnerkonciliet havde blot villet retlede lidt under de gamle Former; og det store Verdenskoncilium, der blev holdt i Basel (1431—49).

for at reformere paa „Hoved og Lemmer“, gennemførte heller ingen Kirkefornyelse. Dertil var Hovedet (Paven) for verdslig egenraadigt og Lemmerne (de forskellige Prælater, Præster og Adelsmænd) for aandelig døde. Derfor blev det Kirkemøde ogsaa en Skuffelse baade for de aandelige og politiske Reformvenner, særlig Bønderne, der rundt om i Landene havde ventet sig Skattelettelser og mere Frihed. Det vigtigste af Baseler-mødets Resultater bestod vel i, at Husiterne omsider fik Lov at uddele Nadveren i begge Skikkelser (Vin og Brød) til Lægfolk, at Pavens Annater blev indskrænket, og at Kirkens Ret til frit Valg af sine Embedsmænd blev paakrævet.

I disse Aar var det, at Kong Erik midt under sine uheldige Krige med Holstenere og Hansestæder udfoldede stor kirkelig Magt uden tilsvarende aandelig Myndighed. Ved sin afdøde Dronnings Gravkapel i Vadstena Klosterkirke stiftede han „en Aartid“ „for hendes, hans egen og hans Forældres Sjæle saa stor og vidtløftig, som det endnu ingen Sinde var sket. Gudstjenesten i Klosterkirken skulde være som i Stiftets Domkirke, og desuden skulde Klerkene skiftevis to og to, naar der ellers ingen Messe holdtes, læse Salteret (Davids Salmer) uafsladelig Nat og Dag“; og da Kongen ogsaa havde gennemtrunnet, at der skulde holdes en „evig Salterlæsning“ ved Lunds Domkirke, klagede Ærkebisp Peter Lykke den 25. Januar 1434 over, „at Kong Erik med gudsfor-gaaen Dristighed, om man saa tør sige, afsatte og ind-

satte Ærkebisper, Biskopper, Abbeder, Prælater og andre Kirkens Personer i sine Riger og tvang dem paa tyrrannisk Vis ved haarde Straffebøder til at føje sig efter hans Ønske". Det endte som bekendt med, at alle blev utilfreds med denne Konge, og at han forlod Landet 1439 og bosatte sig paa Gotland som en Slags Sørøver.

Under alt dette maatte Bornholmerne lide. Hanseatiske Flaadeførere havde i Krigen faaet Lyst til at plyndre Bornholm, og det blev de ved med Slag i Slag. 1427 havde en Flaade fra Rostok og Vismar taget 10 Læster (ca. 200 Tdr.) Smør, 10 Læster Sild og 10,000 lødige Mark Sølv fra Bornholmerne og samtidig udplyndret et Danziger-Skib der i Nærheden. Aaret efter havde en lybeksks Flaadefører Westval sammen med Stralsunder og Hamborgere paa Rejse fra København hjemsøgt Bornholm, hvor de havde afbrændt Halvdelen af Beboernes Huse og brandskattet og plyndret. De havde bl. a. taget 500 Køer, 100 Øksne (Slagtekvæg), 600 Lam og 6 Læster Smør, saa hele den store Flaade havde faaet fuld Ladning. Bornholmerne har sikkert forsvaret sig tappert; thi det gjaldt jo ogsaa dér, hvad Erik af Pommern mindede om paa Landstinget i Ringsted 1428, at „det var gammel Sædvane og Ret, at naar Fjenden kommer for Landet, og Bavnen brænder, og Vidiebrand genger, skal den, der bliver hjemme, hænges ved sin egen Bjælke". Men Fjenden havde været dem for overmægtig. Bornholmerne havde jo nu foruden Hammershus ikke andre Fæstninger end Kirkerne; og disse er sik-

kert (ligesom tyske Kirker) ofte bleven benyttet som Tilflugtssteder i saadanne Ufredstider. Der er Kvinder og Børn med det bedste Kvæg og de største Kostbarheder under Fjendeoverfald bragt hen; og nogle Mænd er fulgt med som Forsvarere, medens andre har forsøgt at tage en Dyst med Røverne i aaben Mærk. Naar disse har været dem for mandsstærke, har selve Elitetropperne maattet trække sig tilbage til de befæstede Guds-huse, hvorfra Øboerne da med Sorg har set deres Gaarde og Byernes Huse og Palisadeværk gaa op i Luer, mens Røverne trak af Sted med Kvæg og andet Bytte.

Dog dette, at Bornholmerne i deres Kirker har fundet et fast Værn imod Fjenderne, har sikkert ogsaa bidraget til, at de i aandelig Henseende har tyet til Kirken og søgt Hjælp hos Gud i al deres Nød; og for dem, der ærligt hargjort det, har Ulykkerne kunnet være til Velsignelse. Mange af de mest sparede har jo siden hjulpet de haardest trængte med Bo og Føde, til nye Hjem er rejst og tomme Forraadskamre atter fyldt, hvilket har kunnet fremkalde en Samfølelse og Kærlighed, som de gode Tider ej altid opelsker.

Det, at Bornholm var fri for befæstede Ridderborge, kan ogsaa betragtes som et stort Gode, der fremmede Bondebefolkningens fri Udvikling. Hver Selvejrbonde, som betalte sin Tiende og svarede Inde, Stud og Leding samt Landgilde og Tæjer til Ærkebispens Foged, var jo iøvrigt lige

saa fri som en Herremand; og de, som lejede Kirkegods, var ikke saa underkuet som Herregaardens Fæstebønder. Vel opdukkede der paa Bispeøen en Lavadel bestaaende af Frimænd og Væbnere; men disse blev ikke hævet ret meget over andre Bønder. Ærkebisp Jakob Gerdson havde som før berørt i et Brev af 11. Marts 1403 skænket Bonden Jakob Andersen og dennes Hustru Margrete Fritagelse for „alle kongelige Byrder, Inde, Stud og Leding“ paa en Gaard i Østermarie, som de havde arvet efter hendes Fader, Sasser Mogensen. Fritagelsen gaves, fordi Jakob Andersen var Ærkebispens „fortrolige Forebringer af, hvad der foregik“ — paa de bortlejede Bispe- og Kapitelsgaarde; men det skulde kun gælde i Forebringerens og Hustrus Levetid. 10 Aar efter blev imidlertid samme Privilegium stadfæstet af den følgende Ærkebisp Peter Kruse, uden at der blev Tale om dets Ophør ved nogens Død (Hübertz Aktst. Nr. 8 og Repert. Dipl. III. Nr. 5257). Omtalte Jakob Andersen fik altsaa et Fristempel, som nok blev ved at følge baade Slægten og Gaarden; men helt adelig blev Familien Andersen aldrig.

Enkelte af de „rigtige“ Adelsmænd optraadte dog ogsaa paa Bornholm i hin Tid. Saadan en var Aage Nielsen, der nedstammede fra den skaanske Adelslægt Sparre, som bar 2 Sparrer i deres Vaabenmærke. Han var tillige gejstlig og havde hos Ærkebisp Peter Lykke i Aaret 1424 opnaaet at blive ansat som Foged paa Hammershus, Bornholms Lensmand og Retsdommer; og

den Stilling var ikke blot anseelig, men ogsaa indbringende. Der var f. Eks. Indtægt af Strandinger, hvorved han ifølge Repert. Dipl. plejede at beholde Halvdelen af det bjergede Gods; og der var Bøder for Sagefald, som han naturligvis ogsaa fik sin Part af. Efter et Regnskab, som han i Aaret 1430 aflagde overfor Ærkebispens i Tommerup Kloster, erklærede denne sig godt tilfreds med hans Embedsførelse paa Bornholm, og sligt hjalp jo til at give ham Anseelse. For sine rige Midler tilkøbte han sig flere af Øens Bøndergaard, saasom Maglegaard i Østermarie, Stensgaard i Ibsker, Pæregaard og Raagelundsgaard i Østerlars, for at faa dannet et bornholmsk Adels-gods med førstnævnte som Hovedgaard. I Hübertz Aktstykker er gengivet flere Skøder fra disse Gaardhandeler; og disse oplyser for Resten flere interessante Ting. I Aaret 1429 var Peter (eller Per) Bosen Landsdommer eller Saghører ved Landstinget i Aakirkeby, Nis Byng, Nis Petersen Hvidhoved, Ring Askersen, Orm, Gudmund og Mogens Jensen Væbnere paa Bornholm, Anders Mikkelsen Sognepræst i Ibsker og Hr. Gotskalk baade Præst og Degn i Østerlars. Der forekommer ogsaa en Bonde med Navnet Degn, hvilket tyder paa, at han nedstammer fra en, som maaske fra Barn af har assisteret ved Gudstjenesten i en Sognekirke og faaet Betegnelsen for sin Stilling gjort til Kendingsnavn. — Slotsfoged Aage Nielsen parrede sit Adelskab med udvortes Fromhed. Ved Aar 1432 lod han opføre et Kapel tæt Øst for Maglegaard til Ære for Helgenerne Mourits og

Margrete og fik Paven til at udstede et Afladsbrev til Gunst for dem, der bidrog til dets Udstyr. Ruinerne af det viser, at det har været bygget af Marksten, haft en Vidde af 6×8 m og haft en Indgang fra Vest. Det er betegnende, at Kapellet blev viet til de nævnte Helgener; for den hellige Margrete var jo en streng Katolik; og den hellige Mourits fra Italien havde gjort sig fortjent ved sine Undergerninger. Sligt skulde jo berømmes, selv om Datidens Fromhed og Mirakler ofte var uægte. Hvorledes det gik med Tjenesten i det ny Kapel, meldes der intet om. Det er vel bleven overladt Sognepræsten i Østermarie at besørge den foreløbig. Aage Nielsen boede endnu ikke paa Maglegaard, men paa Hammershus, hvorfra han fungerede som Ærkebispens Stedfortræder, hvad der særlig kendtes ved Retssager.

I Aaret 1433 inddrog han saaledes Væbneren Per (eller Peder) Olsens Gaard og Midler i Nilarsker Sogn, „hvilke denne havde forbrudt til Ærkebispens ved Manddrab paa sin Hustrus Broder i Rønne“; og da Aage Nielsen befrygtede Væbnerens Hævn paa sig for denne Doms Skyld, fik han Væbner Per Olsen til sammen med en Tylvt Adelsbønder, det er 6 Væbnere og 6 andre Bønder, at give Forløfte om ikke at ville Had eller Hævn over Dommeren eller den dræbtes Slægt. Brevet derom findes hos Thura og lyder saaledes i Oversættelse fra Gammeldansk:

„Alle Mand, som ser dette Brev eller hører det læst, hilser vi: Per Bosen, Landstings-Saghører paa Bornholm, Martin Martinsen, Mogens Torkildsen, Per Torkildsen, Hannes Nielsen, Per Laurensen, Væbnere; Anders Jepsen,

Abraham Jensen, Ødkil Andersen, Karl Olsen, Drews Jensen, Kersten, Bønder i fornævnte Land, evindeligt med vor Herre. Kundgør vi, alle Mænd, med dette vort aabne Brev, at vi vedkende os at have lovet ærlige Mænd, Aage Nielsen, Landsfoged i fornævnte Land, Jes Harbo, Væbner, Husfoged, Jens Mogensen, Væbner, Jes Persen, Væbner, Per Nielsen af Egeby. Sognemand (jfr. Sandemand) i Aaker Sogn, at Væbner Per Olsen, boende i Nikolaus Kirkesogn, aldrig skal fejde eller lade fejde og ikke paa tale Aage Nielsen, Jes Harbo eller deres Arvinger eller deres Bud, som var over i fornævnte Per Olsens Gaard, da hans Gods skiftedes, som var forbrudt for det Manddrab, han var kommen til at øve i Rønne; endvidere, at han aldrig skal vanelse sin Søster (Hustru) eller hade hende i Seng eller Sæde for det Vederlag, han gav for hendes Broders Død; fremdeles skal han aldrig bære Sværd eller Daggert, eller nogen af hans Tjenere bære eller føre hans Væрге efter ham, uden hans Herskab behøver det og siger til. Endvidere skal aldrig Holger hans Svend, som var med ved fornævnte Manddrab i Per Olsens Tjeneste, forblive i fornævnte Land. — Til ydermere Vished og Vidnesbyrd om, at det saaledes er tilgaaet og lovet paa Rønne Ting i gode Mænds Nærværelse og Paahør, hænge vi fornævnte Væbnere vore Segl for dette Brev; og vi, fornævnte løftgivende Mænd, Bønder i fornævnte Land, som intet Segl har, skriver vort Mærke hos disse nærværende Segl.

Skrevet og givet paa Hammershus Aar efter vor Herres Fødselstid MCDXXXIII (1433) Lørdagen efter Alle Helgensdag (3. Novbr.)“.. (Thura S. 43—44).

Af anførte Forløftebrev kan man se, hvorledes bornholmske Væbnere efterabede Højadelen ovre ved at føre Tjenere med sig, og hvorledes Sværdet sad løst i Skeden hos dem, naar de blev fornærmet. Bagefter maatte de jo rigtignok bøde for Overgreb, men Penge og Gods kunde afgøre det. I Henhold til Københavnkonciliet har Per Olsen vel ogsaa efter Drabet mødt barfodet ved Aa Kirke eller i Lund for at faa Absolution af Bisp, og han mistede altsaa Retten til at bære Vaaben, hvilket maatte være en slem Tort for en Væbner. De adelige, der gik over i Kirkens Tjeneste,

maatte for Resten dele samme Skæbne, og i Aaret 1441 blev det helt forbudt at bære Vaaben i Byer offentlige Forsamlinger.

Slotsfoged Aage Nielsen forlod vistnok sin Stilling paa Hammershus og flyttede til Maglegaard omkring ved Aar 1434; og i Østermarie aabenbarede han derefter sin Fromhed ved at sørge for, at der blev holdt Messe i Gaardens eget Kapel. Som gejstlig kunde han jo ogsaa udføre den selv, om det skulde være. Den 19. April 1457 tilskødede han Østermarie Sognepræst Jens Turssen en hel Gaard i Sognet, for at Præsten skulde forpligte sig og sine Eftermænd til hver Lørdag at holde eller lade holde en Messe i Maglegaardskapellet for Jomfru Maria. *Men skulde det, at Aage Nielsen havde Raad til at faa holdt Kapeltjeneste for sig og sin Slægt kunne give dem noget aandeligt Fortrin, saa maatte Betingelsen for Frelse og Salighed jo være knyttet til Rigdom og Stand, hvad den som bekendt aldrig har været.* — Saaledes kunde den Slags kirkelige Foranstaltninger let lede Folk ind i kristelige Vildfarelser; og den at tro paa store Sjælegavers Betydning for Salighed hist, var Bornholmerne ogsaa stadig hildet i. Hübertz Aktstykker beretter saaledes, at Tidemann Laurensen den 9. Marts 1434 skænkede sin Fædrenegaard Skarpeskade i Klemensker til Tommerup Kloster i Skaane, for at Brødrene dér hvert Aar skulde holde „en Aartid“ for hans Fader og Moder og for ham selv og hans Husfrue, naar Gud vilde, at de maatte „afledes“.

Flere Konger gik i Spidsen for sligt. Erik af

Pommern havde jo foranstaltet, at der ved forskellige Kirker skulde holdes „en evig Salterlæsning“ for Kongehusets Sjæle. Disse Sjælemesser var imidlertid ophørt under Kristoffer af Bajern; men Kristian den 1. lod dem 1451 erstatte med en daglig Sangmesse i Højkoret for Kongens og Dronningens Sjæle — i hvert Fald ved Roskilde Kirke. Ved samme Gudshus lod sidstnævnte Konge ogsaa indrette sit Gravkapel til Ære for de hellige 3 Konger. I dette Kapel blev opstillet et Højalter, hvorved en Kannik skulde gøre Tjeneste, og to Sidealtre, hvor Vikarer skulde læse Messen; og disse Foranstaltninger blev begunstiget ved pavelige Afladsbreve.

Omtrent samtidig med Maglegaardskapellet havde der rejst sig et andet lille Helgenhus paa Bornholm. De gripsvoldske Købmænd, som havde stiftet et Gilde i Rønne til Jomfru Marias Ære, fik nemlig ogsaa bygget et Kapel for hende i samme By ved Aar 1433 eller 34. Kapellet blev opstillet Nord for og tæt ved Købstadens Sankt Nikolaj Kirke; og det var maaske af Hensyn til sin ny Konkurrent, at denne anskaffede en ny, stor Klokke 1433. Ærkebisp Peter Lykke stillede sig imidlertid velvilligt overfor Kapelbygningen; thi sammen med de nordiske Rigers 16 andre Bisper udstedte han den 10. Juli 1434 følgende Afladsbrev til det:

„Jomfru Marias Kapel hos Sankt Nikolaj Kirke i Rønne, i hvilket de tyske Gildesbrødre fra Gripsvold lader fejre Messer, Bønner eller Aartider paa dertil bestemte Dage for alle hedengangne Troendes Sjæle af nævnte Gilde, ønsker Ærkebispens besøgt med sømmelig Andagt og Ærefrygt og æret af Kristi Troende. Alle angergivne Skrifte-

børn, som søger dette Kapel for Andagts, Bønners eller Prædikens Skyld, eller som der paahører Messer, Bønner eller anden Gudstjeneste, eller som støtter Kapellets Bygning eller nævnte Gilde med egne eller indsamlede Gaver i Guld, Sølv, Korn, Varer, Lys, Prydelser, Bøger eller andet til Kapellets eller Gildets Tarv, eller som fromt tilbeder Kristi Legem med Knæfald under Højmesser, naar det løftes i nævnte Kapel, eller som dér bodfærdigt mindes Kristi Lidelses Bitterhed, knælende foran Krucifikset, eller som foran Billedet af den hellige Jomfru Maria tre Gange fremsiger Englenes Hilsen eller andre fromme Taler, eller som under Knæbøjning sænker deres Hoveder til Jesu Kristi og hans Moder Marias Ære, naar deres hellige Navne fremsynges eller udsiges i Kapellet, eller som dér bivaaner Dødes, særlig Gildebrødres, Ligfærd og Jordlæggelse, eller som fromt paakalder Gud for Vor og Vore Kirkers og hele Kristenhedens Velfærd og Fred, dem alle tildeler Vi, Ærkebispens med de seksten Bisper, fyrretyve Dages Syndsforladelse for hver Gang, de bodfærdigt gør noget af dette“. (Bh. Sml. VIII. S. 148).

Ovenstaaende Afladsbrev viser bl. a., hvorledes Lægfolk havde at forholde sig under en katolsk Gudstjeneste; og det vidner tillige om den Mariadyrkelse, Hostietilbedelse og udvortes Fromhed, som hævdedes af den katolske Gejstlighed, og hvorved Hyklerne kunde opnaa det samme som de ærlige Sjæle.

De gripsvoldske Købmænd førte selv tyske Præster med sig til at forrette deres Kapeltjeneste, mens de opholdt sig paa Bornholm om Sommeren; og som Gripsvolderne tumlede sig i Rønne, saa gjorde Kolbergerne det i Neksø. Disse fik dog ikke bygget noget Kapel i denne By, men opnaaede af Ærkebispens Tilladelse til at holde en særlig Messetjeneste ved et (Side-)Alter i Byens Kirke — naturligvis ogsaa ved Hjælp af egne Præster. Skipperne og Kræmmerne fra Danzig, Elbing, Brunsberg og Königsberg, som særlig holdt

til ved de andre bornholmske Strandkapeller, har rimeligvis paa samme Maade sørget for gejstlig Betjening af Folk, der kunde deres Sprog; og naar de fleste af disse Gudshuse (som Salomons Kapel) tillige havde deres egne danske Præster, der holdt Messe til bestemte Tider, har det ikke skortet paa Gudelighed og Helgendyrkelse blandt Fiskemarkedernes travle Menneskemængder.

Kapellernes Nytte for Bornholms sunde Udvikling var meget tvivlsom. Maglegaardskapellet fremmede den aristokratiske Tankegang; og Strandkapellerne støttede Tyskeriets Fremgang paa Øen. — ja, det som var værre. — Vel fiskede Bornholmerne ogsaa selv; og „paa egen Skude førte Bonden selv sine Heste og Øksen og sine Fiske til Salg i Skaane eller i Pommern“; men Tyskerne fiskede jo ogsaa under Bornholm „med egne Folk og Garn mod at give fire Ol Sild af hver Baad; og samtidigt Sommeren over indtil Mortensdag handlede de med Borgere og Bønder over hele Landet; og uhindret red de rundt paa dette for at indkræve deres Betaling, imod at de Købmænd, som havde Bord og Seng paa Landjorden, ydede Fogden en Tønde Øl“. Saadan hedder det om Gripsvolderne (Bh. Sml. VIII S. 154 og 150); men det passede ogsaa paa andre Hansere. For at omgaa Forbudet mod, at fremmede solgte detail efter „Kande, Skæppe eller Alen“ havde somme Tyskere slaaet sig ned i Bornholms og Skaanes Kystbyer for længere Tid, var blevet „Vinterliggere“ og drev Kramhandel som de indfødte, skønt de var de fremmede. Køb-

mænds Kommissionærer. Disse som oftest ugifte „Pebersvende“ førte gerne det store Ord i Byernes Gilder og Raad, medens de samtidig ordnede Forholdene for deres Landsmænd, saa de i deres Opholdsby f. Eks. kunde modtage det passende Antal Præster og — Skøger til det aarlige Fiskemarked. (Bh. Sml. VIII. S. 150 og Dnm. R. Hist. II. S. 325).

Ærkebisperne havde nok at gøre med at holde Orden paa disse fremmede, der somme Tider forbrød sig stærkt mod Landets Love. Ærkebisp Peter Lykke lod saaledes i Aaret 1429 en Danziger-Skipper Herman Wernersen tage til Fange og skyde og hans Gods inddrage; og Spørgsmaal om Told, Afgifter og Sørøveri gav ofte Anledning til Strid. I Aaret 1417 havde Hansestæderne paa et Møde i Rostok paalagt „sine Sendemænd til Kongen af Danmark at tale om de prøjsiske Stæders Fed (afgrænsede Strandmarker) og den utilbørlige Told paa Bornholm“. — „1442, 7. Maj, advaredes Stralsund om Sørøvere mellem Øland og Bornholm; og 1454 i Juni tog Sørøveren Zenkepül et rigt ladet Skib og dræbte nogle af Mandskabet, af hvilke to begravedes i Neksø. 1455, 2. Marts, enedes de livlandske Stæder om at yde Lybek Pundtold, saafremt det kunde sikre dem imod, at deres Varer, som hidtil sket, forsvandt paa Bornholm“. (Bh. Sml. VIII. S. 158—61).

Imidlertid skiftede Bornholm Landsherrer Gang paa Gang. Den hæderlige og lærde Ærkebisp Peter Lykke var død 1436; og hans Efterfølger *Hans Laksmann*, der virkede kraf-

tigt for Union og Kirke, havde fulgt ham i Graven 7 Aar efter. Paa hans og Kristoffer af Bajerns Tid var Bønderne rundt om i Landet blevet mere underkuet, medens Adel og Gejstlighed havde vundet i Magt. Bisperne sad nu sammen med de adelige Herrer i Rigsraadet og kunde foreskrive Kongerne de Haandfæstninger, hvorefter der skulde regeres; men da Kongen stadig skulde bekræfte Bispevalget, betød Gejstlighedens verdslige Magt ikke ret meget. Bornholm var jo et af de Steder, hvor Kirken havde mest uindskrænket Herredømme; og der haves flere Dokumenter, som tjener til Oplysning om dette Forhold. Fra Repert. Dipl. Nr. 7333 gengives følgende angaaende Valget af den ny Ærkebisp:

„Vi Gottskalk Haagensen, Degn (Provst) i Bornholm, Aage Nielsen og Peter Bosen, Landstingssagherere, har Huldskab, Mandskab og Troskab uden al Falsk med Ære, Tro og Tjeneste svoret velbyrdig Jens Eder (Slotsfoged) paa Lunde Kapitels og St. Laurenti Kirkes Vegne, ligesom vi tilforn havde hyldet og svoret paa vort satte Landsting Hr. Hans Laksmand, Ærkebiskop i Lund, Gud hans Sjæl have; synderlig har vi annammet af Jens Eder Slotsloven paa Hammershus og Land i den samme Tro og Ære, som Jens Eder har annammet af Hr. Laksmand og Lunde Kapitel; og overlever vi Jens Eder, tilbinder vi os i god Maade at holde og at antvorde fra os i Tro og Ære Hammershus og Bornholm Kapitlet i Lund den, som kaaret af Kapitlet og stadfæstet af rette Pave (er kaldet til) Ærkebiskop at være. Item Kundgør vi alle Frelsesmænd (de adelige) paa Bornholm, at vi har hyldet Jens Eder, ligervis som vi Hans Laksmand gjorde, paa vort Landsting paa Lunde Kapitels og St. Laurentius Kirkes Vegne og tilbinder os Jens Eder eller hvem, som Hammershus raader paa St. Laurentius Kirkes og Lunde Kapitels Vegne, lydige at være, som tro Danne-mænd bør.

Medb(orget) af Splid Ibsen, Mathias Bing, Bendt Thorsen, Espern Petersen, Hans Nielsen, Truels Gregersen, Peter Hals, Mogens Thørkildsen, Peter Thørkildsen.

Givet og skrevet paa Hammershus 8ende Dagen efter vor Herres Himmelfarts Dag (d. 6. Juni) 1443“.

Det fremgaar af ovenstaaende, at før omtalte Aage Nielsen nu er Landstingssaghører og Jens Eder Slotsfoged, som i Ærkebispens Navn modtager Bornholmernes Hyldest og Troskabsed. Dagen efter, at dette var sket — altsaa den 7. Juni — valgte Lundekapitlet Ærkedegne *Tuve Nielsen* til Ærkebiskop. Han var mindre handlekraftig end sin Forgænger; men under ham skete adskilligt bemærkelsesværdigt vedrørende den lille østersøiske Klippeø.

Først i Juli 1448 lejede Landsdommer Sevid Nielsen med Husfrue Kristine nogle bornholmske Gaarde af Lundekapitlet, nemlig: „1 Gaard i St. Bothulfs (Bodils) Sogn, 3 Fæster i samme Sogn, 2 Fæster i St. Jakobs (Ibs), 1 Fæste i St. Clemitz, 1 Fæste i vor Frues vestre Sogn, 1 Fæste i St. Pauls for aarlig Landgilde 4 lødige Mark-Penge, (som er) gæve i Lund i Skaane for Landgilde, Tæjer (Lam og Gæs o. l.), Skat og andre Redsler og Rettighed, hvert Aar om Helligkorsdag i Høsten at betale Kapitlet“, og ydermere skulde de „holde Godset bygt og besat, ej fornede Vornede, som deri bor, og ej afhænde noget af Godset, og ej modsætte sig i nogen Maade med Urette“; og naar de var døde, skulde Godset overleveres til Kapitlet i god Stand; men ifølge et Dokument, som er udstedt nogle Aar senere, er Lejemaalet fornyet til Anders Uf, der imidlertid er bleven gift med Sevid Niensens Datter Anne; og det unge Par forpligter sig til at holde nævnte Gaarde efter:

samme Betingelser som Forældrene havde haft dem. Det lader altsaa til, at Domkapitlets Gaarde vedblivende blev lejet ud til samme Slægt. (Repert. D. R. D. III. 3. Nr. 7803 og IV. 1. Nr. 458).

Den gamle By Hasle med Navn efter Stedets Hasselkrat og Højder fik nok i de Aar gjort sit Kapel til Kirke ved at forsyne det med et lille Taarn eller Spir; thi paa en Klokke i det nuværende staar med gotiske Bøgstaver Aarstallet 1443. Den nuværende Altertavle, som efter et Sagn er skænket Kirken af en Skipper, fordi han i Nærheden blev frelst af Havsnød, er ogsaa et smukt Minde fra den Tid. Altertavlen, der har Form som et Skab med oplukkelige Døre, fremstiller foran en forgyldt Baggrund en Række kunstnerisk udskaarne Træfigurer, der er smukt malet og forgyldt. Omkring den lidende Frelser paa Korset ses Jesu Moder og Apostelen Johannes med sorgfulde Træk, medens to svævende Engle med Kalke opfanger Blodet af Herrens Saar; og en Figur af en Bisp og en Præst staar ved Siderne i midtvejs Højde. Paa Fløjdørene findes tilsvarende Figurer, der levende og drastisk fremstiller Jesu Hudstrygning, Pilatus' Haandtvæt, Jesu Korsbærelse og Korsfæstelse. Særlig Midtfigurerne minder om hin Tids materielle Opfattelse af det aandelige.

Et endnu mere betegnende Skulpturarbejde fra den Tid haves i Gudhjemkappellets Altertavle, som nu findes i Bornholms Museum. Det ufor-gængelige Egetræ viser os baade Datidens Billedskærererkunst og Tankegang. Midtpartiets Relieffer forestiller Jomfru Marias Død og vel ogsaa Op-

højelse til Himmeldronning. Hun ses liggende i en Seng; og Jesus staar ved hendes Side og modtager hendes legemliggjorte Sjæl, medens de hellige Apostle staar eller sidder hos og beder for hende. Paa Fløjdørene, som blev lukket over Altertavlen i Fastetiden, er udskaaret Billeder af forskellige andre Helgener.

Omkring ved Aar 1450 fik Østermarie Kirke ogsaa en Udsmykning. Den bestod i Kalkmalerier. I Apsishvælvingen blev malet det sædvanlige Billede af Jesus som Himmeldrot siddende paa Regnbuen; og op ad Korhvælvingen kom store Ornamentslyngninger i røde Farver. Paa Triumfbuens Underflade fremstilledes Kristi Korsfæstelse mellem de to Røvere; og paa Langhusets Vægge maledes røde Ornamenter og Billedfriser, hvori man ifølge Magnus Petersen bl. a. „saa en Figur med en rød Kjole mellem nogle stiliserede Træer“ og Skriftbaand med Ordet „Adam“ oven over, medens andre Figurer, som senere er bleven ødelagt, nok har forestillet Scener fra gængse Helgenhistorier. (J. Magn. Petersen Kalkm. S. 143—45).

Omtalte Kirkefornyelser er altsaa udført efter Samraad af vedkommende Sognepræster og Kirkeværger, Slotsfoged Jens Eder og Degn (Provst) Gottskalk Haagensen med Ærkebispens Samtykke; og skønt de menige Sognefolk ikke har medvirket uden ved Arbejde og Offer, har de dog maaske i Kirkebillederne hentet nogen Opmuntring til at holde Livet ud under dets forskellige Trængsler.

Ærkebisp Tuve Nielsen, som rimeligvis har medbestemt om de nævnte Kirkearbejder og se-

nere indviet de paagældende Kirker igen, byggede ogsaa paa Ærkebispegaarden og Helsingborg Slot. Han skrev ogsaa videre paa Niels Jonsens Bispekrønne; men ellers var hans kirkelige Indsats kun ringe. Han føjede sig villigt efter Kongen i alle Forhold, og hans største Dyd synes at have været Fædrelandssind. Da den svenske Kong Karl Knudsen gjorde et Plyndringstog ind i Skaane og søgte ved Trusler og Lökkemidler at vinde den danske Kirkehøvding over paa sin Side, svarede Tuve:

„Jeg vil aldrig kunne naa en højere Værdighed, end den jeg har som Danmarks Ærkebiskop, Pavens Legat og Sveriges Primas; og jeg kan aldrig blive fattigere, end jeg eengang har været, den Gang jeg som Skolepog tiggede min Føde ved Dørene, da man kastede muggent Brød ud til os forsultne Drengene, som vi saa indbyrdes sloges om, saa at jeg mangan Gang ikke bragte andet hjem end Smæk og ordentlig tilsølede Fingre“.

I Aaret 1453 gik Tuve med de andre Bisper ind paa Kong Kristian den 1stes Forlangende, at Kronens Slotte og Len, som havde været bortpantede til adelige og gejstlige Herrer, skulde gives tilbage til Kongen — før at „Besiddernes Sjæle ikke skulde lide Nød“. Tuve overlod dog ikke Hammershus til Kongen; men denne indtog samme ved Hjælp af „Maskiner (Blider) og Bombarder 1457“ (Script. r. D. I. S. 144); og dog lader det til, at Tuve paa Grund af sin Føjelighed fik Lov at beholde dette Slot med Ø. — Opskræmmet over, at Kristian den 1ste havde fængslet den svenske Ærkebisp Jens Bengtsen, holdt Tuve et Møde med de andre Bisper i Juli 1466, og de lovede at staa hinanden bi, om en Biskop

skulde lide Overlast; men ellers vedtog de ikke noget af Betydning. Rigtige Provindsialsynoder holdtes ikke længer. Kirkelige Spørgsmaal blev afgjort i Rigsraadet under Kongens Forsæde paa de saakaldte Herredage.

Samtidig med, at Kongemagt og Nationalfølelse tog til, var Humanismen ved at finde Indgang i Kirken. Den havde begyndt som en Reaktion mod Romerkirkens kunstlede Teologi og uægte Menneskelighed, havde vakt Sans for romersk-græsk Hedningekultur og fremmet almindelig Oplysning, men dermed var ogsaa fulgt Hedenskabets Luksus og Letfærdighed, hvilket altsammen snart kunde spores rundt om i Landet og ogsaa paa den lille Kirkeø.

Med Hensyn til Ærkebisp Tuve Nielsens Forhold i den Sag er der ikke meget at bemærke. Han havde en Tid (Adelsmanden) Ditlef Daa til Foged paa Hammershus, medens Hr. Hintze var Degn og Sevid (Nielsen) Landsdømmer; og 1468 ophøjede han Bornholmeren Oluf Bagge i Adelsstanden og gav ham Ret til at bære Skjoldmærket: „En hvid Sild i et blaat Felt (og) med to Horn paa Hjelmen“; og dette Privilegium blev ogsaa stadfæstet af den følgende Ærkebisp. Baade Lundekapitlet og Tømmerup Kloster klagede over Tuves „overdrevne Gæsteri“ (D. biogr. Leks. 12. S. 287), saa dette har Bornholmerne vel ogsaa mærket noget til. Som Kirkens Mand udmærkede Tuve sig altsaa ikke. Han døde 1472 og blev begravet i Lundedomkirkens „vor Frue Kapel“.

Den næste Ærkebisp blev *Jens Brostrup*, der var af fornem Adelslæggt. Ved sin Embedstiltrædelse maatte han foruden som sædvanlig at stadfæste Lundekapitlets Privilegier aflægge Ed paa ikke at besvære nogle af Prælaternes Bønder med „uskelligt Gæsteri“ og ej pantsætte eller forlene noget af Ærkesædets Gods uden stor Nød og med Kapitlets Samtykke, ikke bortgive Embeder uden Kapitlets Medhold og ej tage Hensyn til Slægt, Gunst eller Gave, men vælge „Mestre udi boglige Kunster“ og „Adelspersoner, som var skikkelige og lærde“ osv. Endvidere maatte den ny Ærkebisp bl. a. love ikke at ansætte nogen Befalings- eller Lensmand paa noget af Ærkesædets Slotte: Hammershus, Aarhus, Elleholm og Næsbyholm uden Domkapitlets Samtykke. Domherrerne har altsaa ventet sig alt muligt af denne Ærkebisp, siden de forlangte saa mange Ekstraløfter af ham, og det har nok ikke været uden Grund; thi trods alle Løfter fandtes Ærkebispembedet efter Brostrups Død at være forringet og flere af dets Gaarde pantsatte til hans Slægtninge. Det bedste ved Jens Brostrup blev vel, at han ligesom sin Forgænger var Kongens tro haandgangne Mand. Da Kong Kristian den 1ste paa en Romerrejse havde faaet Pavens Tilladelse til at oprette et Universitet i København, hjalp denne Ærkebisp ham med at faa saadan en Anstalt indrettet i Stadens gamle Raadhus og indviet 1479. Siden behøvede de fornemme ikke at rejse udenlands for at studere. De mindre fornemme, der blot skulde læse til Klerk eller Sognepræst,

kunde dog ligesom hidtil faa deres Uddannelse paa de hjemlige Domskoler, der vedblev at bestaa.

Om Jens Brostrup hedder det ellers, at „han var en stille Mand, der henlevede sine Dage uden Krigsuroligheder; han gjorde kun lidet for Kirken, der er værd at omtale; men derimod skrabede han meget sammen til sine Slægtinge, hvad dog snart kom i fremmedes Hænder“. (Script. r. D. VI. S. 636 og Helveg: Den d. Kirk. Hist. II. 1. S. 390). Denne Karakteristik stemmer godt med, hvad der vides om hans Forhold til Bornholm. I Aaret 1480 gjorde han en Visitatsrejse til Øen og betænkte ved den Lejlighed Maglegaardskapellet med et Afladsbrev, bekræftede samme Gang Aa Kirkes Privilegier og tilskrev Jep Trugelsens Gaard „et Fiskevand“, kaldet Baldzmyre, som af Arilds (Tid) havde ligget dertil og uforbret var kommen derfra“. (B. C. Sandvig: Kirkehist. Sml. III. R. 6. B.). 10 Aar efter, altsaa 1490, begav den „højærværdige Fader“ sig sammen med nogle Domherrer af Lundekapillet atter „til sit Land Bornholm“ og visiterede hele Ordningen af Slot og Ø. „Han gæstede hvert enkelt Sogn“, hedder det i Beretningen (Script. r. D. VI. S. 636). Det saa jo meget nidkært ud; men naar man saa læser videre, at han bad om Hjælp til Dækning af sin Gæld, hvad han ogsaa fik i Kvæg, og at han ifølge en anden Beretning „krævede Subsidiu (Understøttelse) af Præsterne for at faa sin Gæld betalt“, saa kommer man tvilkaarligh til at tvivle om, at det var Nidkærlighed for Bornholms Kirkeliv, der drev Bispen ud paa

de besværlige Visitatsrejser. Det lader heller ikke til, at han vandt Bornholmernes Kærlighed ved de Lejligheder. Befolkningen i Rønneegnens truede med Oprør paa Grund af de mange Ydelser og Ægtkørsler til Slottet. Dette gjaldt særlig Transport af Varer, som af Bispens Embedsmænd var købt i Rønne til Forbrug i Hammershus, idet Rønne og Omegns Bønder ikke blot skulde „age, føre og flytte“, men gøre det paa „deres egen Kost og Tæring“ og tilmed give Told eller Byskat til Rønne. Af Ærkebisp Brostrup fik Klagerne imidlertid ingen Lettelser. Da han med sine Ledsagere indtraf i Rønne omkring 8. September, udstedte han en Forordning til „Bønder og menige Almue“ om at være „vore Embedsmænd paa Hammershus hørige og lydige og føre og flytte i saa Maade, naar det bliver dem tilsagt“, og de maatte ikke aflade med det, „saafremt vi ej nødes til at rette derover hørige Sæder“. — Efter at omtalte Visitats var vel tilendebragt, vendte Bispen og hans Ledsagere tilbage til Skaanes Land, hvor de „kom alle i god Behold, Gud være takket“, siger Meddelelsen. De sidste Ord tyder paa, at de gejstlige Herrer har haft adskillige Vanskeligheder paa den Rejse.

I Aaret 1492 klagede Danzig til Kong Hans over, „at dens Borgeres bjergede Gods blev holdt tilbage paa Bornholm“; og „Kongen lod denne Klage gaa videre til Ærkebisp Jens Brostrup, da, som Kongen skrev, Landet ikke tilligger Os, men ham“. (Samme Konge gjorde alligevel senere Krav paa at besidde denne Ø). Det lader altsaa

il, at Ærkebispens Foged ogsaa har været om sig, og det var jo heller ikke underligt; for ifølge Arild Hvitfeldt og Trap var Ærkebispens Broder Hans Brostrup Lensmand eller Foged paa Hammershus 1484 og 1493; og Ærkebispens har nok oftere end nævnt besøgt sin gejstligt uddannede Broder paa den bornholmske Borg. Ifølge Hvitfeldt har han ladet „færde og oprette“ nogle af de bedste og fornemste Gaarde og Slotte — alt-saa ogsaa Hammershus; og det ligger nær at antage, at han har „færdet og oprettet“ en Del ved Magasinbygningerne. Foruden den gamle Skat „Stud“, som betaltes i Kvæg eller Korn, samt „Tæjer“ i Lam og Gæs ydedes nu ogsaa paa Slottet en aarlig „Landgilde“ i Smør af forskellig Kvalitet og Navn. Det, som produceredes af Hjemmekøer paa Engene inden St. Hansdag, kaldtes „Kosmør“, det, der kom senere inden St. Olufs Dag (29. Juli), hed „Skursmør“, og det, der lavedes paa Staldfodring, „Høsmør“. Det, der skattedes for Græsning i Almindingen og andre af Slottets Skøve, kaldtes under eet for „Skovsmør“. Ruinerne af Hammershus Magasinbygninger viser, at disse er bleven udvidet Gang paa Gang, og at de nordlige Partier har bestaaet af en stor Smørkælder og nogle Oplagsrum for Kød og Flæsk. Hvad er vel rimeligere end, at den paaholdende Ærkebisp og hans Broder har bygget denne Kælder og disse Oplagsrum for at kunne bevare de ydede Varer friske i længere Tid.

Mens Jens Brostrup sad i sit høje Embede, var Niels Aagesen, Søn af før omtalte Slotsfoged

Aage Nielsen, bleven Ridder og bosat paa Faderens Gaard, Maglegaard i Østermarie. Denne Søn synes at have arvet Faderens Fromhed, men næppe hans Evne til at holde Hus med jordisk Gods; thi han sad længe forgældet paa Maglegaard og modtog Hjælp og Gaver fra sine Slægtninge. Af disse var den fornemste Søstersønnen Per Lang, der boede paa den skaanske Adelsgaard Valløse og ejede en Mængde bornholmske Bøndergaarde. Per Lang var ikke karrig, men overlod sin fattige Morbroder flere Gaarde; og Maglegaardsridderen blev efterhaanden saa rig, at han i Aaret 1493 kunde tilskøde Præstekaldet i Østermarie en Gaard i samme Sogn, een i lbsker og een i Neksø, for at der til „evig Tid i Sognekirken skulde læses en Fredagsmesse om de hellige 5 Vunder og om Søndagen efter Højmesse vor Frues (Marias) Lov samt i Maglegaards Kapel den vante Lørdagsmesse for vor Frues Alter“. (Der har altsaa i dette Kapel været et Alter for „vor Frue“ foruden det sædvanlige Højalter med Krucifikset). I Aaret 1480 havde Ridder Niels faaet Ærkebisp Jens Brostrup til at udstede et Afladsbrev til Fordel for de, der besøgte nævnte Kapel eller ofrede det fromme Gaver; og i Testamentet før sin Død 1494 skænkede samme Niels hver Kirke og hvert Kapel paa Bornholm en rhinsk Gylden (ca. 10 Kr.) og hver Præst tre og hver Sognedegn en Skilling grot i Sjælegaver, saa denne Adelsmand har ligesom sin Fader været meget med paa Tidens i Penge vurderede Gudelighed. Men med ham uddøde Adelslægten paa Magle-

gaard. Kapellet dertil forfaldt snart; og det vides ikke, at nogen anden bornholmsk Adelsmand har efterfulgt det gjorte Forsøg paa at ophøje en bornholmsk Bondegaard til et Herresæde med tilhørende Kapel. (Hübertz: Nr. 30 og B. S. VIII. S. 174)-

Den omtalte skaanske Adelsmand Per Lang, som overtog sin Morbroder Niels Aagesens Gaard efter dennes Død, ejede nu baade Maglegaard og Morridsegaard i Østermarie Sogn, Frennegaard, Paradisgaard, Lisegaard, Kysseby og Krakegaard i Ibsker, Egesgaard i Bodils, 4 Gaarde i Povls, Hallegaard i Aaker, 3 Skarpeskadegaarde i Klemens, 2 Kærgaarde i Ruts, Brommemølle i Rø, Raaigelundsgaard- og Mølle, Pæregaard, Gadegaard og Underlensbjerg i Østerlars Sogn o. fl., ialt 30 bornholmske Bondegaarde, saa han var en mægtig Mand paa den lille Fjældø, og hans Kærlighed til de jordiske Ting synes helt at have overstraalt hans Fromhed. 1494 tilbagekøbte han for 12 lybske Mark en Sølvskaal, som Niels Aagesen havde skænket til Helliggejsthuset i Malmø. Munkene benyttede da Lejligheden og lod for Pengene gøre en kostelig Monstrans til at bære Hostien i ved højtidelige Optog. Per Lang har uden Tvivl staaet sig godt med Ærkebisp Jens Brostrup. I Aaret 1495 fik han denne til at sikre sig de bornholmske Gaarde „til evig Tid adelig Frihed for al Tynge, Skat, Gæsteri, Kosmør, Skur-smør og alle andre Ydelser til Ærkebispesædet“; 1507 fik han endvidere dette Frihedsbrev stadfæstet af den følgende Ærkebisp; og hans Svigersøn Niels Brahe overtog hele Herligheden efter

hans Død. Det var altsaa de adelige Herrers Tid paa Bornholm. Som før berørt var Ærkebisp og hans Slotsfoged da altid af Adelsstand; og Hammershus har Præg deraf. Til Slottet hørte ikke blot de nærmeste Bakker, Paradisdalen og Slotslyngen, men hele Hammeren med de graalige Bjergknuder og de stejle Fjældsider ved den maleriske Hammersø — samt endvidere det bølgede Landskab med Skove og Engdrag, hvor igennem Kampelykkeaaen slynger sig. Alt dette udgjorde en særlig Jurisdiktion, kaldet Hammershus Birk, hvis Retsager behandlede i Tinghuset ovenfor Slotsbroen; og Distriktet var saa tæt bebygget, at en berejst Læge paa Kristian den 3dies Tid kaldte Hammershus for en By (Sript. r. D. III. S. 280). Det er klart, at Allinge og Sandvig Købstæder har deres Oprindelse i den Bebyggelse, og at førstnævnte fik Navnet *Ålijna*, paa Dansk Allinge, fordi noget af den laa paa Adelens Enge. *Adel* hed nemlig paa Gammelbornholmsk *Ål* og *Enge Ijna*, jfr. *Smørijna* og *Svartijna*. Hvoraf Sandvig fik sit Navn, behøver ikke forklares, da det ligger tydeligt i selve Navnet. — De adelige skaanske Herrer af Langslægten kom vistnok ofte til Bornholm for at tilse deres Gods og drive Jagt dér nu og da; og hvem var saa nærmere til Omgang end Slotsfoged Hans Brostrup og hans Stab samt Ærkebisp, naar denne engang imellem besøgte sin Broder paa Hammershus. Der var jo ogsaa før omtalte Oluf Bagge, som Tuve Nielsen adlede, og Jørgen Hals fra Østermarie samt dennes Morbror Anders Galen, som boede i Skaane. Man

kan tænke sig, hvorledes disse Adelsmænd ofte har gæstet de adelige og til Dels gejstlige Herrer paa Hammershus og efter muntre Gilder dér hen ad Morgen har sadlet deres Heste, sprængt over Slotslyngen ad Almindingen og Rø-Skovene til, hvor de har bedet Hjort og Hare paa de dugslaaede Enge. Til Tider har de vel ogsaa jaget om Dagen, samlet Omegnens Bønder som Klappere og ladet Jægerhornet lyde gennem Skovtykningen. At de høje Herrer ogsaa har kunnet drive Jagt paa det tobenede skønne „Vildt“, vidner det om, at en af Langerne fik et Barn med en bornholmsk Bondepige. (Hübertz Aktst. Nr. 34).

Angaaende Ærkebisp Jens Brostrups Forhold i saa Henseende skriver L. Helveg: „Om man ved hans Frænder skal tænke paa hans Nepoter, hans Børn, vilde efter de sydlandske Forhold være rimeligt; men det siges dog ikke udtrykkeligt, ja, det antydes ikke engang“. Mærkeligt er det dog, at han overlod en saa kilden Sag som den om „St. Knuds Klosters løse Forhold“ til den verdslige Kong Hans' Afgørelse. I Brostrups Tid trivedes nemlig Usædeligheden blandt Adel og Gejstlighed stærkt sammen med Pengepugeri. I omtalte Klostersag 1489 bemærkede et Vidne, at „han ikke havde hørt om andre Mirakler, end at en Kannik havde faaet et Barn med sin Kok, et andet med sin Bager og et tredie med sin Kældersvend — en Hentydning til, at de havde haft forklædte Fruentimmer i deres Tjeneste“. Om Ribe Bisp berettes, at han holdt Skøger i sin Bispegaard og var saa pengegridsk, at han aldrig

gav nogen Klerk Embede, uden denne havde noget klækkeligt at betale for det (Simoni). — Det værste var, at Kirkens øverste gik foran i alt sligt. Paver, som Sixtus IV., Innocens VIII. og Aleksander VI var baade usædelige og pengridske Personer. Derfor maatte det jo blive galt nedefter ogsaa. (Helveg: D. d. Kirk. Hist. II. S. 392 og 435).

Betegnende for den Tid er nogle Kalkmalerier, som blev udført i Klemens Kirke omkring ved Aar 1498 kort efter Ærkebisp Brostrups Død. Foruden et Billede af „de hellige 3 Kongers Tilbedelse af Jesusbarnet“ i Korhvælvingsens østlige Del blev i den sydlige fremstillet „Døden“ som en stor, brun Skikkelse, der med en Stang skød en menneskefyldt Baad over Dødens Flod, medens paa Hvælvingsens vestlige Del blev malet Scener af „den retfærdige Dom“, hvor enhver bliver vejjet efter Døden. St. Mikael holdt dér en stor Vægt med en bedende Kvinde i den ene Skaal og en Skikkelse med en Pengepose i den anden. Himmeldronningen Maria trykker medynksfuldt Vægten ned for Kvinden, medens Modparten med al Pengenes Tynge og Djævelens Hjælp ej formaar at faa sin Vægtskaal til at synke. — I den nordlige Hvælvingskappe fremstilles „Kristus paa Dommersædet“ med oprakte Hænder og med et Sværd og en Lilje udgaaende fra sin Mund til Straf eller Oprejsning, medens hans Moder maledes knælende ved Siden af; og nedenfor skildredes, hvorledes de døde rejste sig af Graven, og St. Peter med Nøglen stod rede til at lukke de fromme ind i Himmerig, medens Djævlene trak de fordømte ned.

i Helvede. — I Kirkens Langhus blev malet forskellige Billeder, hvoraf der dog ved Kirkens Ombygning 1882 kun kunde skelnes Lykkehjulet, ovenover hvilket en Mand saas sidde med et Glas (vel et Timeglas) i Haanden, samt forneden nogle bedende gejstlige og endvidere Helgenen St. Kristoffer, der bærer Jesusbarnet. Ogsaa i Aa Kirke blev i de Aar udført nogle Kalkmalerier; men hvad de skulde illustrere, kendes ej nu.

Klemenskerbillederne kan næppe være malet i Ærkebisp Brostrups Tid, da han ifølge det skildrede vist let kunde have fundet dem anstødelige. De er snarere som antydet paaført kort efter hans Død. Baade Maleren, og de, som har haft med Kirkens Udsmykning at gøre, maa have haft vaagen Sans for Livets kristelige og ægte Værdier; thi Billederne udtaler jo en streng Dom over Tiden. De stemmer derfor ogsaa med de reformatoriske Røster, som i de Aar lod sig høre (jfr. Magn. Petersen: Kalkmalerier).

Af vækkende Røster kan nævnes: Savonarola, der i Florens tordnede mod Medicernes humanistiske Videnskabelighed og Kunst, der fulgtes af Luksus og Letfærdighed; og her hjemme var det Munken Laurids Brander, der støttet af Enkedronning Dorothea og Kong Hans' Gemalinde Kristine søgte at missionere og fremme en strengere Tugt blandt de regelbundne Munke.

Efter at Jens Brostrup var død af Pest 1497

og begravet i sit eget Kapel med Alter ved Lunds Domkirke, valgte Kapitlet Ærkedegn og Kansler *Byrge Gunnarsen* til at beklæde det ærkebispelige Embede. Med ham indtraadte en Reaktion til det bedre, idet han af al Kraft tilstræbte en Genoplivelse af Kirkens Værdighed til Gavn for det jævne Folk. Han var nemlig Søn af en fattig Landsbydegn (i Halland) og havde altsaa maattet arbejde sig opad. Tidlig havde han villet lære noget, men ikke kunnet nøjes med at gaa 15 eller 20 Aar i Lunde-domskolen „for at lære sin Donat Alexandrum, Peder Laale og andre saadanne Bøger og hudstryges daglig derfor“ og alligevel ikke lære „at tale et Ord ret Latin“. Efter at have prøvet forskellige Skoler og sagtens ogsaa tiggat noget til sit Underhold som saa mange Skolepeblinge den Gang, var han havnet ved det ny oprettede Universitet i Grejfswald og havde dér fuldendt sin Uddannelse. Ved Flid og Stræbsomhed havde han saaledes opnaaet at blive øvet i boglige Kunster og en Mester i „Filosofia“; og hjemme havde han siden arbejdet sig videre frem, været Skolemester i Lund, Ærkedegn i Roskilde og samtidig Kansler hos de fromme Dronninger Dorothea og Kristine, indtil han fik den højeste Plads i den danske Kirke. Hvitfeldt roser ham for Gudfrygtighed; og efter andre Vidnesbyrd besad han mere aandelig Myndighed end hans Forgænger. Hvad der svækkede ham dér, var Anvendelsen af gamle katolske Tvangsmidler. Han holdt saaledes „en væbnet Styrke“ saa stor som

vingen tidligere Ærkebisp“. Dog brugte han denne imod Svenskere og Hansestæder til Rigets og Kirkens Gavn; og han laa i Strid med skaansk Adel for at fravriste den uretfærdigt tilegnet Kirkegods. For at faa sit Ærkebispevalg bekræftet af Paven skulde han yde 2000 rhinske Gylden; og indtil de var betalt, maatte han overlade Kurien Lundedomskirkens Helgenbilleder og Kar i Guld og Sølv, hvorfor han maatte være „om sig“ med Opkrævning af sine Indtægter, hvilket ogsaa mærkedes paa Bornholm.

Ærkebisp Byrge skal ifølge Thura have resideret paa Hammershus en Tid og lært Bornholmerne at grave Kors ned i Jorden som Markskel for deres Grunde; og den 6. Juli 1499 udstedte han sammen med sit Domkapitel et Brev til „vore kære Undersaatter, menige Almue, som bygge og bo paa vort og vor Lundedomkirkes Land Borgenholm“.

Dette gik ud paa, at de skulde overholde de „Punkter og Artikler“, som hans Formand, Ærkebisp Jens, havde givet, og indskærpede, at ingen maatte fælde Træer i Almindingen, da den Skov var saa forhugget. Den, som alligevel gjorde det, kunde risikere at miste baade „Øg og Vogn“ og oven i Købet komme til at bøde 3 Mark til Slotsfogden. Der maatte ikke holdes Geder, da de kunde afbide de unge Planter. Folket maatte ikke samles „i Skov og Mark eller andre hemmelige Steder“ til Møde; hvis nogen havde noget at klage, skulde han bringe det frem paa Sognestævne, Herredsting eller Landsting. (Bornholmerne maa altsaa have vist Tegn til Uro og Uvilje mod det ærkebispepelige Styre fra Jens Brostrups Tid). Alle skulde være Ærkebispens Embedsmænd hørige og lydige og yde Skat til Hammershus i rette Tid, „Smørret inden Sankt Laurenti Dag (10. August), Pengene inden Maria Messe (8. Sept.), fedet Kvæg, Lam, Gæs og Høns inden Hellemesse (1. Novbr.), Korn inden Sankt Andreas Dag (30. Novbr.) og fede Svin eller Flæsk inden Jul“, og hvis

dette ikke skete, skulde der bødes derfor. I Tilfælde af Uenighed mellem Fogden og „vor kære Almue“, da skulde saadan Trætte afgøres af Byrge eller Kapitlet i Lund. Ingen maatte øve Vold eller gøre „Hærværk“ i Hus eller Gaard, gøre „Gangran“, forøve „Tagslag“ (slaa en anden med Haandsten fra Taget af) eller holde „Borddag“ (selvtaget Gæsteri) hos andre, som det stundom skulde være sket (under Røverhorders Overfald). Det blev forbudt at lægge flere Gaarde sammen og kun skatte for den ene. Ingen maatte pantsætte Jord fra en Gaard. En Bonde eller vorned maatte ikke tage sig Vragret ved et strandet Skib. Naar en Frimand vilde ægte en Bøndedatter, skulde Godset registreres af Ærkebispens Slotsfoged. Da Hundene vilde ødelægge Vildtet, skulde de store Hunde lammes paa det ene Ben. Bønder maatte ikke købe af Bispens frie Købstadgods og Købstadmænd ikke hans Bondegods. Der maatte kun købes hele eller halve Gaarde, og Skøde skulde tages til Tinge. Bønder og Almue maatte kun handle i Rønne, Aakirkeby og Neksø paa de rette Torvedage som fra Arilds Tid, og ingen Købmænd maatte købe Varer ude paa Landet osv. (Hübertz' Aktst. Nr. 37).

Denne Forordning har hos Thura fejlagtig Aarstallet 1501. Den 7. September 1499 udstedte Ærkebisp Byrge en lignende Kundgørelse til Gripsvolderne. Den gik ud paa:

Hver enkelt gripsvoldsk Købmand og Skipper havde at svare ham som Landets Herre aarligt en god Hvid i lybsk Mønt af deres Hus i Rønne; og han føjede til: „Dette tillægger Vi af sær Naade, at naar Sildefangsten er til Ende og Øksenslagtingen fuldført ved Mikkelsdags-tide, maa, naar først Tolden til Os efter Sædvane er betalt, Vore Fogder ikke hindre Købmændene og Skipperne i at afsejle til deres Hjemsteder, dog Vore og Vore Undersaatters Rettigheder, som er givne i deres Privilegier, efter gammel Sædvane ukrænkede og særligt deres 6. Juli 1499 nygivne Friheder uskadte. Og forbyder vi Vore Fogder at betyngte nævnte Købmænd ud over deres Privilegier“. (Bh. Sml. VIII. S. 149).

Man faar af disse Kundgørelser Indtryk af, at Ærkebisp Byrge blot var streng korrekt; men han kunde dog ogsaa være eftergivende. Lybekkerne hjemsøgte stadig Bornholm med Røvertog og

Plyndringer; og det var vistnok af den Grund, at Byrge den 8. April 1502 udstedte et Brev til Aakirkeby, hvori han giver Beboerne Lempelser i Skat „for den Skade og Fordærv“ som var overgaaet Byen.

Borgerne fritages for Ydelsen af 3 Tønder Smør, de skulde ydet Aaret før, og for 2 Tdr. af de 3 Tdr., de aarligt skulde levere i de næste 7 Aar. De, som vil bygge, loves 10 Læs Rafter; og Borgerne tilsiges deres gamle Friheder og paalægges ikke ny Tyngder, hverken „Møgægter“ eller andre „Paalæg“ til Ærkebispens Gaard (Kannikegaarden). Men det føjes ogsaa til, at alle har at holde deres Gaarde i Stand, da Borgmesteren Ole Degn ellers skal „pante dem“. (Hübertz Nr. 39).

Aaret 1500 var ligesom flere runde Aarstal Jubelaar i den romerkatolske Kristenhed; og medens den uværdige Pave Alexander VI forberedte dette fejret ved Afladshandel, og Danskerne led det fortjente Nederlag i Ditmarsken, blev der paa Bornholm foretaget nyttigere Ting, som Ærkebisp Byrge maa have haft sin Part i.

Allinge med Navn efter Bebyggelse paa Adelens Enge var nu vokset op til at være en hel Kystby, der i Forbindelse med Sandvig fik bygget sig en Kirke ved Aar 1500. Borgerne i disse Byer bestod nok mest af Fiskere; og de har ikke været meget velhavende, for deres Kirke blev tarvelig bygget uden Taarn med Kampestens Mure og Murstens Indfatninger om Vinduer og Døre.

Paa Østpynten af Bornholm var ogsaa opstaaet en ny By, idet Fiskere og Købmænd havde opført Huse omkring et Dike eller Dige (Vandsted), hvori der plejede at være Svaner. Derfor havde Byen nok faaet Navnet Svandike, der senere blev til

Svanike og Svaneke; og da den (hos Hübertz Nr. 30) er omtalt som By 1491, har den sandsynligvis ogsaa faaet sin Kampestens Kirke omkring 1500 Tallet (jfr. G. V. Hansen i „Bh. Av.“ 11. Sept. 1885).

Ved Jubelaarstiden blev Klemens Kirke forsynet med murede Stjernehvælvinger over Langhuset og Krydshvælvinger over Koret, ligesom Aa Kirkes Kor sagtens snart efter fik sine skæve Krydsbuer. Endvidere blev Kirken i Rø og maaske flere Gudshuse smykket med ny Kalkmalerier.

I Rønne var St. Nikolaj Kirke bleven brøstfældig, og denne By har vel heller ikke været godt situeret; thi den søgte at faa Udgifterne til en Reparation dækket ved Hjælp af et paveligt Afladsbrev.

Ifølge Hübertz Aktst. Nr. 40 udstedte Kardinalkollegiet i Rom den 29. Maj 1502 et Brev, hvori der loves Aflad til alle de, der besøger Kirken „paa Kristi Legemsfest, Maria Besøgelses- og Fødselsfest og St. Nikolaj, Bekenderen, Kirkens Patrons Fest, og som fra første Aften til anden Aften inclusive fromt aarlig besøger og udstrækker hjælpende Hænder (med Gaver) som anordnet paa de enkelte Festsdage eller bestemte Dage; hvem der gør det, eftergiver vi barmhjertigt i Herren 100 Dage af de dem paa-lagte Bodsstraffe“, tilføjes der.

For de indkomne Penge blev Kirken altsaa restaureret; og som Minde om den Istandsættelse findes paa nordre Væg i Rønne et Kalkmaleri forestillende Apostlen Judas Thaddæus. Billederne af de andre Apostle, som ogsaa blev fremstillet al fresco den Gang er imidlertid bleven ødelagt under forskellige Reparationer.

Det var nu i Afladsbrevenes og Afladshandelens værste Tid. Paverne gav ikke blot Aflad som før nævnt, men sendte Legater om i Landene

for at sælge Afladsbreve til Fordel for Krig mod Tyrkerne o. l. Her i Danmark rejste Johannitterbroderen Herman Andersen med Hjælpere; og mange af det verdsligsindede Flertal lod sig narre af „de kraftige Vildfarelser“ (2. Thes. 2,11), saa de med store Pengeofre gav sig i Pavens Vold og fik Mod til at „synde uden Sky“. Der kom jo saa mange Penge ind, at den ved Bestikkelse valgte Pave Julius II kunde føre Krig mod „Barbarerne“, erobre Kirkestaten tilbage og bygge paa den store brammende St. Peterskirke i Rom. (St. nord. Konvsl. 12. S. 360).

Ligesom Afladshandelen „slukkede Fromhedens Gnist hos mange“, saaledes gjorde ogsaa flere andre af den Tids kirkelige Foranstaltninger, samtidig med, at det udvortes Væsen og det troldomsagtige deri udviklede Folkets Overtro. Den skolastiske Gerningsreffærdighed havde endogsaa ført til, at *romerkatolske Præster (særlig Dominikanere) efter Braminers og Muhamedaneres Eksempel lærte Folk at tælle deres Bønner ved Hjælp af Rosenkranse; og visse Synder kunde nu afsønes ved at bede (fremsige) et vist Antal Rosenkransbønner*. Naar man nu ved, at en Kristens Bøn er hans Hjertes Udøvelse for Gud gennem Helligaanden (Judas, 20) og at det er en Naade at have Lov til at bede (1. Kor. 12. 3—4), *saa viser Brugen af nævnte ydre Gudelighedsøvelser, hvor dybt Romerkirken var falden*.

Til en fuldstændig romerkatolsk Rosenkrans hørte 165 Perler paa en Snor, afdelt i 15 Dekader, med een stor Perle for hver 10 smaa, og der skulde bedes et Paternoster for hver af de første og et Avemaria for hver af de

sidste. Muhamedanernes har derimod kun 99 Perler, en for hver af „Guds Egenskaber“. Katolikkerne skaffede sig ogsaa mindre paa 65 eller 33 Perler. Naar en Romerkatolik saa begyndte at bede, slog han først Kors for sig og greb derefter det fra Rosenkransen nedhængende Kors under Fremsigelse af den apostoliske Trosbekendelse, hvorpaa han bad en Række Fadervor- og Avemariabønner, mens han lod Perlerne glide mellem sine Fingre for at holde Tal paa Bønnernes Mængde. Hvor meget den Skik kom i Brug paa Bornholm, vides ej; men da Øen laa saa nær det nordiske Kirkecentrum Lund og Dominikanerklosteret dér, har sligt nok ogsaa faaet Indpas blandt de religiøst anlagte Bornholmere.

I Forbindelse med dette kan omtales Overtroen angaaende tænkte, lyssky Væsener i Vandet og under Jorden. Fra hin Tid stammer vel den bornholmske Form af Agnetevisen, der i Modsætning til andre lader Havmanden atter faa Magt over Agnete, efter at hun draget af Kirkeklokkens Klang havde forladt ham og søgt Kirken:

Dejn Havmajn, hajn káste et Gujlæble ijn,
Aneta, hun fijkkje et ajned Sijn.

Hajn lokte hægnes Øra, hajn holdt na for Mujn,
aa føre na me saj te Havsens Bonn (Bh. Sml. IV. S. 9).

Dér er det altsaa Trolden med Guldet, der drager et Menneske til Bunds. I Sagnet om *Bonavedde* maa de nedadfristende Væsener dog give tabt. Bonavedde var Frugten af en Forbindelse mellem en Pederskerbonde og en Havfrue, hvorfor han havde Evne til at kunne se Underjordsfolk; og han morede sig derfor ofte med at drille dem og spille dem et eller andet Puds. Een Gang narrede han dem for noget Øl, de vilde hente, og en anden Gang hindrede han dem i at stjæle hans Kone, hvilket de havde planlagt. En tredie Gang kom han ved Nattetide ridende forbi Korshøj, som de underjordiske havde stillet op paa 4 Pæle, mens de holdt Gilde derunder. Da en af Puslingerne nu kom ud og bød ham drikke af et kostbart Sølvbæger, tog han vel imod Bægeret; men idet han lod, som han vilde drikke, kastede han Indholdet bort over sin Ryg og red videre. Forfulgt af de underjordiske maatte han nu lade Hesten løbe i strakt Galop over Agre og Enge til Peders Kirke, hvor han blev befriet, idet Hesten sprang over Kirkegaardsgærdet med ham. De underjordiske havde nemlig ingen Magt over Folk paa viet Jord, hed det sig. Det smukke polygonformede Sølvbæger med smaa Helgenbilleder skænkede Bonavedde derefter til Peders Kirke, hvor det blev brugt som Alterkalk. (Ved en Fejltagelse blev dette Bæger om-

talt Side 147 i Stedet for en Bemærkning om et Bomærke og derunder et Jerusalemkors +, som findes indhugget i Cementstene til venstre for Indgangen til Peders Kirke. Disse Mærker stammer nemlig nok fra Kirkens Oprindelse).

Ærkebisp Byrge var i nogle Aar sammen med Kong Hans optaget af Strid med skaansk Adel og svenske Regeringsmænd; og i Aaret 1504, da denne Konge atter fik sig tilkendt Sveriges Rige med alle Slotte og Herligheder, gjorde han ogsaa Krav paa Bornholm. Dog fik den Sag ifølge Hvitfeldt „ingen Fremgang“. Fornyet Strid med Sverrig og Hansestæderne var derimod vanskeligere at faa bilagt. Fordi de sidstnævnte havde ydet Svenskerne Hjælp i Kampen mod de Danske, havde Kong Hans forbudt dem al Handel med Sverrig; og trods gentagne Forlig brød Fjendskabet ud paa ny. Danske Kaperskibe med Førere som Søren Norby hjemsøgte svenske Kyster; og naar Sverrigs allierede, Lybækkerne, saa skulde gøre Gengæld, gik det ofte ud over den ellers fredelige østersøiske Klippeø.

I Sommeren 1509 maatte Bornholmerne saaledes ud med 8000 Mark Sølv til de lybske Røvere, hvilket sikkert ikke er sket uden forsøgt Modstand og smaa Skærmydsler. Aaret efter kom Røverne alligevel igen. Denne Gang mødte de op med en Flaade paa 30 Skibe besat med 7000 Mand Landsoldater, saa da har Bornholmerne nok for Alvor skyndt sig at røre Kirkeklokkerne, ladet Baunerne lyse og Budstikken ile fra Hus til Hus, mens de værgeløse har flyet til Kirkerne med deres Skatte. Ærkebispens Foged (Stensen) fik imidlertid samlet en Hær af Øens Mænd og

skulde hindre Røverpakket i at gøre Landgang; men det sidste lykkedes ikke — vistnok paa Grund af Mangel paa tidssvarende Vaaben (Krudtbøsser og Kanoner). Slotsfogden saa sig derfor nødsaget til at trække sin Forsvarsstyrke indenfor Hammershus' Mure, medens Fjenderne tog fat at hænge og brænde. „Da stak en Mand sin Hat op“, og „Fjenden gjorde ligesaa“, hedder det i Zahrtmanns Beretning; „men da nu Manden gik Lybekkerne i Møde, skar de hans Mund op til begge Øren og stak ham igennem med ti Lurangler (Spyd); og de havde over 40 Skærmsbrækkere (store Kanoner) og mange andre Bøsser og Skerpentiner (Skibskanoner) med sig i Land. Den næste Dag, 12. Juli, gjorde Lybekkerne sig til Herrer over hele Øen og tvang med Trusel om Mord og Brand Bornholmerne til at yde 8000 Lod Sølv (ca. 16,000 Kr.); heraf udrededes Halvdelen straks til de lybske Knægte og endnu 1200 Lod til det lybske Raad, mens Peter Kofod og to andre gæve Bornholmere medtoges som Gisler for Resten, da Flaaden 17. Juli atter forlod Bornholm. Saa voldeligt var Fjenden faret frem, at Rygtet sagde, at Bornholm var afbrændt (ja, Neksø blev det paa 3 Gaarde nær — Thura S. 176); særligt (ogsaa) Aakirkeby havde lidt Overlast; og Ærkebispens maatte 1511, 2. April eftergive denne By dens aarlige Skat og skænke den adskillige Lettelser, for at den kunde rejse sig af Asken. Atter 1511, 2. til 8. August aftvang en lybsk Flaade Bornholmerne 100 Øksen, 200 Lam og 2 Læster Smør. Men nu havde Kong Hans sin nyskabte danske Flaade i

Søen; hans kække Admiraler Jens Holgersen Ulfs-
 tand og Søren Norby drev 9. August Lybekker-
 flaaden bort fra Bornholm i det største Søslag,
 Østersøen i Aarhundreder havde været Vidne til.
 — Det lybske Overfald blev efter alt at dømme
 skæbnesvangert for i det mindste eet af Born-
 holms middelalderlige Kapeller. Øens Herre, den
 myndige Ærkebisp Byrge Gunnarsen, besvarede
 det med at lade lukke og nedbryde Hansestæ-
 dernes Kirker i sit Stift. Han gjorde det med
 stor Lyst, da han følte det som en Smædelse,
 Haan og Foragt af sin Myndighed, at de tyske
 Købmænd førte det hellige Sakrament (viet Brød
 og Vin) fra Tyskland ind i hans Stift“.

Saaledes fortæller Zahrtmann; men Ærkebi-
 spens Harmes var nok ogsaa vakt ved, at Hanserne
 medførte tyske Præster, som vel imod Køben-
 havnerkonciliet Vedtægter 1425 forrettede Tjene-
 ste uden hans Tilladelse samtidig med, at Kræm-
 merne øvede en fordærvende Indflydelse paa
 Landets Børn. Det lader altsaa til, at han har
 brugt Krigsmagt imod dem og ladet afbrænde
 deres Boder og de Fiskerbyer med Kapeller, hvor
 de dominerede. Dette stemmer ogsaa med et af
 Amtmand J. C. Urne bevaret Sagn om, at Byen
 paa Hammeren blev afbrændt (Bh. Sml. V S. 119).
 Efter Salomons, Hellig Trefoldigheds og St. An-
 ders' Kapels Ødelæggelse maa Kragkaas Fiskerne
 altsaa siden have søgt Allinge Kirke, Røstad og
 Frennehavns Fiskerne deres Sognekirker hen-
 holdsvis i Rø og Ibs, medens Gudhjemboerne har
 gjort St. Anna Kapel til deres Sognekirke. Rø

Kirkes Alterkalk med plattysk Indskrift fra 1496 stammer rimeligvis fra det sløjfede Hellig Trefoldigheds Kapel nede paa den romantiske Klippe-
kyst. — Ærkebisp Byrge har sagtens selv ledet Udførelsen af den omtalte Straffedom over Hansekræmmerne og ordnet de ny Forhold for de Bornholmere, som den kom til at berøre; thi den 2. April 1511 gav han jo som anført Aakirkeby forskellige Skattelettelser, og den 3. Juli samme Aar holdt han højtidelig Konfirmation i Aa Kirke, hvor Omegnens unge blev korstegnet med Salveolie og bekræftet i at være selvansvarlige Kristne (Bh. Sml. III S. 118). Samme Dag stadfæstede han Aakirkebys Privilegier og Ret, som ikke havde været overholdt under hans Formænd. At denne By var bleven slemmt hærget, vidner Bestemmelsen om, at Jord, som var kommet til at ligge øde uden Ejer i 3 Aar, skulde Borgmester og Raad tage sig af og give til den, de fandt mest berettiget dertil; og Byrges Forordninger gør i det hele taget Indtryk af, at han var en retfærdig og god Kirkefyrste, der vilde Bornholmernes Vel. Hver Bonde maatte derefter paa Torvet „sælge Fæ, Korn, Smør, Lam, Oste, Køer eller andet“ med samme Ret for den fattige som den rige, hedder det tilsidst i Privilegiebrevet.

Bornholmerne havde altsaa en Trængselstid, hvor de ellers ikke synes at have fundet tilstrækkelig Trøst og Beskyttelse hverken i Kirkerne eller hos Kirkernes Tjenere. Paa et Landsting i Aakirkeby den 23. August 1512 klagede de over, at der var stor „Brøst“ (Mangel) paa Sognepræ-

ster og Degne paa Øen, somme Kirker stod „vaareløse“ (forsømte) og ved somme var tyske Præster. Det sidste sigter naturligvis til Hansekræmmernes Præster ved Maria-Kapellet i Rønne, Sidealtret i Neksø og Strandkapellernes tyske Præster, som i den Tid nok helt havde fortrængt Bornholmernes egne; og med Hensyn til Mangelen paa Sognepræster og Degne saa stemmer den Klage godt med Tilstanden i det hele, om hvilken det hedder hos Helveg: „De egentlige Sognepræster blev for fornemme til at varetage Kirketjenesten, de levede ikke paa Landet ved deres Kirker, men i Byerne eller søgte paa anden Maade at gøre sig Livet behageligt, medens de overlod Kirketjenesten til Vikarer“. Saaledes havde de højere gejstlige baaret sig ad; og derfor fulgte de almindelige Sognepræster Eksemplet. Mange af Kirkens Mænd var nu saa forfaldne til Luksus, Forfængelighed og værre Ting, at deres Messe stundom mere bar Præg af Gudsbespottelse end Gudstjeneste. Katolikken Gerhard Rauschen skriver saaledes om den Tid: *„I mange Prædikener maatte det levende og virksomme Guds Ord vige Pladsen for Skolestridigheder og Mirakelhistorier, tilsidst ogsaa for Fortællinger efter hedenske Klassikere“*. Det var Humanisterne, der førte det sidste frem. Hvor lidt Andagt, der ofte var under romerkatolsk Gudstjeneste den Gang, viser Lundekanniken Chr. Pedersens Paabud til Folk i en Bog om Messen: „Enhver skal have sig enfoldig og stille i Kirken og ikke raabe, tale eller snakke, som mange desværre gøre, der tale og skogre, ligervis-

som de sad paa en Gildesbænk“. Hvad der havde bragt Messen i Foragt, var især tvende Stykker, skrev Munken Povl Helgesen, „først det store Antal Præster, der findes over al Verden viede til det hellige Embede uden al Forskel; dernæst Gerrighed — ikke just deres, som sige Messen, men deres, som Renten have, og som burde sige Messen“. En Vikar maatte nemlig ofte tigge „Messepenge“ af Folk for at faa lidt at leve af, da han skulde afgive Embedets Indtægter til Sognepræsten. — Det var derfor ikke underligt, at Bornholmerne klagede.

Ærkebisp Byrge formaaede ikke at finde Grundsaarsagen til hele den kirkelige Misère. Derfor rettede han blot lidt i ydre Henseende hist og her. Da han mente, at de ofte næsten ulæselige haandskrevne Messebøger var Skyld i „Messens Foragt“, lod han og Cbr. Pedersen i disse Aar trykke baade et „Misale“ med Beskrivelse af Søndagsgudstjenesten og et „Breviarium“ med Beskrivelse af Helgendagstjeneste og Tidelæsning; og da han troede, at Præsternes daarlige Liv laa i manglende haandfast Ledelse, lod han udgive et Optryk af tidligere skrevne Synodebestemmelser (f. Eks. fra 1425) med Anvisning paa Brug af Skriftemaal og Band og tillige Vedtægter om Værn af Kirkens Gods osv.

Men Bornholmerne nøjedes ikke med sligt. De mente, at Grundskaden laa i, at baade Præster og Lægfolk manglede sand Oplysning, og ønskede derfor, at der maatte blive oprettet „en Skole paa Landet i Rødtne til al menige Land-

sens Indbyggeres Børn“. De vidste nok, hvad Kannik Chr. Pedersen havde skrevet om Domskolerne, hvorfra de fik deres Præster — om, hvorledes „de skammelige Hudstrygelses, hvormed umilde Skolemestre i danske, norske og svenske Skoler fordrev mange gode, unge Peblinge og Degne fra Skole og god Lærdom og forkuede dem, saa at de sadde der saa rædde som en Hare for Hunde og vare saa forfærdede, at de kunde ikke mærke eller komme i Hu, hvad der lærtes og sagdes for dem“. Naar Bornholmerne nu kunde faa en Skole i deres Øes Hovedstad, troede de, at det skulde blive bedre og lovede „at alle Frimænd, Bønder, Købstadsmænd og Vornede ville hver give een Skilling Penninge om Aaret og antvorde Sandemanden udi hvert Sogn inden Sankt Mortensdag til Skolemesteren, som saadant skulde regere og opholde“.

Ærkebisp Byrge stillede sig ogsaa velvilligt til Bornholmernes Ønsker og bestemte da, at der i Rønne skulde bygges en Skole med Lærerbolig, hvor nogle af Bornholms Indbyggeres Børn kunde faa Undervisning, til de blev 15 Aar gamle; og ifølge Zahrtmann blev Gripsvoldernes Maria-Kapel ved Rønne Kirke omdannet til at være den første Skolebygning paa Bornholm.

Samtidig skete andre Smaareformer. Flere Bøger blev trykt paa Dansk, der prædikedes nu ogsaa efterhaanden mere paa Folkets Modersmaal; og det vigtigste af Bibelen blev gjort tilgængeligt for Lægfolk, idet Chr. Pedersen udgav sin „Jertegns Postil“ med alle Søndags-Evangelier og

Epistler paa „ret Danske“. Alt dette var Udslag af det gode i Tidens humanistiske Aandsretning; og der laa altsaa Reformation i Luften. Bogtrykkerkunstens, Kompassets og Krudtets Opfindelse havde givet Folket Udviklingsmuligheder, som ej lod sig holde nede. De „bøhmiske og mæhriske Brødre“, der satte en Ære i Bibelfasthed, Fattigdom og Fredsommelighed, begyndte at skille sig ud fra den romerkatolske Kirke; og mange talte imod den.

Herhjemme vilde Førerne kun Reformation paa katolsk Grundlag og kom igen ind paa den gamle sejppinende Strid om Kirkens og Kronens Rettigheder. Ved Herredagen i København 1513 satte Ærkebisp Byrge og de andre Bisper nogle af Kirkens Krav igennem ved Kristian den 2dens Haandfæstning. Kongen maatte gaa ind paa

„ikke at hindre noget Kapitels eller Klosters fri Valg og Kaar“ og „ikke trænge Prælater eller Formænd ind med Urette imod Kapitels eller Konvents Vilje eller Samtykke“, „ikke besvære noget Kloster yderligere end ske kan med Formandens Minde“ osv. Kirkens Dommermyndighed skulde være ukrænket i alle gejstlige Sager; og hvad Gods, Prælater og Kirker havde haft uildt og ukæret i 30 Aar, skulde de beholde, ligesom Kronen skulde beholde, hvad den havde haft i 40 Aar og Ridderskabet det, som det ved bestemte Føndatser kunde hjemle sig. Ret til. Naar en Mand, der var ufri født, erhvervede sig frit Gods, da maatte dette ikke gaa i Arv til hans ufrelse Arvinger osv.

Men saasnart Kristian den 2. følte sig sikker paa Tronen, søgte han til Gengæld at hævde Kronens Rettigheder; og da Ærkebispnen ifølge sin Stilling ej kunde godkende alle Kongens Foranstaltninger eller hans Forhold til Dyveke, maatte der jo blive et spændt Forhold mellem de to Herrer.

Paa Grund af begges Bondevenlighed og Nag til den gamle Lensadel kom denne Strid somme Tider til at tage sig ret mærkelig ud.

Thura gengiver et Brev af 14. Juni 1514, hvori Ærkebiskop Byrge belønner Bornholmeren Jens Madsen Koefod for „tro Tjeneste og Tapperhed“ ved at ophøje ham i Adelsstanden med Ret til at bære „et blaat Spænde udi et rødt Felt og to Horn oven i Hjelmen“; og dette stemmer med Byrges Tankegang; thi han mente jo, at en dygtig Almuesmand var ligesaa hæderværdig som de, der prangede med Adels skjold paa de gamle Borge. Rigtig nok er der dem, som vil paastaa, at nævnte Adelsbrev er uægte under Henviisning til, at Frederik den 2den senere ikke vilde godkende den bornholmske Adel osv., men det er ellers let forstaaeligt, at en luthersk Konge ikke vilde anerkende, hvad katolske Ærkebisper havde øvet. Adskillige Efterkommere af bemeldte Jens Koefod har i hvert Fald smykket deres kirkelige Gaver og Gravstene med det koefodske Vaabenmærke, Spændet, og sligt var næppe sket, om Stamsfaderens Adelsbrev havde været falskt. (Oprindelig stavedes Navnet *Kofoð* uden e-er).

Ærkebisp Byrge kunde paa Grund af sin Opfattelse ikke unde den skaanske Adelsmand Niels Brahe Skattefrihed paa bornholmsk Bøndergods; og Bispens Foged Sten Stensen inddrev Skatterne med saa haard Haand, at Bønderne 1515 klagede over, at denne havde „taget deres Klæder af deres Krop og Gryden af deres Ild og kastet deres Mad i Skarnet“. Dette gav Kongen Anledning til at gribe ind. Han tog sig af Adelsmanden Niels Brahes Sag, men kaldte det jo, at det var for de forurettede Bønders Skyld og stævnedes Ærkebispens til at møde for Herredagen Gang paa Gang. Den 7. April 1517 udstedtes saa omsider et Kongebrev, hvori Kong Kristian den 2. „tog Niels Brahes Bønder og Tjenere paa Bornholm i sin kongelige Hegn, Værn, Fred og Beskyttelse, besynderligen at forsvare og fordre til

deres Ret, og forbød at forurette dem under sin kongelige Hævn og Vrede“. Bagved den Sag laa sikkert ogsaa Kongens Tanker om at erhverve Bornholm for Kronen igen; thi derved vilde Ærkebispens Magt blive svækket og Kongens styrket; men den Plan blev alligevel ikke gennemført i Byrges Tid. Byrge blev ogsaa omsider ret føjelig overfor Kristian den 2den; og *de 2 høje Her- rer arbejdede siden i Forening paa at knække Lensadelens Magt og reformere i Kirken, hvilket sidste dog ikke fik synderlig Fremgang, fordi de manglede de rette aandelige Betingelser.* — Da den pavelige Legat Arkimbald i Aaret 1517 kom og opslog sine pavelige Fuldmagtsbreve paa Kirke-dørene og underskrev Afladsbreve mod at faa Penge eller Varer, gjorde hverken Ærkebisp eller Konge noget for at hindre den Simoni, Kongen tog endog imod Aflad. Men da var det, at Ty-skeren Luther opslog sine 95 Sætninger paa Wit-tenbergs Kirkedør, saa det gav Genlyd i alle Lande. — Snart efter begyndte somme Danske ogsaa at vaagne; og Karmelitermunkene Povl Helgesen, Frans Vormorsen og Johannittermunken Hans Tausen tog fat at holde Forelæsninger ved Københavns Universitet i luthersk Aand.

Den 24. August 1519 var Ærkebisp Byrge paa Bornholm og skiftede Ret i Aakirkeby angaaende en Trætte om Byens Markskel; og den 10. Decbr. samme Aar døde han og blev begravet i et pragt-fuldt Gravkapel, som han havde ladet indrette i Lundedomkirkens Krypt.

Byrge Gunnarsen var en lidt mere end.

almindelig Personlighed den Gang og en af de Ærkebisper, som Bornholmerne bør have i venlig Erindring; thi han fik dog udrettet noget godt for Øen; og kom det under hans Kamp med Adelen til at gaa ud over nogle bornholmske Bønder, da maa det særligt tilregnes Fogdens Overgreb. Det, at Ærkebisp Byrge plejede at omgive sig med væbnede Mænd, kom ikke af aristokratisk Hovmod; men han følte sig nødt til det af Hensyn til Adelen, der altid var ham paa Nakken, fordi han var kommen af ringe Stånd. Hans Liv er et Eksempel paa, hvad et Menneske ved ungdommelig Fremdrift kan drive det til her i Verden, men tillige et vemodigt Vidnesbyrd om, *hvorledes Tidens Verdslighed og forventede Kirkeskikke kan holde et begyndende Kristenliv nede i et Menneske, saa det ikke ret kommer til Udfoldelse.* Efter den Tid fik Bornholmerne det værre og værre, og Kongerne tog helt Magten overfor de lidet betydelige Ærkebiskopper.

Den 5. Januar 1520 satte Kristian den 2den — uden om Domkapitlets Valg — sin Skriver, Ærke-
degn *Jørgen Skodborg*, paa Ærkebispesædet i Lund; og af denne forlangte han Bornholm tilbagegivet, hvad Skodborg dog ikke vilde gaa ind paa og forlod derfor sit Embede. Kongen indsatte da Tyskeren *Didrik Slaghek* til Ærkebisp; og da denne ogsaa blev „misliebige“ og omsider henrettet som Sonoffer for „det stockholmske

Blodbad“, valgte Kong Kristian den 2den en Tysker, *Johan Veze*, med hvem han tilsidst fik sin Vilje angaaende Bornholm. Han stævnedes nemlig Medlemmerne af Lunds Domkapitel til København og holdt dem fængslet, til de faldt til Føje; og „den 17. Febr. 1522 tog Niels Jepsen Bryske Slottet Hammershus i Len af Kongen i en ren, fri, ubesmittet Slotslov at holde med alt Bornholms Land Kongen til tro Haand og aflagde sin Ed til denne paa at være ham og hans Arvinger huld og tro af Liv og Magt og efter sin yderste Formue“. Kongen lod derefter indsætte den tve-tydige Bisp Jens Andersen Beldenak i Hammershus' Fangetaarn, fordi Prælaten fra sit Bispesæde Strengnæs ikke havde hindret Gustav Vasa i at komme til Magten i Sverrig. (Hübertz' Nr. 63).

Saaledes optraadte Kong Kristian den 2den egenmægtigt overfor Kirken uden Hensyn til Haandfæstningen, og dette viste sig endnu mere ved de Reformlove, som udkom 1521—22. Disse Love indeholdt ellers mange demokratiske og gode Bestemmelser; og da de ogsaa skulde gælde paa Bornholm, gengives et lille Udtog eft. D. R. Hist.:

Kongen paalagde Bisper og andre Prælater at føre e uberygtet Levned og sørge for, at Munke og Nonner overholdt deres Ordensregler. En Ærkebisp maatte paa Rejse kun føre 20 Svende med sig, en almindelig Bisp 12—14 samt det nødvendige Antal Klerke, og ikke føre Piber og Trommer foran sig til Spot for den hellige Kirke. Klostre-nes Jagthundeantal blev begrænset. Kun de egentlige Tiggerbrødrekløstre, der ej havde Jordegods, nemlig Graa-brødre-, Sortebrødre-, Karmeliter- og Helligaandskløstre, maatte udsende Tryglere til at indsamle Gaver til deres Underhold. Hverken Skoledisciple eller Hørere maatte længer gaa om ved Dørene og tigge om Almisse „for Guds Skyld“. Der skulde være duelige vellønnede Lærere

baade ved Domskoler og Købstadskoler. Disciplene skulde deles i Klasser efter Alder og Duelighed; og der skulde holdes Eksamen for hvert Halvaar. De gamle Lærebøger skulde brændes og ny, bedre anskaffes i Stedet. Kundskaberne maatte ej bankes ind med Ferle eller Ris. Vilde Bønder have deres Børn i Skole, kunde de sende dem til Sognepræsten, Degnen eller en anden lærd Mand; og de skulde da først lære Paternoster, Ave Maria og Credo paa Dansk. De, som saa ønskede at studere, skulde sendes til Købstadskolerne og lære Latin, Historie og Bibelkundskab, hvorefter de siden kunde fortsætte ved en Domscole eller Universitetet. Ingen maatte præstevies, før han var Magister eller Baccalaureus i den hellige Skrift, „for at han rettelig kunde sige det hellige Evangelium og Epistel for sine Sognemænd“; og han skulde ogsaa prædike over Teksterne. Desuden skulde Kirkesangen forbedres. Sognepræsterne skulde bo ved deres Sognekirker og ikke lade Embederne besørge af Vikarer. I Testamente maatte ej skænkes andet til Kirker og Klostre end Guld, Sølv og Penge. De lovede Sjælemesser skulde holdes for det modtagne Gods. Det tillodes Præster at gifte sig. Alle Domme kunde appelleres til Kongen og de fleste Embeder besættes af ham. Lønnede Brevbærere skulde bringe Post fra By til By. Rent skulde der være i Huse og Gader. Ens Maal og Vægt i hele Landet skulde indføres. Købstædernes Eneret til Handel blev hævdet og privates Udførsel af Varer forbudt. Hekse og Troldmænd maatte ikke brændes, men skulde piskes ud af Byen. Herremændene maatte ej sælge Bønder som uskellige Kreaturer. Vraggoods skulde tilhøre det strandede Skibs Ejere osv.

Skønt Luther da allerede havde udøvet et vældigt Reformationsarbejde, som efter Rigsdagen i Worms 1521 var bleven kendt viden om, mærkedes Virkningerne deraf ikke synderligt i disse Love, som Lundekanniken Chr. Pedersen og Malmøborgmesteren Hans Mikkelsen nok havde hjulpet Kongen at forfatte. Det var snarere den humanistiske Aandsretning indenfor den katolske Kirke, som her var kommet til Orde; og hvorledes den kirkelige Reformation vilde udvikle sig, stod endnu hen i det dunkle.

Kong Kristian den 2den havde imidlertid faaet mange Fjender; og for at styrke sin Magt lod han foranstalte Rustninger og udskrev i den Anledning Ekstraskatter i hele Riget. Det gik især ud over de velhavende gejstlige, der maatte „laane“ Kongen flere Tusinde Lod Sølv samtidig med, at han ogsaa tog af Kirkernes Guld, Sølv, Kalke, Diske og Klenodier og lod sine Krigsfolk ligge paa Gæsteri i Klostrene. Kongens Stilling blev efterhaanden mere og mere utryg; og under dette benyttede Fjenderne Lejligheden til at overfalde Bornholm og udplyndre den. Først kom Svenskerne og tog 4500 Lod Sølv, 100 Øksne, 200 Faar og 4 Læster Smør i Brandskat; senere, i August 1522, kom Lybekkerne med en stor Flaade og lagde til ved Hammershus; og deres medbragte Krigsfolk gik i Land, belejrede og indtog Slottet, fængslede Lensmanden, nedhuggede den øvrige Besætning og ødelagde en Del af Slotsbygningerne. Med det samme løslod de ogsaa den fangne Bisp, der straks flygtede til Lybek, hvor han havde gamle Bekendte. — I Brandskat tog de lybske Røvere den Gang 3000 Lod Sølv, 200 Øksen, 240 Faar og 100 Tdr. Øl paa Øen. Bagefter kom Danzigerne og udpinte Øboerne endnu mere ved at tage 30 Øksen og 100 Faar; og foruden de nævnte Røverier blev der sikkert øvet andre Skændselsgerninger, som ikke er optegnet. — Næste Foraar, altsaa 1523, kom Lybekkerne alligevel igen og brandskattede Bornholm og indsatte endog Carsten Luneborg til som deres Foged at styre Øen. Under slige Forhold maatte

meget jo gaa i Skudder-mudder; og saadan en Institution som Rønne Latinskole kunde ikke oprettholdes. (Bh. Sml. VIII. S. 164, 188 Helveg: Den d. K. H. II. S. 572 og Kirkeh. Sml. V. R. 2 S. 453).

I de samme Dage forlod Kristian den 2den Riget, medens Lybekkerne hjalp den holstenske Hertug Frederik til Magten. Bisperne sammen med de andre adelige Herrer i Rigsraadet vedtog nu den ny Konges Haandfæstning:

Kristian den 2dens Love sattes ud af Kraft, for at alt kunde vende tilbage til den gamle Ordning. Bornholm skulde atter tilhøre Ærkesædet.

Ærkebisp Aage Sparre sendte derpaa sin Kapellan Ole Lagesen til denne Ø for at styre den paa hans Vegne, saa den omstridte Landsdel havde en Tid to Herrer, der hver især indkrævede Skat af Beboerne og bekæmpede hinanden. Det er rimeligvis paa Aage Sparres Foranledning, at de bornholmske Kirker er bleven forsynet med „Bøsser og Kobberstykker“ (Kanoner) til Forsvar mod Lybekkerne; thi skønt disse var Kong Frederiks Hjælpere, kunde Ærkebispen dog ikke unde dem Lundekirkens gamle Besiddelse.

Luthers Frihedsforkyndelse havde medført, at Borgere og Bønder baade i Tyskland og Norden begyndte at rejse sig mod den gamle Adels- og Præstevælde; og her i Danmark ytrede Bevægelsen sig i Kamp for at faa den bondevenlige Kristian den 2den tilbage. Hans vigtigste Mænd Søren Norby ledede Kampene baade til Søs og til Lands og gjorde Lybekkerne mange Afbræk. I Marts Maaned 1524 lykkedes det ham at fange den lybske Foged paa Bornholm; men Raadet i

Lybek løskøbte ham og indsatte ham paa ny; og Kampen mellem de to Hovedsmænd paa Klippeøen fortsattes hele Sommeren, indtil Ærkebispens om Efteraaret fik taget Carsten Luneborg til Fange.

Efter at Søren Norby nu en Tid havde haft Fremgang i Skaane og indtaget „21 Slotte, Steder og Flækker“, kom Kong Frederiks Feltherre Johan Rantzau med en Hær og knuste Bondeopstanden i den blodigste Krig, der nogen Sinde havde fundet Sted i Skaane; og dette Nederlag for Bondepartiet blev ogsaa skæbnesvangert for Bornholm. Frederik den 1ste var kommen i Gæld til Lybek for Hjælpen imod Kristian den 2dens Mænd; og som Pant for denne Gæld overlod han i Aaret 1525 Bornholm til nævnte Hansestad for 50 Aar. Ærkebispens maatte saa lade sig nøje med i Stedet for at faa Byen Varberg med omliggende Herreder i Halland. Dog skulde Lundekirken beholde Indtægterne af sine særlige Ejendomme paa Borgøen, saasom Kannikegaardene, Bisper- og Kapitelsgaarde og Aa Kirke osv. samt have Lov til at hæve Øens kirkelige Afgifter og beholde den gejstlige Jurisdiktion. Det lybske Raad forpligtede sig til at svare Kongen „Mandfølge, Landeværn, almindeligt Paa-bud, Bede“ (Afgifter) osv., „ikke forringe eller forkorte Slot, Land, Len, Bygninger m. m., men holde alt efter gammel Ret, Sædvane og Skik. De skulde intet bygge eller afbryde paa Fæstning, Dyb, Havne m. m. uden Kongens og Rigens Raads Vilje og Samtykke“, og hvis en fælles Fjende tog noget af Øen, skulde Lybekkerne hjælpe til at vinde det igen osv. (Hübertz' Aktst. Nr. 68).

Men eet var Teori, et andet Praksis; og den omstridte Klippeø fik en meget indviklet og udsat Stilling under den vanskelige Reformationskrise.

7. Lybekkermagt, Reformation og Renæssance.

(1525—1617).

Medens de stærke aandelige Brydninger foregik ude i den store Verden, residerede Lybekkerfogden *Bernt Knop* paa Hammershus og pinte og plagede Bornholmerne for at skaffe Lybek Afdrag paa den Sum, som Staden mente at have til gode af den danske Konge. Uagtet Bernt Knop havde gaaet ind paa at holde Lybeks før omtalte Forpligtelser for Øen, handlede han dog paa tværs af meget af det og paaberaabte sig endda at være under „Gud den almægtiges Naade“, hvilket viser, at han var indlevet i den gamle Tids degenererede Kristendom og aristokratiske Tangeegang. Det, at Kristian den 2dens demokratiske Love var bleven brændt som „skadelige og stridende mod gode Sæder“, og at der i Frederik den 1stes Haandfæstning 1523 og ved den københavnske Herredag 2 Aar efter var vedtaget noget om adeliges Eneret til Prælaterer og Ret til at holde gejstlig

Justits over undergivne, maatte selvfølgelig ogsaa støtte Lybekkerfogden i hans Lyst til at optræde baade som verdslig og gejstlig Hersker.

Den sidste ærkebispelige Foged, Mikkal Hals, som vedblivende skulde være Bornholms kirkelige Øverste, havde overladt Hammershus Slot til Bernt Knop den 14. Novbr. 1525 og siden maattet nøjes med at have Spidlegaard, det gamle St. Jørgens Hospital, som Len i Stedet for. Dette havde ligesom flere Klostre den Gang tabt sit oprindelige Præg og var blevet en „Forsørgelsesanstalt for adelige og Stoddere“; det vil sige, det overlodes en eller anden Adelsmand imod, at han underholdt i Hospitalet saa mange „fattige, sjuge oc saare Meniske“, som Stiftelsens Indtægter kunde svare til (Hübertz' Aktst. Nr. 82, 105 og 204). Blandt de, der blev underholdt af disse Indtægter, var ogsaa den sidste ærkebispelige Provst eller Degn paa Bornholm, Hr. Skjalm, der ligeledes forjaget fra Slottet „sad i Spedelegaarin“ (Hübertz' Nr. 78). Men det at bo i en gammel Hospitalsgaard gav ikke den Anseelse, som Verden ser efter; og da Bornholmerne var vant til at have deres højeste Øvrighedspersoner paa Slottet, faldt det vanskeligt baade for Hr. Hals og Hr. Skjalm at hævde sig som gejstlige Øverster, medens det gik som af sig selv, at Bernt Knop overtog det hele. I en Forligsforhandling i Kolding 1553 sagde denne rent ud, at han havde overtaget den gejstlige Jurisdiktion, fordi „Provsten (Mikkal Hals) og *Dechenn* (Hr. Skjalm) havde overdraget ham den, da Bønderne ikke vilde adlyde dem“

(Hübertz' Nr. 156); og sikkert er det, at man hører saa godt som intet om disse to ærkebispeelige Embedsmænds Virksomhed, hvorimod der er fortalt en Mængde om Lybekkerfogdens Handlinger.

Noget af det første, Bernt Knop udførte paa Bornholm, var at gøre Slottet i Stand efter den Vandalisme, hans Landsmænd havde øvet der 1522; men han nøjedes ikke med det. Ifølge Hübertz' Aktst., „Lensm. og Kommandant.“ og Rasmus Rauffn: Bornh. er det Knop, der har bygget øverste Parti af Manteltaarnet og opført det berøgtede Hundetaarn (ovenfor Løvehovederne), hvor dødsdømte Mennesker holdtes fangne, til de blev halshugget eller hængt paa den udenfor liggende Galgebakke. De fleste halvrunde Taarne, hvori der indstilledes Kanoner, maa samme Foged ogsaa have bygget; thi paa Koldingmødet 1553 „lod de kongl. Raader bringe et Contrafei, paa hvilket de viste adskillige nye Taarne og Bastioner, hvilke Bygninger vare foretagne mod Reversalet“ (Hübertz' Nr. 156, S. 209). Alt det Byggeri var en Byrde for bornholmske Bønder, der med deres Træakselvogne skulde køre Limsten, Kamp og Tømmer ad lange daarlige Veje og opad den høje Slotsbanke, ja, ogsaa Ved og Ler til „Teglgaarden“, hvor de store Munkesten fabrikeredes, som de siden skulde bringe til Slottet; og den mindste Forseelse blev straffet haardt. Hans Jeps af Østerlars maatte bøde 1 Stykke „gøtterst“ (gøttingsk Klæde), 1 Sølvske og 1 Okse, fordi han ej „kunde age saa stort et Tømmertræ op paa Slottet, som Bernt Knop han vilde“; og Jep Henriksen i samme

Sogn blev afnødet 1 Fjerding Smør og $\frac{1}{2}$ Tønde Torsk, fordi han paa Grund af Sne og Uvejr ikke havde kunnet udføre den tilsagte Ægtkørsel (Hübertz' I. S. 229 og 245). Naar Bønderne kom med deres Skatteydelse til Slottet, kunde det let hænde, at disse blev kasseret. Snart var Smørret saltet med for groft Salt, snart var „Stude-Kørne“ eller „Galtene“ eller „Ydegæssene“ ikke store og fede nok, og snart fandtes det leverede Korn ikke at holde Maal. Fogdens Karle var nemlig ufor-skammede til at „skudre“ og trykke Kornet sammen i Tøndemaalet; — og naar en Bonde samvittighedsfuldt havde bragt sin pligtige Ydeskat paa tværs eller langs over Bornholm og kørt det ind i Slotsgaarden, var det ikke morsomt at skulle bringe noget andet og bedre i Stedet og ej engang faa Lov til at tage det kasserede med hjem igen. For at slippe for videre Ubehageligheder gik Bønderne gerne ind paa at give „Aabod“, d. v. s. betale med Penge den Mangel, der havde været ved Ydelsen. — Til Studtinget, hvor Ydelsernes Størrelse fastsattes, red Bernt Knop ud som en Fyrste med ca. 30 Ryttere, og Bønderne maatte bespise og huse alle disse Mænd med Heste i flere Dage og Nætter under dette „uskellige“ Gæsteri. Somme Tider sendte Fogden blot sin Skriver, der vel kun førte halvt saa stort Følge, men forlangte samme Opvartning. Det var særlig de middelstore Bøndergaarde det gik ud over; for Adelsmænd som Niels Brahe, Peder Lang og Mogens Uf havde jo faaet deres bornholmske Gaarde „frit og kvit for Skat som andet frit Gods der

paa Landet“, og Frimændene gjorde Krav paa det samme. — Desuden forlangte Fogden udført Hoveriarbejde paa en ny Avlsgaard — sagtens Slotsvangegaard (Hammersholm). Som Eksempel paa Bernt Knops selvtagne Myndighed til at dømme i gejstlige Sager efter Skaanske Lov og Kirkeret anføres følgende fra Hübertz' Aktst. Nr. 160—61:

Anno 1533 haver Bernt Knop annammet og oppebaaret af Jep Samsing, for han var befundet ved Anne Knuds, 50 Mark (ca. 65 Kr.) og 60 Lod Sølv (ca. 120 Kr.) Anno 1527: Rande Esperns, for han drog sit Sværd mod Hans Ødbjørns paa Kirkegaarden, 1 Stk. Deutersth (Klæde fra den tyske By Deutz). Anno 1527: Hans Lassen, fordi han laa i Ketteri hos Karine Hans's, 2 Stkr. Leysk (1 Alen leysk Klæde værdsattes til 2 Mark). Anno 1532: Per Skaaning, fordi han trolovede sig med en Pige og siden ikke vilde beholde hende, 1 Daler (tysk Mønt = ca. 4 Kr.). Anno 1535: Rasmus Fejlere, fordi han førte sin Hustrus Søsterdatter af Landet, gav hans Hustru for hans Hovedlod 8 Mark. Hans Villums, fordi han gav Fæstelov for sin Datter og kunde ikke gennemføre den, afstod for sin Hovedlod 53 $\frac{1}{2}$ Mark. I St. Povls Sogn Hr. (Pastor) Oluf, for han lod hugge i Jep Samsings Skov imod hans Minde og sønderslog siden hans Hals, 133 Mark 6 Skilling, 11 Køer, 9 Stkr. Ungfæ, 47 Faar og Lam og andet Husgeraad, som førtes til Slottet. Lars Kyllings Hustru rømte af Landet for Trolddom, derfor af hendes Hovedlod 3 Køer og 20 Faar. Mikkel Thomsens Hustru, fordi hun gik med „Biumdicke“ (Jomfrutegn, Brudekrone) til Kirke hendes Bryllupsdag og fødte et Barn 14 Dage derefter, 15 Mark. Claus Nisvogter i Rønne for „Jomfrukrænkeri“ 12 Mk. osv.

De anførte Eksempler lignede nok Ærkebispens og hans Fogeds Domme (se Side 74—80); men de følgende vidner tydelig nok om Lybekkerfogdens Vilkaarlighed:

Beskattede han (Bernt Knop) Mathias Persen af og dertil med satte ham i Taarnet og sagde, at han havde bedrevet Hor, og ingen Mand kærede (klagede) paa eller beviste noget mod ham, 100 Mark, 1 Stk. Leysk, 1 Okse og 6 Lod Sølv; og siden da samme Karl var død, gav hans Slægt 100 Mark, 1 Stk. Leysk, 1 Par Okser, for at han maatte jordes (i viet Jord). Beskattede han Rasmus

Fynbos-Broder, som boede i et Kirkebo i Rutsker Sogn, for ingen Sag 8 Lod Sølv. Fik han og fra Hr. (Pastor) Morten 1 Fad Jern, som hannem var givet til Sjølegave. Beskattede Bernt Knop Bent Degn i Ibs Sogn, slog og fangede ham paa Kirkegaarden straks efter Messen om Søndagen og førte ham til Slottet, hvor han maatte bøde 120 Mark. Item var der i Povlsker Sogn en Præst ved Navn Hr. Oluf Madsen, en hovedrig Mand, som faldt af en Vogn og brækkede sin Hals; og Bernt Knop tog alt det, han havde, og førte til Hammershus, bl. a. 10 Tdr. Mel (10 Mk.), 13 Tdr. Malt (13 Mk.), 2 Tdr. Rug (2 Mk.), 5 Sengeklæder (10 Mk.), 5 Lagen (2¹/₂ Mk.), 4 Sengedyner (12 Mk.), 3 Hoveddyner (2 Mk. 6 Sk.), 4 Gryder (8 Mk.), 2 Kedler (5 Mk.), 20 Sider Flæsk (20 Mk.), 20 Stk. tørt Kød (4 Mk.), 4 Tdr. Byg (4 Mk.), 21 smaa Oste, 1 Td. Smør (5 Mk.), 14 Svin (14 Mk.), 4 Tdr. Bygsæds Grøde (8 Mk.). (Om Præsters efterladte Gods se Side 165, 190 og 240).

Bernt Knops Uretfærdighed og Overgreb kom dog stærkest frem under Behandling af de verdslige Retssager — vel ikke paa Bøndernes Herredsting, men paa Hammershus' Broting (ovenfor Slotsbroen) og det høje Landsting i Aakirkeby. Her er nogle Resultater derfra efter Hübertz' Aktst. Nr. 162:

Laurits Pedersen i Klemens blev fradømt sine 10 Svin, fordi de gik uden Ringe i Næsen paa Udmarken, der sammen med Almindingen hørte under Slottet; og desuden blev samme Mand beskattet en Del Gods og Penge af, uagtet han aarlig betalte sit „Skovsmør“ for Græsningsretten. Anders Hansen havde hugget et Læs Brænde paa en anden Mands Grund og derefter forliget sig med denne paa Betingelse af, at den, der brød Forliget, skulde dømmes for Orbodemaal (S. 78); og uagtet det ikke blev bevist, at A. H. havde brudt nævnte Forlig, lod Bernt Knop ham sætte 5 Uger i Slottets Fangetårn og siden halsugge. Hans Persen i Neksø og Medarvinger blev fradømt deres Jordegods og Boskab, fordi H. P. s. Fader havde mærket en Kalv, der tilhørte hans Nabo. Niels Mogensen i Østerlars blev mistænkt for Tyveri, fængslet ved Nattetide og idømt en Bøde af 100 Lod Sølv og noget Gods og Penninge, uagtet det ikke blev bevist, at han havde stjålet. Lavrits Persen af Knudsker, som var redet ud med en anden Dreng for at byde til Bryllup, var under et Fald med Hesten kommen til at hugge en Ko med sin

Økse og blev derfor afskattet 1 Okse og 1 Stk. Gøtterst. Hans Lassen i Østermarie maatte afstaa 2 Okser og 1 Ske (af Sølv), fordi han gav nogle af Søren Norbys Mænd Mad og Øl. Mogens Knudsen i Vestermarie blev idømt en Bøde paa 100 Lod Sølv for Fiskning i Borresø, uagtet Sigtelsen ikke blev stadfæstet. Mads Lars' Fader fra Ruts. havde Bernt Knop ladet slaa og træde under Hestefødder og dertil beskattet ham af 1 Par Øksne, 3 Køer og 1 Fdg. Smør. Bernt Knop satte Niels Sjællandsfar „i Taarnet udi 21 Uger og siden lod hannem tjene sig i 5 Aar“ og derefter „lod hugge hans 2 Fingre af“ — alt uden skellig Grund osv. osv.

Bornholmerne, som i flere Aarhundreder var blevet plaget af lybske Røvere, kom efterhaanden til at se alle Overgreb og Plagerier personificeret i Bernt Knop og klagede derfor over ham til den danske Konge; men denne var selv afhængig af Lybek, saa det frugtede ikke stort. Kong Frederik den 1ste døde imidlertid 1533. Lybekkerne gik under Førerskab af deres demokratisk lutherske Borgmester Wullenwever sammen med den humanistiske Levemand Grev Kristoffer med danske Borgere og Bønder i Kamp for at faa den landflygtige Kristian den 2den tilbage; og under denne Kamp „mod Aristokratiet og Katolicismen“, hvor Lybekkerne først gik sejrende frem i Skaane, Sjælland og Fyn, hjalp Bernt Knop til og gjorde „Krydstogt i Farvandet“, saa Bornholmerne nok en Tid stod tvivlraadige; men da Adel og Gejstlighed havde valgt den lutherske Kong Kristian til Konge og Johan Rantzau til Krigsfører, tog Sagerne en ny Vending. I Slaget ved Øksnebjerg den 11. Juni 1535 blev Lybekkerne slaet, og i Breve af $\frac{20}{8}$ og $\frac{6}{9}$ samme Aar lovede Kong Kristian Bornholmerne „Hjælp og Undsætning“ til Udfrielse af Lybeks Magt. I Tiltro til disse Konge-

ord forsøgte Bornholmerne kort efter — formentlig under Ledelse af den adelige Landsdommer Mogens Uf — at skille sig af med deres Plage-aand. Det var sagtens under et Studtings-Gæster; i Aaker, at Kampen stod paa Ulla Enge, hvor nogle bornholmske Karle bevæbnede med Kirkernes Krudtbøsser mødtes med Bernt Knops Folk; og der maa have været Huller (Uller — ikke Ugler) i Mosen — og Geledderne — Bornholmerne har været for faa og for uøvede i Brug af „Ildvaaben“; thi de maatte jo „bide i Græsset“.

Efter det Resultat af den bornholmske „Grevefejde“ blev Bernt Knop værre end nogen Sinfør; og bedre blev det ikke ved, at Kristian den 3die i Freden Febr. 1536 lovede Lybek Lensret over Bornholm 50 Aar til. Den brutale Lybekerfoged straffede nu strengt alle, der havde deltaget i Fejden; de blev enten henrettet, dømt fredløse eller afkrævet store Bøder. Landsdommer Mogens Uf flygtede til Skaane; og Hans Andersen i Aaker maatte bøde 300 Mark og 1 Stk. Leysk, fordi „han gav en fredløs Mand en Skaal Mælk“. De „Bøsser og Kobberstykker“ (Kanoner), som gemtes i bornholmske Kirker, lod Bernt Knop derefter føre til Hammershus; og han forbød alle Bornholmere at bære Vaaben. En Mand fra Østermarie ved Navn Hans Karlsen, som blev mistænkt for at skjule en Bøsse og ikke vilde „drikke hans (Bernt Knops) Skaal, førend han drak Gud Faders Skaal“, maatte bøde 30 Daler og 30 Mark. Præsten i Neksø, Hr. Kort, har nok paatalt Lybekerfogdens Vilkaarligheder; thi det

gik ogsaa ud over ham. Først tog Bernt Knop en Regnskabsbog fra Neksø Kirke og bevirkede derved, at Kirken blev forarmet; derefter tog han en Sten af et Sølvkors, en Sølvknop af en Kor-kaabe samt Kalk og Disk og endelig selve Kirken fra nævnte Præst og det paa en meget brutal Maade. Ligesom Hr. Kort skulde til at forrette Søndagstjeneste i Nexø Kirke, lod Bernt Knop ham hente ud og føre til Slottet; og der var „2 Kvinder at lede i Kirke“ den Dag og „2 Børn at døbe“; og „Børnene førtes hjem igen ukristnede“, hvorefter Bernt Knop holdt Præsten fra Embedet i „10 samfulde Aar“ og tog hans Gaard i Neksø og solgte den. Paa lignende Maade afsatte han Øens 4 Herredsfogder og inddrog deres Gaarde (Hübertz' Aktst. I. S. 219 og 198). Til sidst var Lybekkerfogden helt eneraadende som Retsdommer. Bernt Knops Overmod kulminerede, da han tvang Bornholmerne til at lade gøre 5 store Sølvbægere med plattysk Indskrift som Gave til Raadet i Lybek; og dér vandt han megen Anerkendelse. 1537 fik han fornyet Bestalling som Raadets Foged paa Bornholm i de følgende 6 Aar.

Han loves den halve Indtægt af Kvæg, Smør, Uld og Sæd m. m. ved Slotsgaardens Drift; Raadet vil betale Halvdelen af Omkostningerne ved en fornyet Kvægbestand og sende Heste til Driften af et Stutteri, hvoraf det dog beholder hele Indtægten. Bernt Knop skal selv holde de nødvendige Ridedyr; men for Flid og tro Tjeneste loves ham ekstra 70 Mk. og 1 Stk. Leysk (aarlig). (Hübertz' Nr. 95).

Bornholmerne vedblev imidlertid ved Lejlighed at klage til deres Konge over den lybske Foged; og Kristian den 3die, som nok selv følte sig medskyldig i deres ulykkelige Stilling, foran-

ledigede omsider, at deres Klagemaal blev undersøgt, først af lybske og senere af baade danske og lybske Udsendinge, medens han samtidig udskrev Ekstraskatter af det udpinte Folk. Som Landets Fader og den ny „evangeliske“ Religions Giver sendte han Bernt Knop et formanende Brey 1541 og satte ham kort efter under den skaanske Lensmand Stig Pors' Tilsyn, hvilket kun hjalp saare lidt. Bornholmerne var bleven saa forkuet, at ingen turde offentlig komme frem med deres Klagemaal; og da de mødtes med danske og lybske Udsendinge paa Landstinget i Aakirkeby den 23. Juni 1543, gik de endog hen og takkede deres Tyran (Hübertz' Nr. 114). Lidt modigere blev de, da Undersøgelseskommisionen holdt Møde paa Kofodgaard i Østermarie samme Aar; og først da opnaaede de, at den brutale Bernt Knop kort efter blev afsat fra Fogedstillingen og den mere retsindige Junker Blasius von Wickede overtog hans Embede.

Under alt dette var den saakaldte *Reformation* gennemført i Danmark og altsaa ogsaa paa Bornholm, skønt Beboerne dér synes at have været mere optaget af Reformen med Slotsfogdens Regimente. Da det om den lutherske Religionsomvæltning forudsættes almindelig kendt, gengives det kun i Hovedtræk. Augustinermunken Martin Luther havde under sine Bodsøvelser i Erfurt-Klosteret ikke vundet Guds Fred, før en gammel Munk ved Aar 1507 henviste ham til Trosbenedelsens Led: „Syndernes Forladelse“ som gældende hver enkelt. Luther siger derom selv:

„Hvis man skal vente, til man er tilstrækkelig sønderknust i Anger, vil man aldrig naa til at høre Glæden, hvilket jeg saare ofte har erfaret i Klosteret med stor Smerte. Jeg fulgte nemlig denne Lære om Angeren; men jo mere jeg angrede, desto større Kvaler, og min Samvittighedsnød rejste sig stadig større, og jeg kunde ikke give Rum for Tilsigelsen af Syndsforladelsen og anden Trøst, som de gav mig, for hvem jeg skriftede. Jeg tænkte nemlig saaledes: Hvem ved, om man kan tro paa saadan Trøst? Senere hændte det ved et Tilfælde, da jeg for min Lærer med mange Taarer klagede over mine Anfægtelser — af hvilke jeg sandelig havde saare mange ogsaa paa Grund af min Alder (Ungdomstiden) — at han sagde til mig: Min Søn, hvad gør du? Ved du ikke, at Herren selv har befaleet os at haabe? — Ved dette ene Ord: *befaleet*, blev jeg saaledes styrket, at jeg fik Vished for, at man maatte tro Tilsigelsen af Syndsforladelsen, som jeg jo saa ofte før havde hørt, men hindret af dumme Tanker mente jeg før ikke, at jeg turde tro det Ord, men jeg hørte det, som om det ikke kom mig ved“. (Amundsen: Lutherbogen S. 16—17).

Og vel er slig Oplevelse noget, som alle troende Kristne kender lidt til — ogsaa de katolske; men de fleste er smaa nok til at leve det ny Liv under de gamle Former. Det var kun, fordi Luther var en stor Personlighed og et udvalgt Guds Redskab, at der efter hans Troslivsgennembrud fulgte en Reform af de værste romerkatolske Vranglærdomme, Vedtægter og Kirkeskikke. Til at bære Herrens Sag frem havde Gud givet ham en „glad og frejdig Aand“, sagde han selv; *men han var ikke stor nok til at reformere alene ved aandelige Midler eller klartskuende nok til altid at skelne mellem oprindelige Fejl og senere Misbrug ved en Kirkeordning*. Han brugte tidt drastiske Udtryk og Hyperbler; og „den raa Djærvhed, den Mistænksomhed og Mangel paa Forstaaelse for andre, der saa tit kom frem hos den Tids Bønder, kunne

vi ogsaa genfinde hos Luther“. (Fr. Nielsen). Under Nidkærhed for sin Opfattelse af Guds Sag kaldte han f. Eks. Paven for „Antikrist“, Klostrene „Djævelens Reder“, holdt Pavedømmet for „indstiftet af Djævelen“ og anbefalede i visse Tilfælde gammeltestamentlige Ægteskabsforhold; og saaledes blev hans Ord vel tit som Lyn, der med Bulder og Gny gennemskar Pavedømmets Mørke, *men ikke helt besejrede dette*. (Luth. reform. Skrift. ved Fr. Nielsen S. 152, 151, 438, 562, Rauschen: Kirkehist. S. 112 og Troels Lund Dgl. Liv XII. S. 127, 141 og 173).

Paavirket af Humanismen fik Luther som Præst og teologisk Professor i Wittenberg udviklet sine evangeliske Naadebegreber, og i Harme over Af-ladshandelen opslog han sine 95 Sætninger paa Slotskirkedøren 1517; og siden havde han djærvt vidnet om sin Tro i Tale og Skrift og fortsat sin Kamp mod pavelig Nøglemagt, romerkatolsk Gerningsretfærdighed og Tvangsvæsen. I Skriftet 1520: „Til den kristelige Adel af den tyske Nation“ søgte han Støtte hos denne for at kunne blæse Pavens „Straa- og Papirmure“ omkuld med „Guds Basune“, idet han hævdede, at „alle Kristne tilhører i Sandhed den gejstlige Stand“, og mod-sagde den „djævelske og Helvedes Vildfarelse“, at det tilkommer Paven alene at udlægge Skriften“ og „sammenkalde et Kirkemøde“, samtidig kaldte han Tyskerne „dumme“, fordi „de stadig rykke ud med Pengene“ til — „Ærkekel-tringerne i Rom“. I det lærde Skrift af samme Aar: „Om Kirkens babyloniske Fangenskab“ næg-

tede Luther at kalde Konfirmation, Bryllup, Præstevielse og „den sidste Olie“ Sakramenter og modsagde Forvandlingslæren og Offeret i Nadverren; og i Skriftet: „Om et Kristenmenneskes Frihed“ fremholdt han Retfærdiggørelsen ved Tro; „thi ingen anden Gerning kan skabe en Kristen“ osv. Hans Taler og Skrifter havde vakt uhyre Opsigt, fremkaldt baade sande Kristne og sværmeriske Aander og skaffet ham mange Venner — og Fjender. Efter at han bandlyst af Paven havde brændt Bandbullen udenfor Wittenberg, vist det store Trosmod for Rigsdagen i Worms 1521, derefter arbejdet stille med Bibeloversættelse i Wartburg under Sakserfyrstens Værge og siden kæmpet mod Billedstormere, udgivet flere Skrifter og mæglet mellem oprørske Bønder og Fyrsterne, var hans Syn paa en luthersk Kirkeordning klar. Af Fromhedshensyn blandet med Trang til økonomisk Frigørelse sagde flere Fyrster og Stæder sig nu løs fra Paven og indførte Lutherdom, medens Luther selv traadte i Pavens Sted. I Aaret 1524 skrev han saaledes: „Til Borgmestre og Raad i alle Tysklands Stæder“ om kristelige Skoler: „Hvo, der ikke adlyder mig, foragter ikke mig, men Kristus“; og Luthers Sjælekampe og Bønner gav ham vel Ret til at sige sligt, men ej til at anvende Tvang. Da Luther og hans Ven Melancton i Aarene 1528—29 havde visiteret rundt om i det lutherske Kursaksen, skrev Luther i Fortalen til sin „Lille Katekismus“, at „de, som ikke vilde lære disse Stykker“, skal — foruden meget andet slemt — „næg-

tes at æde og drikke“ og gives til Kende, „at Fyrsten vil lade saadanne haardnakkede Mennesker uddrive af Landet“. (Luth. reform. Skrift. S. 562 og 714). Luther havde under Fyrsternes Beskyttelse vundet overdreven Tillid til den verdslige Øvrigheds Gudskald og Retshævdelse.

Efter at de romerkatolske under Protest fra de lutherske i Speier 1529 havde faaet vedtaget noget imod den ny Læres Udbredelse, og det ikke hjalp, lod den katolske Kejser Karl den 5. afholde en ny Rigsdag i Augsburg Sommeren 1530 for at faa Religionsstriden bilagt. Da var det, at Melanchton i Overensstemmelse med Luther og hans Venner fremkom med den Lærebekendelse, som er bleven Norm for, hvad lutherske Kristne maa lære. (Dansk Oversætt. v. Dr. H. N. Clausen).

Ifølge den *augsburgske Konfession* med tilhørende Kommentarer og Katekismusforklaringer gik den *lutherske Lære* ud paa: at den med den romerkatolske bibeholdt det nikæno-konstantinopolitanske Symbol Credo foruden den apostoliske Trosbekendelse (se S. 53 og 54); men kun Daab og Nadver blev regnet som Sakramenter. Boden med Skriftemaalet skulde slaas sammen med Nadveren; og den skriftende skulde blot bekende sine Synder for Gud (modsat Jak. 5. 16.). Præsterne maatte gifte sig, *men skulde ligesom de katolske beholde en vis hellig Forrang og Nøglemagt overfor Lægfolket i Kraft af deres Embede* (næppe helt overensst. med 1. Pet. 2. 5—10). *Den vildledende katolske Lære om det medfødte Begærs Ikke-Syndighed og*

om Marias og Helgeners Fortjeneste og „overskydende Skat af gode Gerninger“ forkastedes; og der lærtes overensstemmende med Bibelen og Oldkirken, at Menneskene „retfærdiggøres uforskyldt formedelst Kristus ved Troen“, og denne Tro „skal frembringe gode Frugter“. *Katolikkernes materialistiske Nadverlære om Brødets og Vinens Forvandling til Jesu Legeme og Blod* blev ændret til, at disse underfulde Ting „er virkelig til Stede og uddeles i Herrens Nadvere til de nydende“ (ikke helt stem. m. 2. Kor. 3. 6. eller den kalvinske Lære eller med Luthers tidligere Ord: „Sakramenterne er heller ikke andet end Tegn, der tjener til at vække og fremme Troen, og uden denne Tro er de uvirksomme“ — Luth. ref. Skr. S. 46. Barne-daaben er dog altid virksom, fordi de smaa med deres Hjælpeløshed altid tror paa Jesus. — Matth. 18. 6.). *Den hedensk-jødiske Ofring paa Alteret for levende og døde* blev efter Hebr. 9. 12. afskaffet, hvad der betegner det vigtigste Led i Reformationen. Læren om en Mellemtilstand med Skærsildslutring for nogle, og Læren om Virkning af Forbøn for visse døde faldt desværre ogsaa helt bort med det samme (skønt disse Lærdomme kaster Lys over nogle af Tilværelsens Gaader og har Medhold f. Eks. i 1. Pet. 3. 19. og Joh. 15. 7.). *De romerkatolske Hedningskikke som Valfarter, Billed- og Relikvidyrkelse og Beden efter Rosenkranse m. m.* blev selvfølgelig forkastet. Ligeledes forkastedes „Løfter og Vedtægter angaaende Spiser og

Dage osv., indstiftet til at fortjene Naaden“; og dermed fordømtes ogsaa alt Klosterliy og Munkevæsen (skønt dette ikke altid havde virket uheldig, og Luther selv havde faaet sit kristelige Gennembrud i et Kloster). Den augsburgske Konfession lærte endvidere: „Kirken er Samfundet af de hellige, i hvilket Evangeliet rettelig læres, og Sakramenterne rettelig forvaltes“. (Det første stemmende med Herrens Ord, f. Eks. Rom. 8., 14—17, det sidste derimod banede Vejen for Kæfterfølgelse og lutherske — ligesom før katolske — Teologers Eneret til at fortolke Skriften — modsat 1. Kor. 2.). Der pegedes paa det urigtige i, at Paven og Biskopperne havde tiltaget sig verdslig Magt, og at „de anordnede Ceremonier i Kirken“ og „giver Love“ (skønt det var ligesaa galt, at verdslige Magthavere, Fyrster og Konger, kom til at raade i de lutherske Statskirker). Der lærtes, at „de lovlige borgerlige Anordninger er Guds eget Værk“ (altsaa ogsaa f. Eks. Slaveriet). Det tillodes de Kristne at beklæde alle borgerlige Embeder (ogsaa Bødlernes); og det tillodes de Kristne „at føre retfærdig Krig, gøre Krigstjeneste“, (modsat Jesu Lære: at de Kristnes Vaaben er Vidnesbyrd i Tale, Bøn, Kærlighedsgerninger, Korslidelser og eventuelt Martyrdøden, se f. Eks. Matth. 5. 39—44., 10. 5—40 og 26. 52—53. De verdslige Riger fører Krig, fordi Flertallet af deres Folk ikke er sande Kristne og ej i Besiddelse af de aandelige Forsvarsmidler).

Den augsburgske Konfession, som trods Fejl og Mangler indeholdt nogle af de største

Kristensandheder, blev forkastet af Rigsdagens katolske gejstlige og den katolske Kejser; og „en almindelig fri og kristelig Kirkeforfatning“ til at reformere Kirken efter Luthers Forslag blev ikke sammenkaldt. Det synes altsaa at være gaaet Romerkatolikkerne som Jøderne. Idet de stadig havde forfulgt deres Sandhedsprofeter i Stedet for at høre disse, var de blevet blinde og døve for Sandhedens Ord. Derfor blev Guds Rige taget fra dem i Nord-, Vest- og Mellemeuropa; og de beholdt kun Magten i de Lande, der aandelig talt levede paa Ruinerne af sig selv (jfr. Matth. 21. 43—44). Ved Trienterkonciliet 1545—63 fik Romerkirken vel afskaffet sine værste Misgreb, og ved den ny Munkeorden, Jesuiterne, bragt noget Liv indenfor sine Former; men evangelisk Frihed blev der ikke; og *endnu træller de menige Romerkatolikker (saa vel som Jøder) under en over Sjælene herskende Præstestand, flere menneskelige Vedtægter og forvendte Skikke. Den lutherske Kirkeretning blev som paavist heller ikke fri evangelisk*; og det havde sikkert været bedre, om den mere havde lignet „de bøhmiske og mæhriske Brødres“, der hævdede sig alene ved aandelige Midler uden Støtte af verdslig Magt. De nævnte „Brødre“ opnaaede jo som bekendt ved Lutringen under blodige Forfølgelser at blive et af de fuldkomneste Menighedssamfund, Kirkehistorien har kendt. Det er derfra, at „Hernhuter“- eller „Brødresamfundet“ den Dag i Dag skyder sine friske Livsskud, medens lutherske (saavel som kalvinske) Statskirkemenigheder ofte kun har væ-

rét som tørre Kviste. Det bedste ved den lutherske Kirkeretning var vel, at der i Førerens alsidige Skrifter og åandfulde Salmer gemte sig gode Udviklingsmuligheder, hvad ikke alle Kirkeretninger ejer (jfr. H. Rørdam i Kirkehist. Sml. V. R. 6, S. 188—92).

Imidlertid havde Lutherdommen bredt sig til Danmark; og den havde dér ligesom i Tyskland ytrét sig som en Blanding af religiøs og politisk Frigørelseskamp. Den tidligere Johannittermunk Hans Tavsén havde under katolsk Modstand prædiket i Viborg og København; og de fra den haderslevske Lutherpræsteskoie udgaaede Klaus Mortensen (Tøndebinder) og Hans Olufsen (Spandemager) havde gjort ligesaa i Malmø, hvor der tillige var oprettet en luthersk Præsteskoie. Dér var bl. a. Lektor Frans Vormorsén blevet Lærer; og for at Salmesangen ved de lutherske Forsamlinger ej blot skulde blive „Raab og Skraal“, havde han oversat Davids Salmer paa Dansk (efter Luthers tyske Bibel) 1528, medens samtidig hans Medhjælpere sammen med Arvid Pedersen havde ladet trykke en Gudstjenestehaandbog med danske Salmer. Flere Munke havde forladt deres Klostre, Lutherpræster havde giftet sig; og der havde ud fra „Guds Ord“ været ført adskillige Mund- og Pennefejder mellem de to Kirkeretningers Mænd. I Aaret 1529 havde Frans Vormorsén for Eks. skrevet:

„En stor Del af de Kristne, og deriblandt de, som vil anses for Visdommens og Religionens ypperste, mener, at de har dyrket Gud paa rette Maade, naar de opfører Kirker og Taarne og kongelige Paladser for nogle lade

Buge, naar de sørger for, at alt genlyder af Brøl, Orgel-spil og uforstået Sang, naar ved højlys Dag Masser af Voks og Olie spildes til ingen Nytte, naar en eller anden Dagdriver glimrer i Kirken, klædt i Silke og guldindvirket Skrud, medens de fattige omkommer af Sult og Kulde". (Kirkehist. Sml. V. R. 2, S. 426).

Flere Bisper og den til katolsk Side genvendte Povl Helgesen havde svaret djærvt igen; og kort efter Rigsdagen i Augsburg fægtede de danske Modparter ved den københavnske Herredag med det Resultat, at Kong Frederik I lovede at beskytte begge Religioner. I de Dage gik Kampen vildt baade i Tale og Skrift. Fra de lutherskes Side lød Mundhug som: „Gamle forbistrede Knob!“ „Papistiske Kreatur!“ „Fedbugede Skalk!“ „Løgner!“ og „Bedrager!“ o. l., medens Katolikkerne kaldte de lutherske for „Bandkroppe“, „Kættere“ og „Bolere“ og deres Hustruer for „Skøger“ osv. (Danm. R. Hist. III. S. 318).

Der vandtes saa vist ingen Sjæle for Guds Rige ved den Slags Ordfægtning og endnu mindre ved de Voldsomheder, som særlig fra de lutherskes Side blev begaaet. 3. Juledag 1530 gik københavnske Borgere med Borgmester og Raad i Spidsen ind i Frue Kirke, forjog katolske Præster, ødelagde Helgenbilleder og Messeklæder og nedrev Kirkens 16 Sidealtre. Borgerne i Viborg og Malmø gjorde noget lignende. Vel havde sligt et vist Forbillede i Jesu Rensning af Templet (Matth. 21. 12—13); men det blev næppe udført med hans Sindelag; og der foregik værre Ting. Man nægtede at betale de pligtige Ydelser til katolske gejstlige og gav sig til at förfølge dem og drive Munke ud af deres Klostre, medens Adels-

mænd tilrev sig kirkeligt Gods. Særlig haardt gik det ud over Graabrødre eller Tiggermunke. I Ystad f. Eks. havde Byens Raad erhvervet et Kongebrev gaaende ud paa, at Klosteret maatte anvendes til Hospital og dets Kirke til Sognekirke, naar Munkene havde forladt det; og med dette Kongebrev gik Borgmesteren og en Skare Borgere den 24. Marts 1532 med Vold ind i nævnte Kloster og rev Nøglerne fra Forstanderen, og da Munkene flyede til Koret eller deres Soveværelser, „uddrev Borgerne dem af Cellerne, slæbte dem og slog dem med deres Økser. Men der var en Broder ved Navn Severin Jakobsen; ham slæbte de voldsomt mod Jorden og stampede paa ham med Fødderne i Nedgangen fra Soveværelset“, saa han døde kort efter; paa den Maade blev Ystadklosteret rømmet. (Helveg: Den d. Kirk. Hist. II. S. 947 og Den kat. Kirk. i Dnm. S. 327—332). Da sligt foregik saa nær ved Bornholm, kan Øens Beboere ikke have været helt uberørte af Reformationsbevægelsen den Gang, men dens Fremtrædemaade var just ikke egnet til at give dem evangeliske Kristendomsbegreber. Det var maaske en af Aarsagerne til, at de greb til Vaaben ved Ulla Enge 1535; og først Resultatet af denne og den store „Grevens Fejde“ skulde belære alle danske Borgere og Bønder om, hvorledes Frigørelse ved „at føre en retfærdig Krig“ kan blive en bitter Skuffelse.

Kong Kristian den 3die havde, siden han saa Luthers Trosmod paa Worms-Rigsdagen, været Heltens Discipel og som Hertug til Dels indført

den lutherske Kirkeordning i Slesvig; og da han sammen med Adelspartiet havde sejret i „Grevens Fejde“, tog han straks fat paa at „lutherisere“ hele Danmark. Da Motiverne til denne Handling ogsaa var af blandet Art — Fromhed og Tragten efter Kirkegods — maatte „Reformationen“ selvfølgelig gennemføres med en vis Voldsomhed. Efter Samraad med sine Venner lod Kongen de danske Bisper fængsle den 12. August 1536, fratog dem uden videre deres Embeder og Gods og gav dem først senere fri, efterhaanden som de vilde godkende den lutherske Kirkeorden. Dagen efter Bispens Fængsling sendtes til Landsdommer Mogens Uf et Kongebrev, hvori „Bønder og Tjenere paa Boringholm“ opfordres til at svare Kongen de kirkelige Ydelser, som før havde tilkommet Ærkebisp Torben Bille, saa nævnte „Kirkestats-Ø“ gled nu helt ind under Kong Kristians og Bernt Knops Regimente. Kort efter vedtog Rigsraadet og Kongen en *Haandfæstning*, hvorefter Adelen fik „Hals- og Haandsret“ over sine Bønder, stor Skattefrihed og Patronsret til visse Kirker og gejstlige Len; og paa en Rigsdag maatte Borgere og Bønder gaa med til at godkende alt dette samt en ny Lov, *Recessen*, hvori Skylden for Landets Ulykker lægges paa de genstridige Bisper, der har „forholdt Almuens Guds Ord“. (Adelens Skyld tales der ikke om). Men Kongen forbarmer sig naadigt over Folket; og naar alle i Landet vil hjælpe til at værne Riget mod Kejseren og Kristian den 2den og hans Tilhængere, lover Kongen „at ville gøre alle lige

Lov, Skel og Ret efter Loven“. Adelen fik dog Forret til at halshugge Bønder og opkræve 40 Marks Bøder; men „alt Bispegodset, Slotte, Gaarde, Huse og Jordegods til evig Tid lægges ind under Kronen“. De bornholmske Biskopsgaarde, Kirkeboer o. l. Fæster blev altsaa nu kgl. Vornedgaarde. Først paa Aaret 1537 lod Kongen en Forsamling af lutherske gejstlige og nogle Domherrer udarbejde Regler for en Kirkereform. Disse Regler, der kaldtes *Ordinansen*, blev gennemset af Luther og Melanchton og videre bearbejdet herhjemme under Medvirkning af den lutherske Præst og Professor Johannes Bugenhagen, som havde været med til at ordne de lutherske Statskirker i Tyskland. Han kom til Danmark i Juli 1537, salvede og kronede Kongen og Dronningen i Frue Kirke under Brug af tysk Sprog og med stor Pomp og Pragt og indviede derefter den 2. Sept. de 7 ny Bisper, som for ikke at ligne katolske skulde kaldes Superintendenter, hvilket Navn de dog ikke beholdt. De vigtigste af disse var Peder Palladius, som blev sat over Sjællands Stift, og Lektor Frans Vormorsen, som skulde tilse Skaane med Bornholm. Fra den Stund blev Tyngdepunktet i Kirkestyrelsen forlagt fra Lund til København. Der boede baade Kongen og Sjællandsbispen, som skulde være Ærkebisp eller Primas; men i Virkeligheden blev det Kongen, der styrede det hele ligesom Kejseren i den første katolske Statskirketid.

De ny Bispers Opgave blev ifølge *Ordinansen* bl. a. „paa Latin at traktere og lære den hellige

Skrift, prædike Guds Ord for Folket"; og de skulde lægge Vind paa, „at Prædikanterne alle retsindelig og endrægtelig lære Kristi hellige Evangelium, og at Sognepræsterne med deres Hussinde fører et høvisk Levned“. Med Hensyn til den gejstlige Jurisdiktion maatte de kun faa dømmende Myndighed i Sager, som var „Samvittighederne anrørendes, om hvilke man spørger Raad af Guds Ord“, men Sager som Kirkeran, Mishandling og Manddrab osv. (se S. 75, 76 og 77) skulde de ny Bisper holde sig fra „uden de kaldes af os“ (Kongen). (Det gjaldt jo om at faa Sagefaldsbøderne i Statskassen). Bisperne skulde have deres beskedne Løn af Kongen. En Bisp maatte foruden Husfrue og Børn ikke have mere end 2 Tjenestepiger til sin Husholdning; og af Tjenere maatte han kun holde en Skriver, en Ærindekarl, en „Køresvend“ og en Dreng, hvilke han alle skulde „lære noget godt i den hellige Skrift“. Den sjællandske Bisp skulde tillige være Lærer ved Universitetet. (Rørdam: D. Kirkelove I. S. 106—10).

„Tilsynet med Stiftgodset og dets Anvendelse“ blev overdraget til Stiftslensmænd; og i Skaane Stift blev dette Embede i Aaret 1540 overdraget til før omtalte Adelsmand Stig Pors, der saaledes kom til at bo i Ærkebispens gamle Gaard, medens den ny Bisp kun fik den lille Sullerup Gaard til Bolig.

I hvert Herred skulde der ligesom før være en Provst til at føre Tilsyn med Herredets Præster, Kirker og Kirkeregnskaber. Han skulde nu indstilles til Valg af Præsterne og bekræftes

af Superintendenten (Bispen). Paa den afsides liggende Bornholm blev dog kun ansat en Provst, der ligesom i den katolske Tid kom til at tilse alle Øens 4 Herreder. Den første lutherske Provst derovre blev Skaaningen Arvid Pedersen, der 1524—25 havde studeret i Wittenberg, været Hans Mikkelsens Sendemand til den landflygtige Kristian den 2. og senere arbejdet sammen med de lutherske Præster i Malmø. Hans Salmer vidnede om hans inderlige Kristentro, og Borgmester Hans Mikkelsen havde kaldt ham „en vellærd Karl udi vor Herres Evangelium“ og foreslaaet ham ti Bisp over Skaane, saa han maatte være vel skikket som Provst paa den vanskeligt stillede Ø. (Kirkeh. Sml. V. R. 3. S. 805 og V. R. 2. S. 1—56). Arvid Pedersen blev nok i Henhold til den første Kirkeordinans af 2. Sept. 1537 indsat i nævnte Stilling samme Efteraar, da Frans Vormorsen holdt sin første Visitats paa Bornholm; og da Provst A. P. ikke fik noget Præsteembede i de første 5 Aar, har han rimeligvis ligesom Hr. Skjalm før „siddet i Spidlegaarden“ og faaet sit Underhold derfra. Provstegerningen kunde han ikke leve af; thi den gav ham ifølge Ordinansen foruden frit Herberg under Visitatserne kun 1 Mark (ca. $1\frac{1}{3}$ Kr.) af hver Sognekirke, han visiterede.

Baade for Bisp og Provst blev de første Visitatser nu en stor og vanskelig Opgave. De gamle Sognepræster skulde sættes ind i den ny Lære og Kirkeskik; og hvor en Præst viste sig ubrugelig, skulde en ny ansættes. Saadanne ny Kirketjenere hvervedes dels fra Malmø Præsteskole,

dels fra Klostre, hvor enkelte Munke var bleven omvendt til Lutherdommen. Sognefolkene havde „fra Arilds Tid“ Ret til med Biskops Vilje „at kejsse“ deres Præster; men nu skulde disse hos „Superintendenten“ „forhøres om Syn, Lærdom og Forstand“, før Valget godkendtes af Kongen og hans verdslige Embedsmænd. Til Præsters og Degnes Vejledning var der og blev fremdeles udarbejdet Hjælpehaandbøger. 1537 havde Frans Vormorsen udgivet: „Den lille Katekismus, hvilken af alle Sognepræster efter Prædiken for Almuen fortælles skal“; og Sjællands ny Bisp havde udgivet: „Luthers Katekismus til alle Sognedegnes Undervisning, at de dermed skulde lære unge Folk“. 1538 udgav samme: „En Haandbog for Sognepræster“; og 1539 lod vor Skaanebisp denne Bog udkomme „bedre korrigeret og udi grovere Stil“; thi Hr. Frans var — skønt Hollænder af Fødsel — godt hjemme i det danske Sprog. Trods de mange Hjælpebidler faldt det dog meget vanskeligt at finde en fast Form for luthersk Gudstjeneste og Lære. Flere Præster messede fremdeles efter de gamle katolske Bøger; og af Harme over sligt var det, at Bisp Frans engang gik op til et Alter og skar noget ud af den tjenende Præsts Messebog. (Kirkeh. Sml. V. R. 2., S. 455). — Foruden det med Gudstjenesten var der ogsaa mange verdslige Ting at ordne. I Henhold til Ordinansen „skulde Præster og Degne nyde samme Privilegier som i Bispernes Tid“ — altsaa beholde deres Gaarde, Tiender og Offer osv.; og ifølge Recessen skulde Bispetienden betales som før og

nu anvendes til Underhold for „lærde Mænd“ og „Skoler“, medens „Bønder og menige Almue“ ikke længer skulde besværes med „Nannest (Paaske-mad m. m.), Smørbyrd eller saadant“. Det sidste var forøvrigt let nok for Kongen at love; for det mærkedes ikke i hans Kasse, om det blev ydet eller ej. Derimod spillede det en stor Rolle for Sognefolk og Præster. Bornholmerne var saa skikkelige, at de vedblivende betalte deres Præster disse Ydelser længe efter Reformationen (Hübertz' Aktst. Nr. 231). For at imponere Folk ved Indførelsen af den ny Ordning lod Bispen eller Superintendenten sig ledsage af en (uniformeret) kongelig Lensmand; og da Stig Pors ikke blev ansat som saadan i Skaane før 1540, maa Bornholmernes Plageaand Bernt Knop have ledsaget Hr. Frans paa hans første Visitatser paa deres Ø; og det har vel hidraget til, at det gik uden stor Modstand derovre. Der er ellers ikke berettet andet om disse Visitatser end, at Hr. Frans i Neksø forviste Tyskeren Jørgen Warburg, fordi denne havde forført en anden Mands Kone, og at Per Laursen i Aaker „væltede Superintendenten“, da han skulde befordre ham omkring paa Øen. Om Væltningen skete med Kusken's Vilje, er jo ikke sagt; men det kunde ellers godt ligne en mod-luthersk Bornholmer at gøre sligt og lade de daarlige Veje faa Skylden. Nævnte Bonde maatte i hvert Fald betale Bernt Knop en Bøde for sin uheldige Kørsel. (Hübertz' S. 242.) I Skaane gjorde Beboerne saa stærk Modstand mod Lutherdommens Indførelse, at Kongen den 24. Juli 1538

maatte udstede et Beskærmelsesbrev for Superintendent Frans med Sognepræster og Degne, at ingen „i nogen Maade“ skulde „uforrette“ dem; ja, Aaret efter drog Landets Fader selv „omkring i de skaanske Landskaber og paa forskellige Steder lod sammenkalde alle Provster, Sognepræster, Sognedegne, Kirkeværger og 4 agtede Mænd af hvert Sogn og efter Forhandling med disse, under Hensyn til de lokale Forhold, fastslog en Ordning af de kirkelige Afgifter, der fremtidig skulde have Lovens Kraft“. (Kirkeh. Sml. V. R. 2 S. 445). Senere skrev Kongen gentagende til sin Lensmand Stig Pors om disse Ting og bød ham straffe de Bønder, der ikke vilde yde deres Tiende.

Kristian den 3die greb med aristokratisk Fromhed ind i mange Forhold. Ogsaa Domkapitler og Klostre omordnede han. Lundekapitlet fik — som de andre af samme Slags — vel Lov en Tid at beholde sine Ejendomme og Privilegier; men det blev Kongen, der nu „besatte de ledige Præbender“; og om end Kannikerne fremdeles maatte udøve Messer med Korsang i Domkirken, skulde det dog ske paa luthersk Vis, og Sjælemesser for døde blev selvfølgelig forbudt. Hvert Kapitel skulde opretholde en Domscole og „underholde en Læsemester i den hellige Skrift, der kunde forklare den paa Latin for Kanniker, Skoledegne og forstandige Borgere og andre, som did vilde søge“. „Hvilke der ikke levede enlig, maatte gifte sig, som Gud haver skikket, og ej skøtte om denne Djævelens Lærdom, som derimod er“. Kannikerne skulde endvidere gaa Bispen til Haande i hans

Embedsgerning. Med Hensyn til Klostrene, da blev disse med deres Jordegodser gerne bortforlenet til Adelsmænd, der mod at yde Kongen en aarlig Lejeafgift og underholde Munke og Nonner kunde høste Stiftelsens Indtægter. Munkene skulde „lutheriseres“, saa de tog fat at „prædike det hellige Evangelium og Guds Ord“. Vilde nogen tage sig noget andet Levnet for, da skulde Formanden „lade de Stakkarle gaa og give dem Klæder og Tærepengge paa Vejen“. Tommerup Kloster blev f. Eks. bortforlenet til Adelsmanden Mogens Gyldenstjerne uden nogen Forsørgelsespligt overfor Munkene, saa disse har naturligvis snart maattet vandre ud som „Stavkarle“. Kong Kristian den 3die havde altsaa lige saa lidt som Luther Forstaaelse af Klostrenes tit velsignelsesrige Virksomhed; og ingen agtede paa, at ubegavede og uselvstændige Mennesker, som let gaar til Grunde ude i den onde Verden, kunde været reddet, om de var bleven anbragt i et Kloster (jfr. de mange Straffeanstalter).

Frans Vormorsen var Kongen en tro og nidkær Lutherbisp, der mødte til Bisperaad, naar Kongen kaldte, og forstod at tage det paa dennes Manér; thi Kristentroen var trods alt en vigtig Drivfjeder til Kristian den 3dies Handlinger; og den demokratiske Bornholmerprovst Arvid Pedersen var derfor ogsaa sine foresatte en hengiven Mand; men under sit vanskelige Hverv søgte han altid sin Styrke hos Gud.

Da der havde vist sig ret store Mangler ved Kirkeordinansen, blev det nødvendigt at revidere

den; og efter Forhandling mellem Biskopperne, Bugenhagen og Kongen vedtoges paa Herredagen i Odense ^{14/6} 1539 „den rette Ordinans“, som siden blev Grundlag for den lutherske Statskirkes Lære og Ordning i Danmark og Norge. Efter den „skal man udvælge gode og skikkelige Prædikere, som kunne og ville retsindelig prædike og tilbørlig uddele Sakramenterne og rettelig forklare Katekismus, det er Børnelærdommen, om de 10 Guds Bud, Troens Artikler, Paternoster og Sakramenternes rette Brug for de unge, uforfarne og ulærde Kristne“. — „Fremdeles skal nu den hele evangeliske Lærdom alle Vegne være ren“; særlig skulde der læres om „Menneskenes Retfærdighed, saa hver maa forstaa, hvad Troen er, og hvad hun udretter“. (Dette og følgende væsentligst efter H. F. Rørdam: Dn. Kirkelove S. 40—133).

„Om Søgnedage fra 8 eller 9 slet, naar det ringer“, skal Børn, d. e. Latinskolebørn i Købstæderne, efter Sædvane søge Kirken og synge *Ottesang* under Skolemesterens Ledelse. Ottesangen skulde bestaa i Vekselsange paa Latin; og naar der ikke prædikedes, skulde en af Disciplene læse et Stykke af den hellige Skrift paa Latin og Dansk. Paa lignende Vis skulde nogle Latinskolebørn møde visse Søgnedage i Kirken Kl. 2 eller 3 og synge *Aftensang* og ligesaa paa Helligdagene. Ved Ottesangen paa Søn- og Helligdage skulde Børnene før Prædiken „med middelmaade Røst foruden Tone oplæse Katekismus, det er Børnelærdommen, — saa dog, at Skolemesteren begynder først paa hver Part“.

Den lutherske Højmesse skulde ligesom den katolske holdes hver Helligdags Formiddag baade i Stad og paa Land; og „den rette Ordinans“ og tilsvarende Bøger beskriver den saaledes:

Præsten skulde optræde i almindelige Messeklæder foran et „bredt Alter“, paa hvilket der stod tændte Lys og sædvanlig Kalk og Disk; og Messen skulde holdes for dem, som vilde berettes.

Indledning: Først skulde Præsten „falde paa Knæ før

Alteret (nordre Side) og ved sig selv læse „Konfiteor“ (Syndsbekendelse). Derefter skulde han „bede for Ordets Fremgang, for Kongen og Riget, den Stund Folket sjunger“.

Siden skulde han „forfølge Messen efter den vedtagne Sæd, saa dog, at hun ikke bliver besmittet med noget Ord, som lyder om Offer eller Gerning, som udi Pavens Kirke er sket med Misdyrkelse og Bespottelse“.

Efter Præstens stille Bønner foreskrev Ordinansen Syngen eller Oplæsning af *Introitus* (Indledning), men „ikke nogen, der ej er tagen af den hellige Skrift“; den skulde ligne de katolske Indgangsbønner om Søndagene og Kristi Højtidsdage, de, som var „taget ud af Salteren“ (Davids Salmer). I Stedet for kunde ogsaa synges nogle danske Salmer — særlig i Landsbyerne. (Det almindelige blev, at man sang Salmen: „Af Dybsens Nød“ osv. — L. Kock i Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 162).

Derefter skulde synges „*Kyrie eleison* under adskillige Noder“, eftersom det passede, „ligesom der hidtil har været holdt“, samt Englenes Lovsang: *Gloria in excelsis Deo*, hvilken „Præsten skal paa Latin eller Dansk begynde“, og siden skulde „Kirken“ (Degnen og Folket) fortsætte.

Derpaa skulde Præsten „vende sig til Folket“ og sige paa Dansk:

„Herren være med eder!“,
hvortil Degnen og Folket nok skulde svare:

„Og med din Aand!“

Efter nævnte Fredshilsen skulde Præsten vende sig mod Alteret og læse *Kollekten* paa Dansk og kun een Gang, uden „Tidens Nødtørftighed æsker end een“; og „Folket skal alt svare Amen!“

Naar det var gjort, skulde Præsten atter vende sig mod Folket og læse *Epistelen* paa Dansk.

„*Halleluja*, som er en evig Lyd i den hellige Kirke, skal to Børn synge, med Verset, foruden den lange Hale bag efter“. (Denne „Hale“ bestod af visse tildigtede Ord, som kaldtes *Sekvenser*). Siden paa det Sted, hvor man plejede at synge „*Gralen*“ (*Gradualet*, se Side 52), maatte „sjunges en dansk Sang, tagen ud af Skriften, eller ogsaa en *Græle*“ med kun to Vers. Alle *Sekvenser* skulde udelades uden paa de 3 Kristi Hovedhøjtider. Fra Jul til Kyndelmisse skulde synges: „*Grates nunc amnes* med sin danske Sang derhos: Nu lader os alle takke Gud vor Herre! etc.“ Fra Paaske til Pinse skulde af Salmer synges: „*Victime Paschali landes* med sin danske: Krist stod op af døde! og Pinsedag: *Veni sancte spiritus* med sin danske: Nu bede vi den Helligaand! etc.“ (Det blev snart almindelig Skik at foretage Barsedaab og Brudevielse efter *Halleluja* og

følgende Salmer paa almindelige Søndage. — L. Kock i Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 164).

Derefter skulde Præsten ligesom før i den katolske Højmesse atter vende sig mod Folket og nu messe paa Dansk:

„Herren være med eder!“
og naar Degnen med Folket havde svaret:

„Og med din Aand!“
skulde Præsten oplæse Dagens *Evangelium* med følgende Indledning: „Denne Begyndelse, disse efterfølgende Ord etc.“, hvortil Degnen med Folket skulde svare:

„Gud være Lov for sit glædelige Budskab“ (Engelstoft: Liturgiens Hist. S. 70—71).

Naar Evangeliet var oplæst, skulde Præsten ligesom i den katolske Højmesse begynde og Degnen fortsætte Oplæsningen af *Credo* (se Side 53—54); dog skulde denne nikæno-konstantinopolitanske Trosbekendelse efter 1540 messes paa Dansk.

Efter *Credo* skulde der først synges:

„Vi tro allesammen paa een Gud“ osv. og „Nu bede vi den Helligaand“ osv.

Derpaa skulde Præsten bestige Prædikestolen og holde den sædvanlige Prædiken; og naar „hun var ude“, og Præsten havde bedet og fra Prædikestolen begyndt Salmen: „Nu er os Gud miskundelig“, skulde Tjeneren under Salmesangen berede Brød og Vin, eftersom der var mange eller faa Altergæster til, hvorefter disse skulde begive sig op til Alteret — Mændene ved den højre Side og Kvinderne ved den venstre.

Saa snart Præsten nu var rede, skulde han vende sig mod „Folket, som vil berettes“, og give det en Formaning om Sakramentet; *den værste katolske Misbrug: Ofringen med dens Magi og hviskende Præstebønner (Kanons)* blev altsaa udeladt i den lutherske Højmesse; *men der blev desværre ogsaa udeladt den skønne oldkirkelige Nadverpræfation (undtagen Sanctus) samt den oldkirkelige Bøn om Samfund med de forudgangne hellige og Del med dem i Opstandelsens Herlighed, hvad Nadveren ellers minder om* (se Side 56—59 og jfr. Hebr. 12. 22—24). Præsten skulde nu efter Nadverformaningens blot med „høj Røst paa Danske sjunge:

Lader os alle bede!“
og vendt mod Alteret messe:

„Fader vor“ osv.,
hvortil Degnen eller Koret skulde svare:

„Amen!“
og derefter fulgte Præstens Messe af Indstiftelsesordene

„paa Danske“, „og straks paa Ordene maa han bekvemmelig opløfte“ (Kalk og Disk) „og lade under dette tingre med Kløkken; som Sæd er, om Tjeneren (Præsten) saa tykkes. Thi herudi skal den kristelige Frihed holdes ved Magt, saa dog at Folket derom først paamindes saa meget, som behov gøres. Saa skal og her intet forandres uden Superintendentens Samtykke og Befaling“. (De lutherske Kirkefolk maatte ikke som de katolske knæle — tilbedende — under Opløftelsen af Sakramentet). „Naar Præsten uddeler Brødet og Kalken, da skal han intet sige til dem, som berettes, efterdi det er sagt lydelig for alle Folk, da det (Brødet og Vinen) blev viet. Tjenerne skal flittig lægge Vind paa at vide Tallet paa dem, som skal berettes, saa at de ikke nødes til at vie tøsser“ (to Gange), hedder det videre i Ordinansen.

Under Altergangen skulde Skolemesteren (Degnen) synge: „Jesus Kristus er vor Salighed — eller noget saadant“. Den latinske Salme: *Agnus Dei* blev ogsaa ofte sunget som før.

Efter Udførelsen af alt dette skulde Præsten atter vende sig mod Folket og messe:

„Herren være med eder!“

og Degnen svare:

„Og med din Aand!“

hvorefter Præsten vendt mod Alteret skulde messe en Taksigelseskollekt, og Degnen med Folket dertil svare:

„Amen!“

Derpaa blev gerne sunget:

„*Da pacem domine*“, (forien os med Fred i Naade, jfr. Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 165); og Præsten messede atter:

„Herren være med eder!“ og fik Svaret:

„Og med din Aand!“, hvorefter Præsten velsignede Folket med den aronske Velsignelse fra 4. Mos. 6 K.:

„Herren velsigne dig og bevare dig“ osv., hvortil „Kirken“ skulde svare:

„Amen!“

Skolemesteren (Degnen) skulde saa „begynde en kort Salme paa Danske“; og naar den var sunget, „bliver det ude“, d. v. s. Slut med Gudstjenesten, hedder det i Ordinansen. Mens Folk gik bort, skulde Præsten afføre sig Messeklæderne, ordne al Ting og tilsidst falde paa Knæ for Alteret og takke Gud lønlig ved sig selv.

Naar ingen vilde til Alters, maatte der ikke „vies Sakrament, at vi ikke atter henfalde til Sakramentets Misbrug“; da skulde Præsten blot iført Messesærk uden Hægel gennemgaa Messen foran en Bogstol; og Nadverordene skulde i saa Tilfælde udelades.

Ved de store Højtider: Jul, Paaske og Pinse samt Hellig Trefoldigheds Søndag skulde der messes en Del mere paa Latin efter Præstens eget Forgodtbefindende; og der blev da sunget en eller flere danske Salmer, efter at Evangeliet var oplæst fra Prædikestolen (L. Kock: Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 164).

Saaledes skulde den lutherske Gudstjeneste forme sig efter Reformationen; men Kirkeskikken var endnu i Udvikling og blev ved at være det i den følgende Tid. „Den rette Ordinans“ foreskrev ogsaa noget om det aandelige Liv, der skulde røre sig indenfor Formerne. I sin Prædiken skulde Præsten „formane Folket til at paa kalde Guds Hjælp“, udlægge Teksten, vel „vogte sig for alle Haande Skænden og Forhaanelse“ og „ikke forlænge sin Prædiken over een Time“. I Bønnen efter Prædiken skulde han (med Folket) „bede for det aandelige og verdslige Livs Nødtørlighed“ og „allermest for vor naadige Herre og Kønning, at Gud vil ved hannem beskærme og give det hellige Evangelium sin rette Fremgang, at vi under hans Naade med Fred maatte kunde forfremme Guds Ære“. (For den dansk-lutherske Statskirke er Kongen altsaa i egentlig Forstand blevet Pave).

I Købstæderne skulde Sognepræsten efter Ordinansen prædike ved Højmassen og Kapellanen til Ottesang, begge over Dagens Tekst; men ved Tolvprædiken og Aftensang skulde de — skiftevis — udlægge Luthers Katekismus eller Børnelærdommen for gamle og unge. Desuden skulde de holde ugentlige Søgnedagsprædikener Onsdag og Fredag og, om det var nødvendigt, 2 Dage til.

Paa Landet, hvor een Præst ofte havde flere

Kirker at betjene, kunde Præsten nøjes med ved Højmessen paa Helligdagene at prædike $\frac{1}{2}$ Time over Dagens Evangelium og give Katekismusforklaring i $\frac{1}{2}$ Time „saa beskedelig“, „at hver af Bondefolket kan tiende ved sig selv fortælle den efter“. Luthers lille Katekismus var Grundlaget.

Fastelavns Søndag skulde der prædiktes om Daaben, Skærtorsdag om Nadveren og Langfredag oplæses Jesu Kristi Lidelseshistorie — sædvanlig med Altergang bag efter. — Af særlige Emner skulde i Aarets Løb fremdrages følgende: 2den Juledag (St. Stefan) skulde der prædiktes om Diakoner og Folkets Omsorg for fattige, 3die Juledag om Menneskers Kald, Johannes Døbers Dag (St. Hans) mod Gendøberi, Alle Helgens Dag om „den rette kristelige Tro“, St. Mikael's Dag om Englene og holdes Taksigelse for Høsten osv. — Hver af de 3 Kristi Hovedhøjtider skulde helligholdes „udi 3 samfulde Dage for Kristi Histories Skyld“; men af andre katolske Helligdage skulde foruden Søndagene kun fejres: Nytaarsdag, Hellig tre Kongers Dag, Kyndelmisse, Maria Bebudelsesdag, Kristi Himmelfartsdag, St. Hans, St. Mikael's og Alle Helgens Dag; og „Apostlers Dage skulle af Prædiketolen forkyndes“.

Prædiketeksterne til de bestemte Dage skulde bibeholdes; og naar der prædikedes søgne Dage, anbefaledes det at bruge „Søndags Epistler eller noget saadant“ til Tekst. I visse Søndagsprædikener kunde der mindes om enkelte aflagte Helligdages Betydning. Da de til disse Dage henlagte Tekster ikke kom frem i det lutherske Kirkeaar,

blev dette derved noget fattigere end det romerkatolske.

*Skriftemaal*et skulde for Købstædernes Vedkommende holdes i Bykirken Lørdag Aften og for Landets do. i Sognekirken umiddelbart før Højmessen. For lønlige Synder skulde Præsten give almindelig Absolution med Haandspaalægelse; men for aabenbare Synder som: Manddrab og Hor skulde der som før kun gives Forladelse efter Opgør med den verdslige Øvrighed og en offentlig Syndsbekendelse fra Højalteret (dog ikke blot Skærstorsdag). Ved *Skriftemaal*et skulde Altergæsterne udspørges om deres Forstaaelse af Nadverens Sakrament; og de, som ej kunde deres Børnelærdom eller „levede i aabenbare Laster“ eller „Kætteri“ etc., skulde holdes borte fra Nadverbordet. To Gange om Aaret, nemlig Palmesøndag og 4. Adventssøndag, skulde Præsten fra Prædikestolen bekendtgøre Navnene paa de udelukte. Saadanne var fremdeles i Kirkens Band, til de omvendte sig. Med en bandsat maatte det tro Kirkefolk dog nu have en „menneskelig Omgængelse“ for „den menige Freds og Roligheds Skyld; men intet skal man handle med hannem som med en Broder“.

Daaben skulde foregaa med „dansk Læsning“ omtrent som nu; kun var den katolske „Eksorcisme“ bibeholdt, saa Præsten skulde begynde *Daaben* med at sige over den udøbte: „Fa'r herud, du urene Aand!“ og under *Daaben* skulde Barnet blottes, mens det „3 Sinde blev overøst med Vand“. *Konfirmationen* blev helt afskaffet.

Bryllup skulde foregaa omtrent som nu, og ved *Begravelse* skulde en „Pebling“ gaa for og „sjunge“.

De *fattige* og *syge* skulde ofte tilses af Præsterne; og Folk skulde formanest til at være gode ved dem. *Hospitalerne* skulde som hidtil tage sig af de elendige. *Jordemødrene* opfordres i Ordinansen til at tage sig vel af de nyfødte og døbe de, der er i Livsfare. *Barselkvinder* formanest til at holde sig hjemme det bestemte Antal Dage som før, medens de dog ikke forpligtes til at lade sig indlede i Guds Hus af Præsten. — „Ingen *Tiggermunke* skulde udi vore Riger efter denne Dag opholdes“, hedder det strengt om den Sag; og „de Billeder, den vanvittige Almue lover sig heden til og gør Dyrkelse, — skulle plat tages bort“. I Stedet for *Sjælegaver* gives nu til „Kirkens Bygning“. — Ordinansen befalede, at der i hver Købstad skulde være en Latinskole, og paa Landet skulde Sognedegne „undervise det unge Bondefolk udi Børnelærdommen, Katekismus, een Sinde om Ugen“. — „Landsogne, som ligger noget nær Købstæderne, skulle tage sig Sognedegne af Skolerne og lade dem faa den vanlige Rente for en Hjælp at studere med“. Sognepræsterne skulde enten „leve kyskelig i Renlivethed, hvilke det er givet, eller og gifte sig“; og der skulde sørges for deres gode Udkomme osv. osv....

Alt slikt, og hvad der stod i Forbindelse dermed, skulde Provst Arvid Pedersen hjælpe sin Biskop, Hr. Frans, med at faa gennemført paa Bornholm. Noget af det vanskeligste var nok Spørgsmaalet om Præsternes Kvalifikation og deres

Løn. De gamle katolske Præster, som lovede at forvalte betroede Embeder efter de ny Anordninger, kunde selvfølgelig ikke jages bort; men at faa dem lutherske i Sind og Tanke var ikke saa let; og naar en Præst giftede sig, blev hans Embedsindtægter, der var beregnet for en enlig Person, gerne for smaa til den voksende Familie. Ordinansen tillod derfor, at en Præst i slige Tilfælde nød Indtægterne fra flere Sogneembeder mod at besørge Gudstjenesten i tilhørende Kirker. Denne uheldige Ordning har vistnok været praktiseret i stor Udstrækning paa den lille Borgholm. Dette kan slutes af, at der helt fra Ærkebisp Byrges Tid var stor Præstemangel paa Øen, og af, at Listerne over de bornholmske Præster er ret ufuldstændige i de første halvhundrede Aar efter Reformationen. En Præst, der skulde betjene flere Sogne, kunde vanskelig udføre Sjælesørgergerningen tilfredsstillende, saa den Ordning er næppe sket med Provst Arvids gode Vilje; men Tiden var for fattig til, at Præstelønningerne kunde forhøjes; og han maatte altsaa nødtvungent rette sig efter Forholdene. En Provst havde heller ikke megen verdslig Magt eller Myndighed den Gang. Som Salmedigter og Troens Mand har Arvid Pedersen dog gjort meget for at fremme det aandelige Liv hos Præster og Lægfolk paa Bornholm. De Salmer, han havde digtet eller omarbejdet fra Tysk, f. Eks.: „Jesus Krist, vi takke dig“ (af ham selv), „Nu bede vi den Helligaand“ (efter Luther) o. fl., hjalp han selvfølgelig Præster og Degne med at faa sunget ved Gudstjenesterne.

Den latinske *Gloria in excelsis* blev snart afløst af hans efter N. Decius ændrede Salme: „Aleneste Gud i Himmerig“, ligesom *Introitus* og *Kyrie eleison* blev erstattet af danske Salmer; og Bornholmerne har ligesom andre Provinsboere sunget med, det bedste, de har kunnet. Den længe utilfredsstillede Trang til at lovsynge Gud paa Modersmaalet viste sig i Reformationstiden ved, at Menigheden ofte „sang med, naar Kollekt og Tekster messedes, ja, endog naar der konsakredes ved Altergangen“ (L. Kock i Kirkehist. Sml. V. R. 1. S. 163 og 168).

Samtidig beholdt mange Tilbøjeligheden til at hænge ved gamle katolske Skikke som at knæle ved Opløftelsen af Nadverbrødet- og Vinen, knikse for Helgenbilleder, korse sig ved hver Lejlighed og bede efter Rosenkranse, og Faster, Valfarter og Korsbyrd m. m. overholdtes længe af det menige Folk, der vel ogsaa under enfoldig Tro kunde have Velsignelse af sligt.

Ved Bispemødet 1540 blev det forbudt Præsterne at øve Korsbyrd paa Kornmarkerne (S. 70). Velsignelsen skulde udføres i Kirkerne, hvor Bønderne kunde bringe deres Korsbyrds Ofre.

Med Hensyn til Helgenbilleder eller Kalkmalerier har Arvid Pedersen næppe gaaet skrappt frem mod det gamle; thi St. Johannes' Billedstøtte i Aa Kirke fandtes endnu 1706, og det forgyldte Billede af Knud den Hellige var endda i Knuds Kirke 1756 (Thura S. 71 og 179). I Taagerup Kirke paa Lolland befalede Stedets Provst 1578 „som saa ofte forhen, at den slemme Maling i Kirken skulde udslettes“. (Rørdam i Kirkeh. Sml. III. R. 6.).

Da den før katolske Ibsker-Præst Hans Olufsen afgik ved Døden 1542, overtog Arvid Pedersen hans Embede. Dette staar rimeligvis i Forbindelse med, at Kong Kristian 3die samme Aar inddrog Spidlegaard under Kronen og gav den pensionerede Slotsfoged Mikkal Hals andet kongeligt Gods i Skaane. — Uagtet Kronen saaledes stadig blev beriget ved Inddragelse af Kirkegods, vilde Indtægterne dog ikke forslaa til Dækning af Krigsgælden og det pragtfulde Hofhold. Kongen maatte i disse Aar udskrive tyngende Skatter. Lybekkerfogden Blasius von Wickede klagede i Aaret 1544 til Raadet i Lybek over, at Danmarks Konge havde skikket Mikkal Hals til Bornholm og krævet „eyne szvare Schattunge up de arme Lude“, hvorved hver 10 Bønder maatte give 1 Okse og hver enkelt Bonde $\frac{1}{2}$ Lp. Smør, 1 Side Flæsk, 1 Faar, 1 Gaas, foruden at de tjenende Karle maatte yde hver 1 Daler; og det var ikke blot Bondefolket, der blev beskattet. Til Understøttelse for de tyske Fyrsters Krigsførelse mod Katolikkerne lod den danske Konge alle sit Lands Sognepræster (ogsaa de bornholmske) afstaa „ $\frac{1}{4}$ af deres aarlige Rente“ og alle Kirker afgive „ $\frac{1}{2}$ af deres Tiende“. Denne Hjælp kom dog for sent; og det kejserlige katolske Parti sejrede. (Hübertz' Nr. 115 og Helv. D. d. K. e. R. I. S. 73).

Da det derefter en Tid saa truende ud for de lutherske Statskirker, blev der efter Hans Tavsens Opfordring anordnet Bededage til Bøn „om Guds Beskærmelse for den danske Kirke mod Pavens Vold og Mord“; og Bønnerne hjalp bedre end

Brugen af Sværdet. Kejser Karl V. gav omsider (1555) de Fyrster „fri Religionsøvelse, der vedkendte sig den augsburgske Konfession“.

Kong Kristian den 3die havde imidlertid allerede hævdet den Lærebekendelse med stor Kraft. En Opposition fra Roskildes og Lunds Kanniker var slaaet ned 1544; og samme Aar, Luther døde (1546), blev paa Bispemødet i Antvorskov Kloster vedtaget strenge Forholdsregler mod gammel papistisk Lære og Skik:

Præster, der ikke havde fattet den lutherske Lære om Retfærdiggørelsen, skulde paa ny undervises deri af Biskopperne eller Provsterne; og Præster, som brugte gamle katolske Bøger, skulde anskaffe sig de, som Ordianansen anbefalede. Ingen Præst maatte nøjes med at oplæse andres Evangelieforklaringer; hver skulde udlægge selv. Lægfolks Knælen for Billeder eller Beden efter Rosenkranse skulde forbydes. De gamle Begravelsesskikke med Brug af latinske Sange maatte ikke øves; og ved Nadveren maatte Opløftelsen af det indviiede helst undgaaes (da Folk vilde knæle og tilbede Brødet og Vinen som i gamle Dage Hostien). Naar Sognefolk ikke kunde blive enige om Valget af deres Præst, skulde Bispemanden med Lensmanden beskikke en duelig Mand til Embedet. Den valgte skulde før sin Indsættelse aflægge Ed paa, at han ikke havde erhvervet sig Kaldet ved ulovlige Midler osv. (Helveg: D. d. K. Hist. eft. R. I. S. 74—75).

Alligevel vedblev den gamle og den ny Kirkeretnings Mænd endnu længe at strides i Danmark, medens der ligesom i andre Lande opstod ny ulutherske og frikirkelige Partier. Nogle holdt med de katolske paa, at kongevalgte gejstlige ikke var rigtige Præster og vilde i Henhold til Bibelen og Luthers første reformatoriske Skrifter have apostoliske Menigheder i Stedet for Statskirke; nogle vilde have den bestaaende Samfundsorden opløst, idet de ventede Tusindaarsrigets snare

Komme. Nogle forkastede Djævlebesværgelsen (Aandeuddrivningen) ved Barnedaaben, andre var Gendøbere, nogle tog med Zvingli Brødet og Vinen i Nadveren som blotte Tegn paa Jesu Legeme og Blod, andre paastod med Kalvin, at de underfulde Gaver kun blev nydt af de troende, der i Aanden opløftedes til Himlen osv. — Der var nu ikke Tale om at lade ligesindede indrette sig i Frimenigheder efter 2. Kor. 3. 17. og Fil. 1. 18. og lignende Bibelord. Nej, Kong Kristian den 3die og hans Mænd var ligesom de katolske Teologer Mestre i at fortolke Bibelen efter deres eget Hoved. I Henhold til „Skriften“ blev alle saakaldte Vranglærere forfulgte af den lutherske Statskirke, ligesom de før var bleven det af den romerkatolske. 1552 indskærpede Kong Kristian den 3die, at kun de af Statens Professorer og Bisper gennemsete Bøger maatte falbydes. Samme Aar lod han 2 Odense-Præster dømme fra Livet (med Benaadning til Fængselsstraf) for uluthersk Læres Skyld; og Aaret efter blev en Skare engelske Flygtninge af samme Grund udviste af Landet. I lige Maade forfulgtes de saakaldte djævlebesatte Hekse. Ogsaa paa Bornholm verserede flere Sager om den Ting; og mindst een Kvinde blev dér levende brændt for „Hekseri“, medens en anden maatte rømme af Landet for det samme. (Helveg: D. d. K. Hist. eft. R. 1. S. 86, 88, 94, 101 og Hübertz' Nr. 160, 172, 193 og 283).

I de Synodalier, som Bisp Frans Vørmorsen sammen med Stiftets Provster vedtog paa Landemoderne, er Tvangsmetoder ogsaa foreslaaet, om

end det evangeliske er det overvejende. Efter H. F. Rørdam i Kirkehist. Sml. V. R. 2. S. 456—57 gengives Udtog af Synodalier fra 1548, hvilke Frans Vormorsen har udsendt som et Slags Hyrdebrev til sine Præster:

„Præsterne formanet indtrængende, under Henvisning til de bibelske Forjættelser, til at være tro Husholdere over Guds Hæmmeligheder, idet de med Overbevisningens Varme og uden at trættes forkynde Omvendelse og Tro paa Syndernes Forladelse ved Jesus Kristus for at føre deres Tilhørere til alvorlig Syndserkendelse og Anger. Paa Skriftemaalet lægges megen Vægt, men med Afvisning af Papisternes Krav om Opregning af de enkelte Synder, der vilde være en Pinebænk for Samvittighederne (overfor en troende Præst kunde det være til Lægedom, jfr. Jak. 5. 16). Præsterne skulle paa det alvorligste advare Menighederne mod de gjængse Synder, Drukkenskab, Løstgæthed og Havesyge, som mange ikke agtede for noget. Særlig og meget udførlig advares mod *Aager* eller at tage Renter af udlaante Penge; Sakramenternes rette Brug i nøje Overensstemmelse med Herrens Indstiftelse indskærpes; thi det er ved Guds Riges Forkyndelse og ikke ved kødelige Vaaben, at Christi Kirke forsvares og opretholdes. Under stærke Udfald mod de aandforladte Kirkefyrster, der grundede deres Mynighed paa deres verdslige Magt og Rigdom (de verdslige lutherske Fyrster og kgl. Lensmænd gjorde ligesaa), indskærpes det, at Evangeliets Forkyndere skulle følge Apostlenes Fodspor, der uden jordisk Rigdom dog gjorde mange rige paa det, der er mere værd end Guld og Sølv. — Præsterne maa ikke ved egenmægtige Ændringer i Kirkeskikkene give de svage Anstød, men bevare Aandens Enhed i Fredens Baand og nøje holde sig til Ordinansens Forskrifter. Holde de endnu fast ved gamle, papistiske Skikke, skulle de af Provsterne angives for Superintendenten. *Religiøse Privatforsamlinger maa ikke finde Sted; men Menigheden skal søge sin Opbyggelse i Kirken, hvor de hellige Handlinger skulle udføres. Børn skulle døbes snarest mulig efter Fødselen, og der skal drages Omhu for de fattige*“ osv.

Da baade Bisp Frans og Provst Arvid var saa gode Vejledere, er Rivningerne mellem forskellige

religiøse Partier paa Bornholm antagelig forløbet temmelig stille. — Lybekkerfogderne forstod desuden den Kunst at holde Folket i Ave. 1547 var Blasius von Wickede død. Han havde for Resten været ret taalelig. Han blev begravet ved Alteret i Allinge Kirke; og hans Ligsten opbevares endnu i samme Kirkes Taarn.

Den næste Lybekkerfoged var Mester (Magister) *Herman Boitin*, der beholdt Stillingen i 9 Aar. Han tiltog sig ligesom Bernt Knop en vis gejstlig Myndighed paa Øen og var maaske from paa sin Vis. Det fra 1522 ruinerede Slotskapel, som Blasius havde begyndt at ombygge, lod Boitin fuldføre. Det blev mere anseeligt end før og fik i Stedet for det tidligere Bjælkeloft 3 Krydshvelvinger, der kom til at hvile paa 4 Hjørne- og 4 Sidepiller; og da det var færdigt i Aaret 1548, bad han Raadet i Lybek om at sende ham en „Prædikant“ (Præst) til at tjene derved.

To Aar efter var samme Foged med til at genoprette Rønne Latinskole; men Initiativet til det Foretagende var nok taget af Provst Arvid Pedersen i Samraad med sin Biskop. I Sommeren 1550 var Frans Vormorsen ovre paa Bornholm; og Fredag før Pinse (den 23. Maj) mødtes Bisp, Provst og Lybekkerfoged paa Landstinget i Aakirkeby sammen med Landsdommer Hans Reymer, Frimændene Peder Gagge, Tønnes Wildfang og Hans Berentsen, Sandemand Povl Kofod og 3 andre Sandemænd samt Almue og vedtog,

„at dette Land med en god, from og lærd Skolemester maatte blive forsørget, den og en Tid lang hos Børnene

at blive og dem udi Gudsfrøgt og gode Kunster flittelig lære vilde“. Bornholmerne lovede at yde samme Udgifter til Skolens Gang som i Ærkebisp Byrges Tid; og Bisp Frans lovede „med det første at oversende en god, from og lærd Skolemester“, som Foged Herman Boitin skulde tage i Ed, at han trolig vilde forestaa Skolen i mindst 3 Aar. Lønnen skulde han hæve hos Rønne Borgmester. (Kirkehist. Sml. V. R. 2. S. 453 og Bh. Sml. VII. S. 59—61).

Den ny Skolemester i Rønne Latinskole maa have faaet nogle Hørere til Hjælp; for der skulde ifølge Ordinansen være flere Lektier (Klasser) i Skolen med gradvis Fremgang i Latinlæsning, Børnelærdom og Øvelse i at synge Antifonier ved Kirkens Morgen- og Aftengudstjenester. I Rønne Latinskole fik vordende Sognepræster og -Degne siden deres første Uddannelse; og Skolen blev for Bornholmerne en Trappe til Lærdommens Højsæde, Universitetet, hvor dygtige Mænd som Sjællandsbispen Peder Palladius, Skotten Makabæus og Niels Hemmingsen den Gang underviste. Der var det jo, at Kristian Pedersens ny Bibeloversættelse blev autoriseret til Trykning 1550. Men da baade Skoler og Universitetet særlig kun lagde an paa Studiet af Latin og Teologi, og Uddannelsen ej gav Adgang til vellønnede Embeder som i den katolske Tid, holdtes mange tilbage fra Studering, og „Reformationen havde utvivlsomt til Følge en betydelig Nedgang i almindelig Oplysning og Dannelse“. (Møllerup i Danm. R. Hist. III. S. 76).

Den 19. November 1551 døde Skaanes og Bornholms første Lutherbisp Frans Vormorsen, og han blev ligesom sine katolske Forgængere jordet i Lunds Domkirke. Ligesom det ved Hellig-

anden genfødte ny Menneske havde kæmpet med det gamle i ham for at vinde frem, saaledes havde ogsaa den ny Kirkeordning under ham søgt at frænge den gamle ud; og han er bleven kaldt „Skaanes evangeliske Reformator“.

Frans Vormorsens Efterfølger blev Sjællandsbispens yeltalende Broder *Niels Palladius*, der fulgte i sin Formands Spor og giftede sig med hans Enke; dog var han endnu ivrigere end Frans i at bekæmpe „Papisteriet“ og udrydde „forargelige“ Kirkebilleder; men hans Virksomhed paa Bornholm kender man lidet til. Den afsides Ø savnede forøvrigt ikke „gejstlige“ Tilsynsmænd. Foruden Provsten og Lybekkerfogden var der den gejstlige Jurisdiktsfoged Henning Gagge, en bornholmsk Frimand, som Kongen 22. Juli 1551 havde beskikket til nævnte Embede.

Gagge var samtidig bleven forlenet med „St. Jørgens Hospital“ og tilliggende Gaarde mod, at han skulde bo paa Hospitalsgaarden og svare Halvdelen af Indtægterne til Kongen og underholde saa mange fattige paa Hospitalet, som „Renten der tillige taale kan“ (Hübertz' Nr. 135); og han skulde altsaa opkræve Tiende, Cathedra-ticum (til Universitetet), Jurisdiktsmør osv. samt Bøder for kirkelige Sager (se Side 75) — den Gerning, som Mikkal Hals ikke havde kunnet magte. De to Slags Fogder maatte jo nu som før under deres Virksomhed let komme til at støde sammen, hvad de dog ikke gjorde i Begyndelsen. Den 14. Juni 1552 skrev Lybekkerfogden Herman Boitin (ifølge Hübertz) et plattysk Brev til Henning Gagge, hvoraf noget gengives paa

Dansk efter Kirkehist. Samlinger V. R. 2. Side 453—54:

„Eftersom I har Befaling over dette Lands gejstlige, saa paaligger det eder ogsaa at sørge for, at de af Hr. Superintendenten udstedte Synodalpaamindelser bliver efterlevede. Nu kan jeg godtgøre, at de Synodallier, salig Lektor Frans sidst udstedte, ikke til Hælyten blive overholdte i saadanne Artikler, der ikke uden Forringelse af Guds Ære maa sættes til Side. I veed jo ogsaa godt, hvilket Levned nogle Præster her føre; og det gør I vel i ogsaa at betænke. Et skarpt Brev kan vel nok her være paa sin Plads; og omendskønt jeg her paa Landet ganske vist væsentlig kun har Befaling over de verdslige Sager, saa bør det mig dog ogsaa at virke med som en Kirkens Vogter, hvorfor jeg i det mindste, naar jeg erfarer saadanne og lignende Misligheder, ikke kan lade dem uanmeldte; og da I er min gode Ven, vilde jeg ogsaa nødigt, at Eders Samvittighed maaske skulde besværes dermed. Derfor vil I nok holde mig disse Erindringer til gode“.

Herman Boitin vil altsaa meget fromt optræde som „en Kirkens Vogter“, skønt han næppe har haft den rette Reformationsaand, siden han ikke regnede med Provst Arvid Pedersens Arbejde paa at ave Præsterne ved at vække levende Kristentro i dem. At de jordiske Ting spiller en stor Rolle for Lybekkeren fremgaar af, hvad han ellers skriver i samme Brev:

Da han skal sidde Ret lige saa vel for „Kirkebønder“ og „Biskopsbønder“ som for dem, der hørte under Slotet, og udstede Stævninger og holde Fængsel osv., saa kan han ikke give Afkald paa de førstnævnte Bønders Ydelser i Penge og Ved. Han klager ogsaa over de mange skaanske Opkøbere og Betlere, der forværrede Kaarene for bornholmske Byfolk, og over, at mange Bornholmere ruinerede sig ved at holde overdaadige „Kermesser, Barseler og Bryllupper“, hvad der jo maatte forringe deres Skatteevne osv., og han finder, at Bornholmerne er „et modvilligt Folk“, der ikke engang vil bøje sig for en Femtenmandskendelse, men sætter alt ind paa at komme til at klage hos Kongen. (Hübertz' Aktst. Nr. 139).

Det venskabelige Forhold, der havde hersket

mellem Boitin og Gagge, blev brudt, ligesaa snart sidstnævnte begyndte at skyde Vildt paa sit adelige bornholmske Gods. Lybekkerfogden mente sig nemlig eneberettiget til Jagten paa hele Øen; og da den danske Adelsmand Peder Okse havde købt 30 bornholmske Gaarde af Niels Brahes Søn og sendte en Skytte over til Klippeøen for at jage paa sit ny Jordegods, kom det til et krigerisk Sammenstød mellem Skytten med Hjælpere og Boitins Folk. De 6—7 med „Spyd og Rør“ yæbnede Lybekkere forfulgte Skytterne saa skrappt, at to af disse flygtede til Østermarie Kirke, hvor der netop holdtes Gudstjeneste, og hvor de alligevel tyede ind og skjulte sig i Taarnet og paa Hvælvingerne, medens Lybekkerkarlene skød efter dem. — Vel forvarede sad de 2 Skytter en Stund i „Fæstet“; men tilsidst blev Præsten tvunget til at udlevere Kirkens Nøgler, hvorefter Skytterne blev ført til Slottet og gemt i et „sikrere“ Fange-taarn, indtil Kongen bød Boitin give dem fri. Majestæten holdt nemlig med Gagge og Okse i deres Krav om Jagtret. Herman Boitin klager senere over,

at „Frimændene“ paa deres Gaarde, ligesom Henning Gagge for det gejstlige Gods tager sig „Toldfrihed, Strandret og Jagt paa stort Vildt“, at Frimændene kun vil lade Henning Gagge „tiltale, mulkttere og straffe dem“, og han fandt det uforment, at Kongen havde sat „Peder Gagge og Hans Berentsen ved Siden af Landsdommeren og mig (Boitin) som Bisiddere ved Landstinget“, — „da alle Frimænd og de bedste Bønder plejer at sidde med til Landsting og hjælpe til at fælde Dom“ osv. (Hübertz' Nr. 152).

Der blev imidlertid ogsaa klaget over Herman Boitins Overgreb; og baade hans, Bernt Knops

og Blasius' Sager blev paatalt ved Kongens Møde med Lybekkergesandter i Kolding 1553. Knuden blev dog ikke løst ved den Lejlighed. Undersøgelsen i Sagen fortsattes af Kongens Lensmand Stig Pors bistaaet af Henning Gagge og Provst Arvid Pedersen; og først i Sept. 1555 blev en Kommission af danske og lybske Tillidsmænd sendt til Bornholm for at paadømme Lybekkerfogdens Forseelser. Der var ialt 120 Klager, hvoraf de 116 angik Bernt Knop; og kun een fandtes ubeføjet, fordi den var forliget. Ved et stort Møde hos Peder Okse paa Maglegaard d. 8. Sept. 1555 blev alle Sagerne forliget, saaledes at Herman Boitin fik sin Afsked, og den ny Foged Schweder Ketting gik ind paa for Lybek at udbetale forskellige Bøder til de forurettede, tilsammen 4000 Lod Sølv (ca. 8000 Kr.) samt $3625\frac{1}{2}$ dansk Mark (ca. 4833 Kr.) som Erstatning for Bernt Knops uberettigede Indgreb i den gejstlige Jurisdiktion. (Hübertz' Akst. Nr. 162).

Schweder Ketting var maaske en lidt større Personlighed end de forrige Lybekkerfogder, men næppe ædlere i Karakter end Bernt Knop; thi han havde meget tilfælles med denne i Retning af Herskesyge, Grusomhed og Begærlighed efter jordisk Gods. Allerede som lybsk Udsending havde han købt den skov- og engrige Vallensgaard, som Carsten Luneborg havde ladet opbygge efter Lybekkernes Ødelæggelser; og denne Gaard fattede Schweder saa stor Kærlighed til — vel nærmest for det gode Jagtterræns Skyld. — at han selv som Slotsfoged holdt sit egentlige Hjem dér, saa der har været en livlig Forbindelse mellem Aaker og Hammershus den Gang. For at gøre Vallensgaard mere herregaardsagt forsynede han

den med et Fangetaarn og en Bryggerskælder. Han producerede nemlig ogsaa Øl til Salg. Efter Sagnet skal han have holdt Slaver til at udføre Gaardens Arbejde og straffet sine Forbrydere ved at holde dem indmurede i Taarnet, til de ynkelig omkom (jfr. Hübertz' Akst. Nr. 350); og dokumenterede Klager svarede dertil. Den 4. Juni 1557 lod Kong Kristian 3die ham stævne til at møde for sig, fordi han havde ladet Hans Assersen hænge som en Tyv „i den øverste Galge“ osv., og Kongen maatte flere Gange i Aaret 1558 minde Raadet i Lybek om, at Bornholmernes tilgodehavende Erstatning ikke var betalt endnu. 1562 laa Schweder Ketting i Strid med Neksøboerne om Vraggods og Bjergeløn og med Rønneboerne om deres Raadhusvinkælder, som han vilde bruge til Pakhus for sine Varer (Øl, Vin o. l.).

Det var Kongens gejstlige Jurisdiktsfoged, som stadig saa Lybekkerfogden paa Fingrene; og da Henning Gagge var død 1562, fik den før landflygtige Landsdommer Mogens Uf Pladsen i hans Sted.

Provst Arvid Pedersen, som skulde arbejdsammen med disse Fogder, oplevede ikke det sidste Fogedskifte; og sligt havde heller ikke stor Betydning for hans Arbejde, da der i den Tid næppe blev foretaget synderligt angaaende Præstembeder og Kirkebygninger, som krævede Fogdernes Medvirkning. Som Salmедигter havde Arvid Pedersen atter ladet høre fra sig i Aaret 1554, da han eller rettere Sjællands Biskop lod udsende et lille Hefte med Titel: „Tre mærkelige Sange, som den lærde Mand Arved Persen paa Bornholm

haver skrevet og Doctor Peder Palladius haver overset og ladet prente, Københavns Peblinge til Nytaarsgave“. I Fortalen til disse Sange betegner Biskoppen sammes Forfatter som en „from, lærd Mand og Guds Ords Tjener“; og da denne Ordets Tjener har digtet dem under sin Virksomhed paa Bornholm, giver de altsaa Indtryk derfra. I den første Sang hedder det (efter Brandt og Helveg: D. d. Salmedigtning):

O, Verden, hvor gruer mig
for dit Væsen!

Naar vil du opnåse
og rese af Synden?
Af Djævelen est du bunden
til Helvedes Fart.

Døv, blind er hver nu i de
Sager,

der i ham skulde vaage
og tage sig vare,
at han salig maatte fare
i Evighed.

Gansk mesterlige ufor-
mærket.

Djævelen saadant virker
og stærker sin Skare
uden al Frygt og Fare
i stor Tryghed.

Guds Ord dermod raaber
og lærer,

ingen sig forbedrer;
hver ærer men (kun) Selskab,
render i Hob til Helvede af
som i en Dans.

Synd er ej mere for Synd
aget;

men hver for sig tragter
og vogter; hvad Lyst er,
dertil hver nu sig træster
aldeles gansk.

Adelen af Ære og Dyd mon
siges,

ædel Navn den gives
og skriyēs til Ære;
om de det alle fuldt gøre,
findes nu vel?

Borger og Bønder, som de
mene

agte Guds Ord rene;
dog ene i Kirken
synes de Gud at dyrke;
er det Skel?

Guds ædle Sød paa Vejen
trædes,

af Fugle opædes;
ej glædes paa Stene,
Torn monne hindre og for-
mene

at gøre Frugt.

Ej hjælper, at Gud straffer
og rædder

med Ild, Vand og Væder;
Uglæder, dyre Tide,
Pestilens, Krig, Oprør, Kvide,
følger dog ingen Frugt.

Derfor, kære Herre, dig dog
hid vende,

paa Ondskab gør Ende!
Lad kende din Doms Stund!
Djævelen slaa ned i Grund
med din Haand vel hardt!

Din Herlighed, o Krist, sig	Det begærer alle Kristne
skynde!	fromme,
din Basun lad klinge,	til Pris dit Navn komme!
forsvinde alt Ukrudt!	hørsomme uden Gammen
Hjælp os snart af Verden ud,	og siger allesammen:
jo snart, jo snart!	Amen! Amen!

Det skønnes af ovenstaaende samt Herman Boitins Brev til Gagge, at det verdslige udskejende Liv paa Bornholm som i det øvrige Danmark tog til efter Reformationen, hvad der vel kom dels af misforstaaet luthersk Frihedslære, dels ved Ophævelsen af Konfirmation, tvungent Skriftemaal og Præstecelibat osv. I Verset om Adelen betvivledes dennes Ære og Dyd, hvad Lybekkerfogdernes Uretsfærd og „Frimændene“s Gods- og Ærgerrighed nok kunde give Grund til (Hübertz' Nr. 152). De adelige tillod sig mere end andre.

I Ny Kirke findes en gammel Alterkalk, som muligvis er bleven skænket dertil i de Aar. Den er forsynet med 4 Knopper, hvorpaa staar Forbogstaverne af Jesu Navn og har paa Foden et lille forgyldt Krucifiks og et Hjerte med det kofodske Vaaben samt paa Latin Ordene: „Fru Cecilie tilegnede Allehelgens Kirke denne Kalk“, og „Bed for min Sjæl!“ Giverinden har altsaa været af den kofodske „Frimands“-Slægt, som gerne vilde kaldes adelig, maaske Enke efter Rønne Borgmester Mads Jensen Kofod, der var Søn af den af Ærkebisp Byrge adlede Jens Kofod. Borgmesterens Søn Hans Kofod blev nemlig Ejer af Blykobbegaard i Nyker; og dér kan antagelig Borgmesterenken have opholdt sig paa sine gamle Dage og som gammel Katolik tilladt sig at give en Slags Sjølegave til Ny Kirke for at faa Adgang til Himlen.

Flere lignende Ting kan være foregaaet, som jo maatte krænke Arvid Pedersens evangelisk-lutherske Sind dybt; og Præsters, Borgeres og Bønders Verdslighed har smertet ham ligesaa meget. Men ifølge det sidst anførte Vers har han ogsaa kendt nogle „Kristne fromme“, som mulig

ved hans Varselsrøst er kommet til Syndserkendelse og Tro, og med hvem han efter en tysk Salme istemmer:

Af Dybeste Nød lader os til Gud
af ganske Hjerte raabe,
at vi, som haver overtraadt hans Bud,
til hannem os dette forhaabe,
at han vor Synd med Gerning og Ord,
og hvad vi alle mod hannem have gjort,
vil som en Fader forlade. —

A. Pedersen fortsætter paa lignende Vis i 9 Vers under Tilflugt til Jesu Forsoningsdød og Bøn om Kraft til at leve et kristeligt Liv i Lov og Pris. Den sidste af de „tre mærkelige Sange“ fortæller i 14 Vers om Guds naaderige Frelsergerninger mod Menneskene og ansporer til at love og takke ham; og denne Lovprisningstrang er Grundtonen i Arvid Pedersens Salmer. Hans mest yndede begyndte saaledes: „Al den ganske Kristenhed priser Guds Barmhjertighed“. Den findes nu helt omarbejdet af Grundtvig som Nr. 5 i „Salmebog for Kirke og Hjem“.

P. Severinsen siger i Kirkehist. Sml. V. R. 2 om Arvid Pedersens Salmer, at de er ligesom de andre Reformatorers „ret ubehjælpomme i Formen, gennemgaaende dog i knap saa høj Grad. Symforianus Pollius' lidt kunstige Fadervor har han slet ikke magtet. I Luthers jævne Ting er han heldigere, og i Almindelighed er de klodsede Vendinger hos ham ikke saa overvældende kluntede som i de tilsvarende Oversættelser i Samlingerne fra 1529. Endnu bruger vi med Glæde „Aleneste Gud i Himmerig“, lempeligt og nænsomt ændret af C. J. Brandt. Hans „Et lidet Barn

saa lysteligt“ sejrede over „Et lidet Barn saa ærefuldt“. Derimod bukkede hans „Nu bede vi den Helligaand“ under for Messebogens, og hans „Til dig raaber jeg af Hjertens Grund“ for „Af Dybsens Nød“, saa vel som „Vi love dig alle Jesu Krist“ for „Lovet være du Jesu Krist“. Til Sammenligning anfører vi et Par Vers af den sidste. Arvid Pedersen har:

Gud Faders Søn af Himmerig
er vorden en Gæst i Jorderig
at føre os ud af den grædelig Dal
og gøre os til Arvinge udi sin Sal.
Kyrioleys.

Han vaar her paa Jorden fattig og arm;
thi han vilde sig over os forbarm'
og gøre os saa i Himmelen rig
og alle sine hellige Engle lig.
Kyrioleys.

Samlingen 1528 har tilsvarende:

Gud Faders Søn, en Gud af Art,
et dødeligt Menneske han er-vorden snart
og førte os af den jemmerlig Dal
og gjorde os til Arvinge udi Himmerigs Sal.
Kyrioleys.

Han er paa Jorden kommen de arme,
at han vil sig over dennem forbarme
og dennem i Himmelen at gøre rige,
hans hellige Engle at være lige.
Kyrioleys.

Som man vil se, viser Arvid Pedersen her noget mere Formsans, saa at Rimene falder regelrettere (alle mandlige), og Verslinien ikke overfyldes med Stavelser. Han har ogsaa noget mere Sans for, hvor meget det gaar an at byde det danske Sprog i Retning af Omstillinger og latinske Dativer og deslige, skønt han ingenlunde er fri for Germanismer. Indenfor den skaanske Digterkreds.

har han i al Fald ikke været den ringeste“. Endnu har vi i vor Kirkesalmebog Arvid Pedersens uforandrede Salme: „Vel mødt, I Kristne fromme“ (Nr. 328), der baade vidner om hans Digterevne og hans inderlige Kristentro.

I Maj 1555 lod Kongen afholde et Bispemøde i København, hvor der blev truffet Foranstaltninger mod saadanne Misligheder, som var foregaaet i Arvid Pedersens Provsti, og som synes at røbe hans Indberetninger til Biskoppen.

Der hævdedes, at „Kirkefred var ligesaa hellig som Tingfred“, „Præster maatte ikke befatte sig med Købmandsskab“, de skulde klæde sig sømmeligt og ikke gaa med „stumpede Kapper“. „De Præster, som ugifte ere, leve kydskelig; dersom nogen derudover forser sig med Jomfrukrænkelse eller andet Skørlevnet, da maa de sættes fra deres Embede, indtil de med aabenbar Pønitens indtages igen; og kaldes de i en anden Sted af Stiftet, om de kunde fange Kald“. Daarlige Præsteembeder skulde forbedres ved Tillæg af Kongens (før Bispens) Tiende. Præsterne skulde prædike mod Almuens Misbrug af Billeder; og de Præster, der kun læste deres Prædiken op af en trykt Bog, skulde straffes. Hver Præst skulde have en dansk Bibel eller Evangelier og Epistler afskrevet derefter med stor Skrift osv.

Dekretet eller Beslutningen fra dette Bispemøde har Arvid Pedersen sikkert søgt at holde sig efterrettelig og at gennemføre, om det end er faldet ham lettere at tugte med Guds Ord end ty til udvortes Straffemidler. Men derved har han ogsaa udrettet mest for Guds Rige. I Aaret 1558 fuldendte Arvid Pedersen sit Livsløb, og Bornholmerne kan takke Gud for, at de fik saadan en sagtmodig Frembærer af det kristelige Liv i den ellers noget voldsomme Reformationstid.

Arvid Pedersens Eftermand i Ibs-Svaneke Præsteembede blev Hr. *Mogens Banke*, som før havde været Præst og Landskriver i Allinge; og Provstestillingen blev overgivet Nilarsker-Præsten Povl Ibsen, der frafaldt den ved sin Død 2 Aar efter (1560), hvorefter Banke ogsaa blev Provst og virkede som saadan fra Ibsker af i vel ca. 28 Aar. Mogens Banke havde en Del tilfælles med Arvid Pedersen, idet han ogsaa blev Salmedigter, hvorfor det tør forudsættes, at han har udført sin Tilsyns- og Sjælesørgergerning samvittighedsfuldt og været et nidkært Vidne om den sande Kristendom. Det har rimeligvis knebet for ham saavel som for hans Formand at sætte sig i Respekt hos Præsterne ved de aarlige Provstevisitater; thi det var en almindelig Anke imod de første lutherske Provster. — Endnu foregik den lutherske Gudstjeneste heller ikke efter ensartede faste Former. Hver Præst og Menighed havde til Dels sine egne Skikke, som ikke altid stemmede med Ordinansen. Kollekte og Salmer brugtes forskelligt. Nogle Steder stod Folk oprejst under Salmesangen, andre Steder knælede de. Ved Opløftelsen af Brød og Vin i Herrens Nadvere var det forbudt at knæle; men saa knælede Folk under Mesningen af Fadervor og Indstiftelsesordene. Biskop Peder Palladius befalede Menigheden at bøje Knæ ved Jesu Navns Nævnelser, og Mændene skulde blotte deres Hoveder. De har altsaa plejet at sidde med deres Huer paa i Kirken. For at fremme Ensartetheden i Skikkene udgav nævnte Sjællandsbisp 1559 en Alterbog, der foruden Evan-

gelier og Epistler trykt „med stor Stil“ indeholdt Kollektor (Alterbønner) og Luthers liturgiske Forskrifter — en Bog, som Provst Banke selvfølgelig maatte se at faa sine Præster til at benytte.

Skaanes Bisper, som før havde haft saa stor Betydning for bornholmsk Kirkeliv og Kultur, mærkede man ikke længere saa meget til. Den ansete og begavede Niels Palladius blev alligevel overstraalet af Broderen paa Sjælland. Da Bisp Niels var død 1560, blev *Tyge Asmundsen* Lundebisp. Han kendetegnes som „god og from“, men han døjede nok med at hævde sig i sin Stilling.

I Aaret 1559 var det, at den fromme aristokratiske Reformationskonge døde og blev afløst af Sønnen *Frederik den 2den*, som næppe besad Faderens Fromhed og dog handlekraftig og streng bestemte om mange kristelige Forhold. Der blev klaget for ham over, at Degnene i Stedet for at synge de forordnede Salmer sang „efter deres egen Lyst uden al Forskel, hvad dem godt tykkes og først forekom“; og Kongen bestemte derfor ved Reskript af 14. Novbr. 1562,

„at alle Degne, der ikke kan synge baade Dansk og Latin, skal afsættes“.

I Aaret 1565 overdrog Kong Frederik d. 2den den fynske Bisp Niels Jespersen at udarbejde en *Graduale* eller Sangbog, der bl. a. skulde tjene til at regulere Valget af Salmer ved en Gudstjernereste, medens Digterpræsten ved Frue Kirke i København, Hans Thomsen, fik den Opgave at udgive en ny *Salmebog*. I denne blev optaget 3

af Provst Bankes Salmer samt nogle af Arvid Pedersen foruden alle de andre af Udgiveren, Hans Tavsens o. fl. Datids Forfattere. Den første af de 3 Bankes Salmer lyder saaledes (efter Br. og Helv. D. Smldgt.):

Vi takker dig, o Gud, vor Fader kære,
som alting haver skabt i Verden here,
og os altsammen skikkede til gode
ud af din Naade!

Vi takke dig ogsaa, Jesu milde,
at du os fra Synden og Døden skilde,
alt med dit Blod og Død og haarde Pine
og Saaren' dine!

O, du Helligaand, vi dig ej forgætte,
Taksigelse være dig ogsaa for dette,
at du os herudi vil undervise,
at vi Gud prise.

O, du hellig Trefoldighed med Ære,
Liv og Sjæl med dit Ord vil du os nære,
at vi ej forgaa udaf Syndens Kvide,
i hvad vi lide!

Spise os vor Sjæl med dine Ord rene,
dertil os aandelig Hunger forlene,
at den Mad kan os nydelig smage
alle vore Dage!

Spise os vort Legem med daglig Føde,
fri os fra Dyrtdid, Hunger, Tørst og Møde!
giv os din Naade, at vi dig love
for saadan Gave!

Ære være dig, Gud, for alt det gode,
din Miskundhed og usigelig Naade,
som du os bevise allesammen,
Lov ske dig! Amen.

Anførte Salme vidner om Bankes gudhengivne taknemlige Sind midt under „Dyrtdid, Hunger, Tørst og Møde“, som de ulykkelige Krige stadig foraarsagede; den 2. Salme handler i 5 tilniede Vers om Sorgen og Guds Ords Trøst til Kristne

ved deres kæres Bortgang, hvad der sikkert er
Resultat af hans egne Erfaringer:

Nu trøste du dig, som sorrigfuld er
udaf Guds og lær
med Taalmodighed over bære
og vær' tilfreds med Guds Vilje god!
udaf Hjerte og Mod
takke du din Herre kære!
thi det, han gav foruden Straf,
tøg han igen foruden Mên.
Man sig derfor ej græmme maa,
men saadan Afgang selv attraa!

— — — — —
Sørge og græmme sig alle de
af Hjertesorg og Ve,
som dennem monne altid plage;
som aldrig udaf Hjertet tro,
at de igen opstaa
skulle paa Dommedage,
have intet Haab; vor kristne Daab
os lærer ret om Guds Førsæt:
vi begravnes med Kristo da,
skulle og med hannem opstaa.

Vi takke Gud, vor Herre kær,
at han vore Venner
saa glædelig forvarer,
at de ej ser det onde mer,
som udi Verden er,
det dem ej mer besvarer.
Vi bede her, du os ret lær,
kristelig at dø af denne Ø
og saa igen af døde opstaa,
hverandre hos dig kende da!

Foruden det faste Opstandelseshaab, der lyser
ud af denne Salme, mærker man ogsaa Bankes
Gru for det ugudelige Verdensvæsen, som trods
Reformationen blev ved at have Indpas. I den
3die Salme fremstilles en Samtale mellem en
Synder og en Evangelist, hvor Synderen klagende
i Samvittighedskval fortæller, at han ej har kun-
net faa Sjælefred ved at foretage Valfarter og op-

fyldte Pavebud, medens Evangelisten viser ham hen til Frelseren, der bærer Verdens Synder. — Ved sin Salmedigtning fik Banke ligesom Arvid Pedersen saaledes Lejlighed til at være Kristusvidne ikke blot paa Bornholm, men ogsaa i hele det øvrige Danmark og Norge. — Thomesens Salmebog udkom med Noder 1569; og Kong Frederik bød, at der skulde skaffes et Eksempplar af den til hver Kirke i Landet og lænkes til Degnestolen for ikke at komme bort. 1573 udkom Niels Jespersens *Graduale* paa samme Maade og blev underkastet samme Bestemmelser.

I disse Aar var det, at Stridigheder angaaende Filip Melanchtons tilstræbte Enighed mellem katolsk, luthersk og kalvinsk Kirkelære begyndte omkring i Danmark. Baae Ribebispen Hans Tavsens og den københavnske Professor Niels Hemmingsen var „Filipinere“; men Frederik den 2den kunde ikke lide det mæglende Standpunkt, saa flere Bisper og Professorer maatte underskrive en Erklæring for Luthers Opfattelse; og der blev udstedt 25 Artikler mod fremmede Lærebegreber. I de samme Aar blev en Præst paa Møen fængslet og dødsdømt (dog uden Eksekution), fordi han i Daabsformularen havde udeladt den katolsk-lutherske Djævelbesværgelse, som den lutherske Kirke siden afskaffede. (Helv. D. d. K. e. R. I. S. 123—45).

Imidlertid rasede (1563—70) den nordiske Syvaarskrig, som Frederik den 2den havde sat i Gang for ogsaa at blive Konge i Sverig. Efter Kongens Befaling skulde der da hver Onsdag paa Landet og hver Fredag i Byerne holdes Bededag med Litanier, ligesom der hver Søndag i alle Kirker 3 Gange skulde synges: „Giv vor naadige Herre og Konge Sejrvinding!“ og „Fra Krig og Blodstyrtning fri os!“ Men uagtet alle Bededage og Bønner led de Danske Nederlag; og Folket — ikke mindst Bornholmerne — maatte lide under

den unødvendige Krig. Allerede det første Aar skulde hver 20 Bønder skaffe 1 Karl og 2 Heste og hver Skomager 10 Par Knæstøvler til Hæren; og senere blev der udskrevet Ekstraskatter Gang paa Gang. Flere af Søslagene stod ved Bornholm, hvor Bønderne baade maatte holde Strandvagt for at hindre Svenskes Landgang, tage mod dansk-lybske saarede og syge og erstatte disse med friske Folk samt underholde de lybske Tropper, som Schweder Ketting holdt paa Øen. Denne Lybekkerfoged blev „Øens dygtige Forsvarer“ i Syvaarskrigen, fortælles der; men han blev det vist ikke i uegennyttig Hensigt; thi Lybekkerne var Danmarks allierede mod Sverrig; og fik Svenskerne Indpas paa Bornholm, vilde det være forbi med Lybeks Magt der. Bornholmerne maatte ofre meget paa hans „Dygtighed“. Schweder Ketting lod anlægge Strandbatterier og „en fast Felt-lejr“ (hvad en lang Jordvold Øst for Rispebjerg synes at minde om) og tvang under Trusel om „hartter Straffe“ Bønderne til at hjælpe de „tyske Landseknægte“ med Forsvaret, saa Svenskerne holdtes borte. I sine Indberetninger til Kongen glemte han heller ikke at fremstille sine „Heltebedrifter“, han skød 8 Skud, mens Svensken skød 4 osv.; og allerede i 1564 skrev han til Kongen om at maatte faa den gejstlige Jurisdikts, da „Mogens Uf er udygtig til at forestaa denne Post“ og „har ingen Autoritet hos Bønderne“. (Jørgensen: Bh. Hist. I. S. 106 og Hübertz' Nr. 194 og 210). Kong Frederik, der paaskønnede enhver udvist Tapperhed paa Dansksiden, fattede saa stor Til-

lid til Lybekkerne, at han 1565 (vistnok efter Mogens Ufs Død) udnævnte Ketting til gejstlig Jurisdiktsfoged. Samtidig fik Lybekkerfogden Forlening paa Spidlegaard, adelige Privilegier paa Vallensgaard og tilskrevet Jørgen Ruds 32 Fæstebønder paa Bornholm. Efter den Medbør ovenfra har Schweder Ketting selvfølgelig troet, at hans og Lybeks Herredømme paa den østersøiske Klippeø var sikret for lange Tider.

I Aa Kirke fandtes (til Omlavningen 1874) nogle Kalkmalerier, som efter Magnus Petersens Skøn skulde være paaført ca. 1545; men ifølge Rasmus Rauffn (Sognedegn i Aaker 1654—77) var den „herlige gamle Malning“ fra „Aars Datum 1571“, som „paa en Pille befindes“. (Ifølge Thura S. 183 var al Indskrift allerede „ulæselig“ Aar 1756, saa Magnus Petersen har ikke set nævnte Tidsangivelse). Der er altsaa ikke Tvivl om, at Vallensgaardsherren Schweder Ketting i Egenskab af gejstlig Jurisdiktsfoged har ladet omtalte „Malning“ udføre. Den forestillede Scener af Jesu Livshistorie med Inskriptioner nedenunder. Paa Kirkens søndre Væg gengav Billederne Træk fra Jesu profetiske Gerning; og paa nordre Væg skildredes han som Ypperstepræsten, der led for Folkets Synder. Paa Midt- og Tværvæggens firkantede Piller fremstilledes Frelseren, Maria og de 12 Apostle, de sidste med de sædvanlige Attributer (Nøgle, Stav og Tavle osv.). Skikkelsernes Klæder lignede Dragter fra Kristian den 3dies Tid, og rundt om var malet Ornamenten i *Renæssancestil*. Denne Kunststart søgte som bekendt endnu mere end Gotikken at rive sig løs fra romansk Stivhed ved at bruge Oldtidens og Naturens friere Former, men kom derved ogsaa ind paa det lette, løse og flagrende, som støder den kirkelige Alvor. Hvad der maatte støde Bornholmerne allermost ved omtalte al fresco Malerier var, at „paa Siderne omkring udi Kirken stod nogle lybske Herrers Vaaben antegnede“. (J. Magn. Petersen: Kalkm. og Rasm. Rauffn: Chr. Bor. S. 103).

Efter at Schweder Ketting havde brammet paa forskellig Maade, dalede hans Lykkestjerne snart. Ligesom han havde villet fortrænge Mogens Uf, opdukkede der Misundere, der arbejdede paa at

faa Ketting af Vejen; og der indløb efterhaanden mange Klager over hans Embedsførelse.

Han havde opkrævet uretfærdige Bøder, taget ulovlig Indtægt af den gejstlige Jurisdiktion, uberettiget sat Folk i grusomt Fængsel, henrettet nogle og ladet Præsten Johan Henriks' Svigermoder „uskyldigen brænde“ som Heks osv.

Da Kongen fik høre om alt sligt, vendte hans Gunst sig hurtig til Uvilje mod denne Lybækker. 1571 blev Ketting afsat som kgl. gejstlig Foged og *Jakob Bornholm* indsat i hans Sted. Efter flere Undersøgelser og Forhør baade fra lybsk og dansk Side blev Schweder Ketting 1573 ogsaa afskediget som Lybeks Foged og tilpligtet at tilbagebetale de med Uret tilegnede Penge, ca. 900 Daler. En lille Tid derefter boede han paa den kære Vallensgaard; men da der atter blev klaget over ham til Kongen, forlod han i al Hemmelighed Bornholm og flyede til Lybek, hvorfra han afviklede sine Gældssager. Vallensgaard maatte han sælge til Admiral Sylvester Francke, saa han fik kun ringe Glæde af sine adelige Privilegier dér. Schweder Ketting følte sig meget forurettet; og maaske der ogsaa blev gjort ham Uret, tilsidst; men han led dog næppe som Martyr for Kristendoms Skyld. Det, der ramte ham, var snarere Gengældelse for øvet Uret, en af Guds kærlige Dragelser, for at han skulde slippe sin Herskelyst og Higen efter denne Verdens forføreriske Ting.

I Aa Kirkes Vaabenhus staar en kostbar Ligsten med Reliefbillede af Schweder Ketting i fuld Rustning og hans 2 Hustruer i Renæssancedragter; og denne Sten har en Tid dækket hans 2 Hustrugrave; men de i Folkemunde gaaende grufulde Sagn om ham har 3—4 Aarhundreder ej formaaet at dække med Glemsel.

Den næste Lybekkerfoged blev *Kurt Hartvig*, der havde været midlertidig ansat under Schweder Kettings Sag; og efter ham kom allerede Sommeren 1573 en ny, nemlig *Mathias Tideman*. Han blev den sidste af den Slags; thi skønt Lybekkerne krybende tiggede om at maatte beholde Bornholm (som Malkeko) en Tid endnu — efter Kristian den 3dies Løfte —, fastholdt Frederik den 2den den oprindelige Kontrakts Bestemmelser, saa de fremmede Herrer maatte gaa ind paa at aflevere den misregerede Ø til Danmark igen den $\frac{1}{8}$ 1576.

Efter den Tid blev Bornholmernes materielle Kaar lidt efter lidt forbedret. Den gejstlige Jurisdikts, som de kongelige Fogder havde ladet Lybekkerfogderne frasnige sig, kom nu snart under Slottet ligesom i Bispetiden. Herredsfogder blev ansat og virkede som før; og Kongen greb ind i Øens Styre ved bl. a. at forbyde udenlandske Købmænd at holde Kramboder i bornholmske Købstæder og sælge der „med Alen og Vægt“ uden paa de bestemte Markeder. Det blev ogsaa forbudt at drive Landprang, hvad Lybekkerne tvært imod Recessens Ord havde gjort. Silden var nu næsten forsvundet af Østersøen under den megen Krigsskydning, berettedes der; og Torsk var der kun faa af, saa Fiskemarkederne hørte efterhaanden op af sig selv. Saaledes fik Lybeks og de andre Hansestæders Kræmmere udspillet deres Rolle paa den attraaede Klippeø.

Den 25. Sept. 1576 ansatte Frederik den 2den Adelsmanden *Mandrup Parsbjerg* til verdslig

Foged eller Lensmand derovre, medens den gejstlige Foged *Johannes Urne*, der 1573 var traadt i Jakob Bornholms Sted, endnu fungerede; men 1. Maj 1577 fik Urne Afsked, og hans Embede blev overdraget til førstnævnte.

Parsbjerg skulde af Lenet svare Kongen 10 Læste Smør og Halvdelen af de uvisse Indtægter og al Indtæg fra den gejstlige Jurisdikts. Spidlegaard blev Kronens Gods. — Efter Kongens Befaling lagde Parsbjerg et Kirkebol til Ols Præstekald. (Hübertz' Nr. 302 og 316).

Mandrup Parsbjerg var en meget handleivrig Mand — det var ham, som under en Duel i Rostock havde afhugget Tyge Brahes Næse — og han har vist fundet Forholdene paa Bornholm for smaa og indsnævrede; thi allerede inden et Aar var gaaet, begærede han og fik Forflyttelse til et andet Len. — I hans Sted kom *Mogens Gjø*. Gennem ham gav Kongen Bornholmerne visse Begunstigelser, saasom:

Ret til efter Fogdens Anvisning at hente Tømmer og Brænde i Almindingen og andre kongelige Skove mod en Afgift i „Skovsmør“ samt Fæste af de kgl. Vornedgaarde uafhængigt af Fogedskifte osv. (Hübertz' Nr. 315).

Til denne Slotsfoged stod Provst Banke i et godt Forhold; thi da Provsten i de Aar havde udarbejdet Evangelierne i bunden Stil, tilegnede han 1578 Hr. Mogens Gjø dette Arbejde som Tegn paa Venskab. I Fortalen til nævnte Rimværk skrev Banke, at han havde sammensat Evangelierne paa det enfoldigste „udi Rim at sjunge“, for at Lægfolk, som ikke ellers let kunde fastholde Teksterne, maatte blive i Stand til at synge dem; og han haabede, det skulde lykkes, fordi „Bondefolkene her paa Landet almindeligere end i somme andre Lande kunne læse Prent og

Skrift". Sjællands Biskop Povl Madsen anbefalede Provst Bankes omfattende Rimværk og kaldte det „dejlige aandelige Salmer og Viser“, som ikke skulde fortrænge de almindelige Salmer fra Kirkerne; men unge Folk skulde synge dem „i Stedet for Boleviser og uhøviske Sange“. Bankes Evangelievers blev meget paaskønnet; thi de udkom efter første Udgivelse 1580 allerede anden Gang 1584; men ellers blev Bankes Arbejde forskelligt bedømt. Hans samtidige, Digteren Claus Christoffersen Lyskander, fremhæver ham som en „god Prædikant, Musiker og Digter“, der havde god Øvelse i at forme sit Modersmaal; men en senere mere skolet Digter i det 17. Aarhundrede, Søren Povlsen Judichær, nævner Bankes Rimværker som Eksempel paa, hvordan man ikke skal skrive Vers. Denne Kritik afkræfter dog ikke Vidnesbyrdene om, at Banke var en troende og nidkær Provst og Sjælesørger. Den næste Slotsfoged *Henrik Brahe*, der kom efter Gjø 1579, var Banke sikkert ogsaa Ven med; thi Brahe synes at have været samvittighedsfuld i sin Embedsgerning og from paa sin Vis.

Han hjalp f. Eks. Klemensker-Præsten Laurits Nielsen til at faa sin fratagne Skov igen. Gennem Brahe gav Kongen Bornholmerne forskellige Skattelettelser og forbød pasløse og „udædiske“ (Udaads) Mennesker at søge til eller flygte fra Øen. Der var nemlig et stort Antal Forbrydere den Gang, hvad Slotsregnskabet fra 1586 udviser. — Brahe byggede en Del til Hammershus, bl. a. en „Deiestue“ og en Kornlade; men Kongen maatte paaminde de bornholmske Bønder om villigt at gøre Ægtkørsler og andet Arbejde for Eogden samt „retfærdelig at tiende“. Henrik Brahe havde købt Vallensgaard 1580 og ligesom Ketting nok glædet sig over dens „Herlighed“; men Kongen vilde have den. (Hübertz' Nr. 333, 335, 339, 331).

1586 testamenterede Brahe Frostegaard i Aaker til de fattige i Rønne Hospital; og Aaret efter døde han. — I de Aar var Provstegerningen — vel paa Grund af Bankes Svagelighed — overladt til Præsten *Hans Andersen* i Østermarie; og 1588, samme Aar som Frederik den 2. døde, tog den gamle Provst Banke ogsaa Afsked med denne Verden. Han blev efter Ønske begravet under Døbefonten i Ibs Kirke. Ogsaa denne Reformation provst bør Bornholmerne mindes med Tak, fordi han arbejdede for levende Kristendom paa Øen. (Series Pastorum S. 46).

I aandelig Henseende gik det nu mere og mere tilbage; og Historien giver derom et mørkt Billede af den følgende Tid. Bisper, Provster og Slotsfogder (Lensmænd) skiftede ofte; og der var tit noget i Vejen med dem saa vel som Præsterne og det menige Folk. 1577 havde Skaanebisp *Tyge Asmundsen* nedlagt Embedet af Sorg over at være bleven løgnagtig omtalt af en utugtig Præstekone; og den følgende Bisp *Niels Hvid* døde 1589 af Græmmelse over, at en Præst havde digtet Smædeviser om ham. *Mogens Madsen*, der fulgte efter, holdt vel Stillingen i 22 Aar; men han mægtede hverken at hindre Regeringens haarde Fremfærd mod ikke-lutherske eller standse Tidens Ugudelighed, som ofte gav sig Udslag i Simoni, Drik, Hor, Overfald og Mord osv.

1579 havde Fr. 2den afsat Professor Niels Hemmingsen paa Grund af dennes kalvinske Tro og truet Bisperne med Stiftslensmændenes Overtilsyn, Aaret efter brændt Konkordie (Enigheds)-Formulæren, 1582 givet „fyrstelige“ (adelige) Personer Særret til Ægteskab med nære Slægtninge. 1588 blev Helliggejsts Præst afsat for uluthersk

Kirkeskik; og det befalede Præsterne at lære efter den augsburgske Konfession. (Helv. D. d. K. e. R. I. S. 180—99).

Den bornholmske Provst Bankes første Efterfølger *Ingvard Christensen* var kun Provst 3—4 Aar; og skønt den følgende, *Ole Larsen Skaaning*, siden havde Provstehvervet til sin Død 1619, fortælles der ikke noget om ham, der minder om aandeligt Liv. Bornholmske Sognepræster vilde drive „ulovlig Handel“, berettes der, og det maatte jo hæmme deres aandelige Gerning. Lensmændene førte nu Tilsyn med dem. (Hübner Nr. 356).

Brahes Eftermand, *Falk Gjø*, synes at have været en meget fornem Mand, der Gang paa Gang krævede og fik sin Løn forhøjet.

Han boede en Tid paa Lensgaard i Østerlars, fordi „Taget“ som og „anden Bygning“ paa Slottet var „meget brøstholden og bygfældig“ og meget af Inventaret „ubrugeligt“. Kong Kristian den 4de gav ham da 1592 Lov til at lade alt istandsætte og skænke det ubrugelige „Bo, Boscab, Linnedklæder og Sengeklæder“ til Aaker St. Jørgens Hospital. Det er rimeligt, at Hammershus' Manteltaarn, hvori Herskabet skulde bo, da er bleven forsynet med Spidstag, der af Hensyn til Taarnets Bredde blev tvædtelt (med Dobbeltgavle i Øst og Vest). — Da Ugudelighedentog til, befalede Kongen 1593 de bornholmske Degne og Sognemænd „hver Morgen og Aften betimelig Tid“ at lade ringe med „Bede- og Fredeklokken“ (til Bøn for Landfred osv. i Stedet for Ave Maria).

Under den følgende Lensmand *Hans Lindenov* sen., blev Forholdene ikke bedre. Han fik ogsaa sin Løn forøget flere Gange; og hans Forleningsbrev af 1597 giver et Indblik i det overdaadige Liv, Lensmanden holdt paa Hammershus den Gang.

Hans Lindenov skulde „til sin Underholdning have 394½ Daler 1 Ort, 150 Tdr. Rug, 350 Tdr. Byg, 14 Tdr. Smør, 20 Øksne, 30 Svin, 200 Faar, 150 Lam, 200 Gæs, 400 Høns, 416 Tdr. Havre og dertil Avl og Opdræt paa Slottets Ladegaard. Det øvrige af Slottets Indkomst skal

komme Kongen tilgode, ligesom ogsaa $\frac{9}{10}$ af det Uvisse og Told, Sise, Vrag, Oldensgjeld, rodhuggen Skov etc.“ (Hübertz' Nr. 374). Bønderne klagede dog over, at Hans Lindenov krævede ulovlige Skatter og Ægtkørsler osv. 1602 maatte Bornholmerne afstaa 21 Kirkeklokker til at støbe Kanoner af for senere at erstatte de borttagne med ny. Samme Aar blev Øen hjem søgt af en Pest, der bortrev mange Mennesker. (Hübertz' Nr. 385 og Bh. Hist. I. S. 120).

1610 blev den gamle Lensmand afløst af en yngre af samme Navn; og han synes at have været baade grusom og uretfærdig. Han skaffede bl. a. de adelige paa Bornholm Særret til at lade udføre deres Staldøksne. Nu svarede Slotsherren kun Penge af sit Len. (Hübertz' Nr. 405).

Folkets, især Adelens, pekuniære Vilkaar havde efterhaanden bedret sig, saa der blev foretaget en Del af de med Reformationen fornødne Ændringer ved Kirkerne. Efter den i 1569 og 1573 paabudte Brug af Salmebog og Graduale trængtes der til mere Lys i Kirkerummene for at Menigheden kunde følge med i Bøgerne; og derfor blev Kirkernes smalle Vinduesaabninger udvidet og forsynet med store Vinduer, særlig til Syd.

Paa et Vindue i Østermaries gamle Kirke stod „indbrændt“: „F. Gjø til Skiersøe 1588, Karen Krabbe Iversd. 1588“, paa et andet Kongens og Dronningens Navne med samme Aarstal. I flere af Svaneke Kirkes Vinduer stod malet nogle Vaaben og Navne med Aarstallet 1594; og i Aa Kirke stod i en Vinduesrudé „indbrændt“ Aarstallet 1597 (Bh. Sml. III. S. 128, Thura S. 162 og 183), hvorefter kan sluttes, at nævnte Kirker ved den angivne Tid er bleven forsynet med ny og tidssvarende Vinduer.

Kirketaarnene havde nu ved det moderne Skyts tabt deres Betydning som Fæstninger; og samtidig med omtalte Ændringer er de nævnte Taarnes Murtinder og flade Tagdækning sikkert bleven erstattet af skraa Tage, der gik ud over Stenmurene.

Murene var somme Steder blevet brøstfældige ved det ideligt nedløbende Regnvand fra Spygatterne; og til flere Kirker maatte bygges stærke udvendige Piller for at stive dem af. Efter en Skitse paa Resens Atlas havde Østerlars Kirke ved Aar 1684 5 saadanne samt et udover Muren gaaende Kegletag; og denne Ændring af Kirkens oprindelige Præg er sikkert sket længe før (H. Frölen: Nord. bef. Rundkyrk. S. 52). 1671 fortæller Sognedegn i Aaker Rasmus Rauffn, at Aa Kirke „haver et dobbelt Taarn“, og at dette er tækket med „hule Tagsten“; og da han havde været paa Bornholm fra Aar 1627 og ikke siger noget om, naar Kirken har faaet det „doppelte Taarn“ (Dobbeltag med Spidsgavle) er det sikkert sket før hans Tid omtrent samtidig med, at Kirken fik ny, store Vinduer og Hammershus' Manteltaarn sit Tvetag (1593—97).

Med den ny Kirkeordning, hvorved den megen Knælen afskaffedes, fulgte, at der i Stedet for Sidealtrene og Stenbænkene langs hver Kirkes Ydervægge blev opsat Træstolestader i Retning Syd og Nord uden om en Midtergang fra Vest til Øst; og da disse Stolestader tog megen Plads, blev det nødvendigt ogsaa at opstille saadanne i en anden Etage som et Pulpitur eller Lægter i Kirkens vestlige Del. (Adeliges Stole bar Faner og Skjolde).

Gudhjem Kirke fik saaledes ny Stolestader 1581 og Aa Kirke 1597 (ved C. Galschøtt), ligesom der i Østermarie, Aa, Rø og Klemens Kirker blev opsat Pulpiturer, henholdsvis 1592, 1594, 1596 og 1598 (Jørgensen: Series Pastorum S. 148, 105 og 62, Rauffn: Bh. S. 103 og Thura S. 182 og 58).

Flere Prædikestole blev nu anskaffet.

Gudhjem Kirke fik saadan en 1575. I Østermarie opstilledes en Prædikestol, der ifølge Thura S. 60 var „ziret med en Del Billedhuggerværk, som forestiller Kristi Korsfæstelse, Opstandelse og Himmelfart; derhos ses det kongl. Vaaben“ og — Aarstallet „1596“. I den ny Østermarie Kirkes Prædikestol, hvor de omtalte i Egetræ udskaarne Billeder er anvendt, staar imidlertid det gamle Aarstal 1593, saa Thuras Meddelelse maa have en Trykfejl. I Østerlars Rundkirken blev 1595 opsat den Prædikestol, som staar der endnu. Den er forarbejdet af Egetræ med udskaarne Forsiringer i Renæssancestil. I rhombe-

formede Firkanter fremtræder de 4 Evangelistfigurer paa 4 Felter mellem 5 joniske Søjler, omgivet af gylden latinsk Indskrift forneden og foroven; og den Prædikestol, som findes i Rø Sogns ny Kirke har lignende Udsmykning. Den skal efter mundtlig Tradition stamme fra Hammershus' Kapel. Fra samme Slotshelligdom har Ny Kirke ogsaa faaet sin sjældne smukke Lysekroner, som hænger i Koret. I blankt Messing skinner øverst en Ørnefigur; og fra de 12 s-formige Lyseholderarme titter smaa Mands-hoveder frem. Paa Midtpartiets blanke Kugle er indgraveret: 1594 og J. K. med Vaabenmærket A samt A. S. D. med Vaabenmærket en Hue, hvad skal betyde, at Lysekronen er skænket af det adelige Par: Landsdommer Jens Kofod til Kyndegaard og hans Hustru Anna Spændt, der brugte de anførte Mærker i deres Vaaben. (Jul. Bidstrup: Stamt. ov. Faml. Kofod S. 1); og Gaven skal være givet til Slotskapellet, mens Landsdommeren bestyrede Lensmandseembedet paa Hammershus nogle Maaneder i 1594 efter Falk Gjøes Død. (Den sidste Slotspræst Jakob Tresløv, der blev forflyttet til Nyker 1648, har rimeligvis taget den med til Ny Kirke).

Ogsaa nye Altertavler blev Kirkerne forsynet med i de Aar; og de lutherske adelige, som gerne bekostede dem, brammede her med „gode Geringer“, mere end de katolske Helgener havde gjort.

Rønne Kirke havde ifølge Thura endnu 1756 den gamle katolske Altertavle „med rig og stærk Forgyltning og Billedværk prydet“, og hvorpaa Kirkens Skytshelgen St. Nikolaj, St. Kristoffer med Jesusbarnet, Maria, Johannes Døber og de 12 Apostle var fremstillet foruden forskellige Kvindefigurer paa Tavlens Fløjdøre; men oven over denne Altertavle var „en Tavle af Træ opsat, hvorpaa nogle bibelske Historier ere i Malning forestillede; paa samme læses disse Ord: *Anno 1591 haver Espern Kofod givet denne Tavle til denne Kirke*“. Espern Kofod var Byens Borgmester og regnede sig nok hørende til den kofodske Adelsslægt. 1596 fik Knuds Kirke en „zirlig Altertavle“, hvorpaa der ved Siden af Giverens Vaabenmærke bl. a. stod: *Anno 1596 da gav Jørgen Gagge og hans Hustru Mette Peder Hansdatter denne Tavle til St. Knuds Kirke*. Vestermarie og Bodils Kirker fik hver en ny Altertavle henholdsvis 1597 og 1598, den sidste „med Billedværk, Malning og Forgyltning“, og Ibs Kirke en do. 1614 „med Billedværk og Malning“ — alle 3 med latinsk Indskrift om deres Oprindelse. Aar 1600 fik Svaneke Kirke en Altertavle

af „Billedhuggerværk smukt malet og forgyldt“ og med Indskrift, der fortæller, at der til *dens Bekostning er godvilligen givet og foræret af ærlig Mand Mads Knap, Byfoged og Kirkevæрге her sammesteds ti gode Daler til Guds Ære, Kirkens Beprydelse og deres Ihukommelse* — altsaa en ny (luthersk) Form for Sjaelegave og Helgendyrkelse (Thura S. 130, 131, 83, 90, 70, 64 og 155). Det interessanteste af den Slags er dog den Altertavle, som i Aaret 1600 blev skænket af de lundske Domherrer til Aa Kirke, samt det tilhørende Alterbord fra 1608. Denne Kirkeudsmykning, der er et kunstnerisk Billedskærerarbejde i Renæssancestil og maa-ske udført i en nederlandsk Snitteskole, fremtræder ikke blot som et brammende Minde om Kongen og Giverne, men er tillige et talende Eksempel paa, hvad Renæssancen turde føre ind i et kristent Gudshus. Altertavlen bestaar af 2 Afsatser afdelt ved svære Lister med en Karnis over det hele; og i hver Afsats er de forskellige Felter omrammet af antikke Søjler — alt udsmykket med en overvældende Rigdom af ophøjede og fordybede Voluter (Søjlesnirkler), Sirater og Figurer i forskellige Størrelser og Farver. Fra de midterste Felter i nederste Afsats lyser Nadverindstiftelsesordene og Paulus' alvorlige Formaning om Nadveren paa Dansk; men de andre bærer latinsk Indskrift; og i 2den Afsats er det skønne Midtfeldt med Fremstilling af Jesu Daab paa Baggrund af Sø og Solopgang omgivet af et Felt med Inskriptionen: *Capitulum*, en Ristfigur og *Lundense* til den ene Side og et Felt med Billede af St. Laurentius med en Rist og Indskriften *Anno 1600* til den anden, medens Søjlerne er smykket med Karyatider (hedensk-græske Kvindefigurer) i folderige Dragter og med allegoriske Tegn, en med Kande og Bæger, en anden med en Vægt, en tredje med et Kar og den fjerde med en Søjle; og uden om dette er et Tilhæng til hver Side med en Mængde Snirkler, Sirater og Englehoveder i en broget Forvirring af gyldne, røde, hvide og blaa Farver. Paa Karnisstykket ses andre Kvindefigurer, Smaataarne og Sirater; og øverst mellem alt dette straa-ler Kristian den 4des kgl. Vaaben og den gyldne Indskrift: *Vivat Et Valeat Ser Danorum Rex Christian 4.* (Leve vædelig den hæderfulde danske Konge Kristian den 4de!) — Alterbordets Sider uden om det gamle Stenalter er forsynet med tilsvarende Udsmykning bekostet af samme Lunde Kapitel 1608. Forsiden er delt i 3 Felter med gylden dansk Tekst fra Joh. 6. og 3. omrammet af udskaarne Søjler med Karyatider i forskellig Fremstilling. Den nordlige Hjørnefigur med Fuglen og Sværdet taler om Glæde og Kraft, den næste Figur med Barnet og Hjærtet om Uskyld og Kærlighed, den 3die med Kande og Bæger

om Gavmildhed og Barmhjertighed, og den 4de, Hjørnefiguren til Syd med Vægt og Sværd, om Retfærdighed og Dom; og Alterets Endeflader har lignende Figurer — alt saare smukt; men lægger man saa Mærke til, at hver af Figurerne har foran Skødet et Skjold med et Mandsansigt og derfra nedhængende Frugter, saa ser man, at her fremstilles Manden som Kvindens Værn og med den frugtbare Naturkraft, hvilket er en meget smagløs Symbolik paa et Alterbord; thi ved Alteret er det ikke det naturlige, men det i Daaben genfødte ny aandelige Menneske, der skal hente Styrke, nemlig Jesu Opstandelseskraft, for at kunne blive forberedt til Herligheden hist (jfr. 1. Kor. 15., 50. og Matth. 22., 30. osv.). — I det hele taget gør saavel Altertavlen som Alterbordet med sin overdaadige Udsmykning og sin Konge- og Kapitelsforherligelse et forstyrrende Indtryk paa Kirkegængerens i Stedet for at vække ham til Andagt. Der mangler den ophøjede Rø og den himmeldragende Storhed, som fandtes i den tidlig-middelalderlige Kirkepryd: det enkle Krucifiks paa Alteret med Hvælvningsbilledet ovenover, hvor Kristus saas paa Tronen i en Regnbueglorie omgivet af de hellige Engle og Apostle; og det samme gælder for Resten flere lutherske Kirkers Alterudsmykning. For at bøde lidt paa Aa Kirkes uheldige Altertavle har man senere anbragt et Krucifiks foran den ene Træsøjle. Men det passer ikke rigtig til det øvrige, og det omtalte Renæssancekunstværk vilde „gøres sig“ bedre paa Bornholms Museum (jfr. H. Holm: Bornh. ældg. Kirker, S. 12).

Med Hensyn til Kirkevæggens Udsmykning blev der ligeledes i disse Aar foretaget Ændringer. Gamle Kalkmalerier blev overhvidtet og andre paaført; men heller ikke det tjente alle Steder til at forhøje Kirkehusets Værdighed.

Ifølge Magn. Petersen blev Triumfbuen i Nilars Kirke ved Aar 1600 smykket ind mod Koret med „en tarvelig udført Bladfrise i røde, gule og sorte Farver, ligesom der paa Fladen under Buen blev malet „nogle røde og gule Rosetter“. Vestermarie Kirke var (indtil 1834) „indvendig malet med bibelske Historier al fresco“, hvilken Udsmykning den rimeligvis ogsaa har faaet ved det 17de Aarhundredes Begyndelse; og i Ny Kirke findes paa nordre Rundmur Levninger af Renæssanceornamenter, som

hidrører fra samme Tid. De er udført i graalige Farver, og hele Rundhusmuren har nok været prydet med den Slags, der ifølge K. Thorsens Skildring („Bh. Tid.“ 7/9, 1920) bestod af et „Virvar af Voluter, slyngede Baand, indsmigrende Kvindeprofiler, skæggede Mandshoveder og naive Børneansigter, flankerede af slanke Blomstervaser fra fyldingssmykkede Postamenter, alt i alt en Dekoration, der minder om denne Kunststarts Mangel paa — om man saa maa sige — religiøs Følelse“; og denne Dekoration er altsaa bleven malet for at dække den S. 231 skildrede Fremstilling af St. Kristoffer med Jesusbarnet samt det blødende Lam osv. fra Dronning Margrethes Tid.

Saaledes kom de middelalderlige bornholmske Gudshuse altsaa til at se ud ved Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Der blev øvet voldsomme Hug mod deres faste Mure for at skaffe mere Lys og Luft ind, og der blev gjort meget for at faa dem tidssvarende; men det stemte ikke alt med deres oprindelige Præg. Landsogdenes 400-aarige Kirker med de store, ny Vinduer og ny spidse Taarntage talte vel endnu ærværdigt fra de skov- og markkransede Bakker, Købstædernes noget yngre Gudshuse med de smaa knejsende Spir skuede som før ud over Havet; men alle stod saa underlig famlende over det, der var sket, og forventningsfulde overfor det, der skulde komme.

Beboerne havde det omtrent ligesaa. Den voldsomme Fremfærd imod uluthersk Tro og Tænkemaade var fortsat.

1597 havde Tyge Brahe maattet fortrække, bl. a. fordi han holdt med en kalvinsk sindet Præst, og 1607 var Professor Jørgen Dybvad bleven afskediget, fordi han havde kritiseret nogle af Kongens kirkelige Anordninger og angrebet adelige, der „gøre Paastand paa Forfædres Hæder“, skønt de „intet have uden af Guds Naade“; og 1609 blev en anden Professor, Ivar Stub, fradømt Embedet, fordi han havde ført kalvinsk Lære og kritiseret Professor Hans Resens bogstavkorrekte og knudrede Bibeloversæt-

telse. For imod Kalvins aandelige Nadveropfattelse at bevise den katolsk-lutherske materialistiske lærte Resen, at Kristus havde været Menneske fra Evighed af; og da denne Paastand blev stærkt angrebet af Præsten ved Nikolaj Kirke, Ole Kock, helmede Resen ikke, før han 1614 fik Kongen og Konsistoriet til at dømme denne „Kock“ som „Løgner og Æreskænder“ og „Overtræder af Ordinansen“ og til at have sit Liv forbrudt, om han ikke inden 14 Dage var ude af Landet. Flere andre Personer mistede deres Embeder af lignende Grund. Paa Bornholm blev Rønne Præsten Pedersen Gjønge afskediget 1606 „formedelst adskillige vigtige Aarsager og grove begangne Forseelser“; men om det gjaldt Lære eller Liv, omtales ikke. Siden har Knudsker været Anneks til Rønne. (Series Pastorum S. 110 og Hübertz' Nr' 392).

Medens de lærde stredes om teologiske Spidsfindigheder, holdt baade Præster og Lægfolk paa at more sig — tit paa en uværdig Maade, og Vidnesbyrd om aandeligt Liv blev en Sjældenhed. I Aaret 1611 havde Rø Præsten Jens Christensen rømt af Landet for „Horsag“; og Resultaterne fra Skaanebisp Povl Mortensens Visitatsrejse paa Bornholm 1616 bekræfter det sagte.

Ved den Visitats fik Præst og Degn vel overfor Bispem ofte „det bedste Vidnesbyrd af Tilhørerne“; men det opnaaede ogsaa Aaker Præsten Morten Brynch, om hvem Bispem selv sagde, at han levede „et løst og ugudeligt Liv altid tilbøjelig til Bægrene“, og indrømmer, at „man ej kan fæste Lid til de plumpe (Bøndernes) Vidnesbyrd“. Hasle Præsten Mikkil Olsen blev ogsaa beskyldt for at være drikfældig; og Præstekonerne var det galt med flere Steder, hvad er vel ofte kom af, at den ny Præst gerne giftede sig med sin Formands Enke for at slippe fri for at udrede Enkepension af Kaldet. Klemensker Præsten Lars Mikkelsens Hustru blev karakteriseret som „rebelsk“, uduelig til at sørge for huslige Ting; og Nyker Præstefruen, der 1620 blev Enke efter sin „forsømmelige“ Mand Anders Mikkelsen, fik siden hos sin nye Mand, Nilars Præsten Baltasar, en meget daarlig Karakter for Husholdning. Olsker Præsten Niels Andersen var „retskaffen, men ulærd“. Med Hensyn til Præsternes Prædikener saa karakteriserer Bispem dem slet ikke eller betegner en eller anden som „jævn“, „lærd“, „pompøs“, „mager“, „god“

eller „frø“. Kun Østermarie Præsten Antonius Olsen fik det Lov, at han holdt „en meget lærd og opbyggelig Frelsesprædiken ud fra Kapitel 7 til Rom. om Livets Nyhed“, hvoraf man kan skønne, at denne Præst selv har besiddet Trøens Naadegave og arbejdet paa at vække en levende Tro hos sine Sognebørn; men sligt var altsaa noget enestaaende. Det var rimeligvis for Kristusbekendelses Skyld, at sidstnævnte Præst og hans Hustru blev Genstand for et brutalt Overfald af en vis Svænd Holm (Series Pastorum S. 144). Degnen i Østermarie Sogn, Janus Johansen, faar ogsaa Lov for at være „meget omhyggelig i sin Undervisning“; men ikke alle Døgne fik det Omdømme. Hans Madsen i Nilars var „en Olding“ og maatte paamindes at katekisere med Børnene, og Degnen i Bodils var en „Vittigmager“. Der var det ogsaa galt med flere Ting; thi „efter endt Prædiken unddrog Ungdommen sig og lod sig ikke eksaminere“, og en usædelig Pige erklærede for Bispen, at hun var „forledet af en Dæmon“ til flere Gange at føde „uformelige Fostre“. Næst Borgmester og Byraad klagede over, at de ikke havde faaet nogen Degn (eller Rektor) til at undervise Ungdommen, uagtet de vilde byde ham en aarlig Løn af 20 Joachimsdaler (ca. 80 Kr.). I Rønne, hvor man havde baade Rektor og Latinskole, var der 29 Dreng (Peblinge) og 9 Piger som Skoledisciple, de første „meget smaa og udannede — alle i ABC-Klassen“; og Rektoren David Tieleman gjorde vel „omhyggelig sin Pligt“, men han var „en utugtig og Ægteskabsbryder“. I samme Bys Hospital underholdtes 10 fattige; men Indtægterne var for ringe til Underhold for „disse Stakier“. (Hübertz' Nr. 419).

Aaret 1617 skulde være et Jubelaar for den lutherske Kirke til Minde om den store Reformators Opslag af de 95 Sætninger mod Afladshandelen 1517. Ærlig talt var der endnu ikke meget at feste for; thi vel var den lutherske Kultus i nogle Hovedpunkter blevet mere evangelisk end den romerkatolske; *men den var til Gængæld i visse Henseender blevet fattigere.* I Styresæt var den mindst ligesaa aristokratisk som den katolske, og man gjorde flere af dennes Fejl om igen — paa en ny Maade. Den ny

Lære og Kirkeskik havde i hvert Fald ikke formaaet at vække Folket til kristeligt Liv. Det, som Bornholmerne saa vel som andre Danske trængte til, var — ikke Lærepedanter og Bødler, men helligaandsbegavede Styrere, der i nogen Maade lignede den katolske Egin, Eskil og Anders Sunesen, den lutherske Arvid Pedersen og Banke og mest saadanne som de bøhmiske Brødres Fri-menigheds-Ledere. — Hist og her arbejdedes vel med smaa Kræfter for Guds Riges Fremgang; men i det store og hele laa den mishandlede Fjeldø med de i Naturen og Folket mange Muligheder endnu ensomt derude i Østersøen og drømte om — bedre Tider.

Kilder til nærværende Værk.

Foruden de i Teksten angivne Kilder nævnes: V. Madsen og B. Petersen: Geol. for Gymn. K. Grønwall: Grundr. af Bornh. Geologi. E. Vedel: Bornh. Oldtmd. og Oldsager samt Efterskr. t. do. Dn. Tidsskr. 1905. Aage Schmidt: Slægtens ældste Relig. Ottosen: Nord. Hist. Den ældre Edda v. Møller. Chr. Winter: Mythol. Haandbog. L. Wimmer: Dn. Runemindesmærker. F. Buhl: Religionshist. Fuldst. Bønebog for kat. Kristne. H. N. Clausen: Katol. og Protest. Kirkefor., Lære og Ritus. G. V. Hansen: Oldkirk. Nadveroffer. Fr. Hammerick: En Skolastik. f. Norden. Rosvall: Die Kirchen Gotlands. Über Land und Meer 1906 Nr. 1. L. Bostrup: Rønne Kirke. Allen: Haandb. i Fædrel. Hist. L. Koch og H. F. Rørdam: Fort. af D. Kirkehist. fra 1517 til 1848. V. Bang: D. d. Kirk. Hist. i Kr. 3dies Tid og do. fra 1559 til 1699. S. Müller: Kunsthist. Forsk. Leksika. Skriftl. Opl. fra Nationalmuseet og Stednavneudvalget. Mundtlige Opl. fra Prof. Bidstrup, Arkitekt Thorsen, Fabr. Hjorth, Avlsbr. P. Thorsen o. fl. Opl. fra Avisartikler og egne Undersøgelser.

Rettelser:

Side 51 i 8de Linie foroven i Parentesen: (søndre Side), læs: (nordre Side).
 — 64 i 10de — forn.: Messeskjorte, læs: Messehagel.
 — 93 i 7de — foroven: $\frac{3}{4}$ Ø, læs: Del af Øen.
 — 273 i 8de — forneden: i Rønne, læs: i Rønne Kirke.
 — 261 i 12te — foroven: Efter „ingen Rettelser“ tilføjes: Rønneboerne maatte blot som Privilegium slippe med at bringe tilsejlede Varer i Land, Bønderne skulde føre dem til Slottet.

En Tak.

Til Slut en Tak til alle, der har støttet mig i Arbejdet med denne Bog, som Gud har givet mig Naade til at komme frem med. En Fortsættelse vil muligvis følge, om denne — trods sine Mangler — bliver vel modtaget.

Rønne, den 20. November 1920.

Karl M. Kofod.

FRITS SØRENSENS BOGHANDELS FORLAG

Tidligere udkom :

J. A. JØRGENSEN:
BORNHOLMS HISTORIE

*I—II Bind. Pris 7,50, indb. 11,50.
(Udsolgt).*

oo

SERIES PASTORUM

ELLER

**FORTEGNELSE OVER PRÆSTERNE PAA BORNHOLM
SIDEN REFORMATIONEN**

Pris Kr. 2,50.

oo

**VÆBNERE OG ADELSMÆND
PAA BORNHOLM**

Pris Kr. 1,00.

oo

GRØNWALL:
GRUNDRIDS AF BORNHOLMS GEOLOGI

Pris Kr. 0,50.

oo

KAI SENSTIUS:
BORNHOLM

KANTATE FOR SOLO, KØR OG ORKESTER

Til Tekst af

Andreas Hansen, Karl Jespersen og O. P. Monrad.

Pris Kr. 2,00.

oo

KARL M. KOFOD:
BORNHOLMSKE SANSAGER I

Pris 2 Kr. (Udsolgt.)

BORNHOLMSKE SANSAGER II

Pris 2 Kr. (Udsolgt.)

oo

BORNHOLM
ILLUSTRERET REJSEBOG FOR TURISTER

Pris 1,75 Kr.